

НАДЕЖДА ИЛЧЕВА

ГРАД В ГРАДА

НАДЕЖДА ИЛЧЕВА

ГРАД В ГРАДА

СОФИЯ

2022

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

НАЦИОНАЛЕН ИНСТИТУТ ПО ГЕОФИЗИКА, ГЕОДЕЗИЯ

И ГЕОГРАФИЯ

ДЕПАРТАМЕНТ „ГЕОГРАФИЯ“

НАДЕЖДА ИЛИЕВА

ГРАД В ГРАДА

СОФИЯ

2022

ГРАД В ГРАДА

© Надежда Борисова Илиева - автор
Национален Институт по Геофизика, Геодезия и
География - БАН

Настоящата научна монография е изготвена и отпечатана по проект „Пространствена сегрегация и отражението ѝ върху социалната интеграция на ромите в „Харман махала“, гр. Пловдив“, финансиран от Фонд научни изследвания, МОН, Договор № ДН15/7 от 11.12.2017

Българска, първо издание 2022 година
Рецензенти: проф. д-р Борис Колев
доц. д-р Георги Бърдаров
Редактор: Иванка Ботева

Всички права запазени. Никаква част от тази книга не може да бъде копирана, възпроизвеждана, съхранявана на електронен носител, разпространявана или превеждана на други езици и в други страни по какъвто и да е начин, освен с писменото съгласие на автора.

ISBN 978-954-9649-16-1

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	7
-------------------	----------

ГЛАВА ПЪРВА

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	32
---------------------------------------	-----------

ГЛАВА ВТОРА

БРОЙ И ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА РОМИТЕ

В БЪЛГАРИЯ	57
-------------------------	-----------

2.1 Тенденции в промените на броя на ромското население в България. Демографски процеси	58
2.2 Локализация на ромите в България	69
2.3 Формиране и развитие на ареалите с висока концентрация на роми.....	84
2.4 Брой и локализация на ромите в градовете	87
2.5 Ромите в град Пловдив	95

ГЛАВА ТРЕТА

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ

ПРОЦЕСИТЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНА

СЕГРЕГАЦИЯ В ХАРМАН МАХАЛА, ГР.

ПЛОВДИВ	99
----------------------	-----------

3.1 Вътрешни фактори.....	99
3.1.1 Демографски фактори.....	99
3.1.2 Етнокултурни и психологически фактори. Социални и пространствени дистанции.....	122

3.2. Външни фактори	168
3.2.1 Социално-икономически фактори	168
3.2.2 Политически, дискриминационни и институционални фактори	181
3.2.2.1 Политически/държавен модел на етническо взаимодействие и интеграция. Дискриминационни фактори	181
3.2.2.2 Жилищни и секторни политики	192
3.2.2.3 Ролята на институциите върху развитието на градското пространство.....	202

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ, ГРАНИЦИ,

ГОЛЕМИНА И ДИНАМИКА ВЪВ

ВЪТРЕШНАТА СТРУКТУРА НА ХАРМАН

МАХАЛА, ГР. ПЛОВДИВ

4.1 Същност и особености на градската гетоизирана структура	213
4.2 Географско положение, граници и големина на Харман махала.....	222
4.3 Динамика във вътрешната структура.....	229

ГЛАВА ПЕТА

МЯСТО НА ХАРМАН МАХАЛА

И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ѝ С

ФУНКЦИОНАЛНИТЕ СИСТЕМИ В

ГРАДСКАТА ПРОСТРАНСТВЕНА СТРУКТУРА

НА ПЛОВДИВ

5.1 Същност на активното пространство. Достъп до градски ресурси. Урбанистично,	
--	--

функционално, символично и виртуално пространство	257
5.2 Функционално динамично пространство на територията на Харман махала.....	266
5.2.1 Функционална система „Отдых“	268
5.2.2 Функционална система „Здравеопазване“	277
5.2.3 Функционална система „Образование“	280
5.2.4 Функционална система „Труд“	282
5.3 Символично пространство.....	284
5.4 Виртуално пространство.....	287

ГЛАВА ШЕСТА

ИЗМЕРВАНЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНАТА

СЕГРЕГАЦИЯ	290
6.1 Равномерност	301
6.2 Взаимодействие (експозиция).....	308
6.3 Концентрация	310
6.4 Централизация.....	311
6.5 Групиране	314

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	316
-------------------------	-----

ЛИТЕРАТУРА	331
-------------------------	-----

У В О Д

Пространствената сегрегация се проявява по различен начин през отделните исторически периоди в зависимост от различните идеологически, политически, социално-икономически, етнокултурни и други влияния. Едни от основните предизвикателства, които стоят пред съвременните европейски градове през предстоящите десетилетия, са свързани със социално-пространствените проблеми (увеличаване на неравенствата в обществото и социално-пространствената поляризация, която е непосредствено свързана с процесите на интеграция). Постсоциалистическите общества са изправени едновременно пред много предизвикателства, които водят до сложни отраслови и пространствени промени, включително и в градовете. Налице са нови модели на социално пространствена поляризация, основаваща се все повече на неравенството на доходите и на етническата принадлежност. Социалните неравенства, както и дългосрочните етнически взаимодействия, рано или късно се отразяват върху структурата на пространството.

Пространствената сегрегация привлича вниманието на географи, социолози, урбанисти в продължение на повече от един век. Изследванията са насочени към анализа на моделите на пространствена сегрегация, причините за тяхното формиране и развитие, мястото им в пространството, последствията, възникнали от тази сегрегация.

Първата концептуална рамка, отнасяща се до пространствената сегрегация, е създадена от „Чикагската школа“ още през 20-те години на XX век. В нея са разработени едни от най-важните пространствени модели на града, които могат да бъдат обяснени с предпочитания-

та на хората да се обособяват в пространството в зависимост от тяхната класова, расова и/или етническа принадлежност. Те са научен еталон за много по-късните теории за пространствена диференциация и развитие на града.

Проучванията в американската, източноевропейската и западноевропейската литература се различават по начина на възприемане на пространствената сегрегация, което е резултат от различията в начина на формиране на съвременното население и етническата структура:

- Традиционно в САЩ пространствените модели на сегрегацията се анализират и оразмеряват от гледна точка основно на етническата и расовата принадлежност на жителите на отделните жилищни квартали, докато в Западна и Южна Европа преимуществено се взима предвид социално-икономическият статус на жителите, начинът на застрояване, качествата на жилищата, нивото на образование и др.;
- Западноевропейските изследователи се фокусират основно към имигрантите, като посочват, че те формират етническото многообразие в страните и са основната причина за наличието на различни форми на пространствена сегрегация през последните десетилетия. В някои страни от Източна и Централна Европа, включително и България, териториалното обособяване на дадена група население в градовете е свързан с ромското население.
- Миграцията е съществен източник на на-

растване на населението и етническото многообразие в градското пространство, с тази разлика, че на запад то е основно в резултат на имигранския поток, т.е. на външната миграция, а на изток е резултат от вътрешната миграция.

- Различия в характера на протичане на урбанизационните процеси: докато на запад урбанизацията в повечето случаи има спонтанен характер и протича по естествен път, на изток урбанизацията през социалистическия период на развитие се контролира и насърчава от държавата.
- Значителна роля върху формирането на пространствената сегрегация в Европа изиграват социалните жилища, в които се настаняват много мигранти. По този начин жилищните и социалните политики в Европа играят много по-значима роля върху пространствената сегрегация в Европа, отколкото в САЩ.

В научната литература трудно може да се намери ясна и общоприета дефиниция за това какво представлява пространствената сегрегацията. Тя е толкова разнообразна и повсеместно разпространена, че опитите да се даде една обща дефиниция са безуспешни. В повечето случаи термините „пространствена сегрегация“, „социално-пространствена сегрегация“, „жилищна сегрегация“, „сегрегация“, „етническо (жилищно) разделяне“ и „социална сегрегация“ често се смесват, понякога се използват като синоними, а понякога и с различни значения, без да бъдат точно определени. Тази практика често може да се наблюдава в емпиричните изследвания, с

изключение на теоретично ориентираните изследвания, като например Peach (1975), Massey, Denton, (1987, 1988), Friedrichs (1998) и др. От многобройните дефиниции за сегрегация, свързани с последните проучвания, могат да бъдат посочени само няколко примери:

- „Пространствената сегрегация е пространствено разделение на различните групи от населението в рамките на даден географски ареал“ (Saltman, 1991);
- „Пространствената сегрегация е многомерен и универсален феномен на пространствена диференциация ... тя е израз на социална диференциация. Въпреки това, не всяка социална диференциация е сегрегация ... Пространствената сегрегация е съсредоточаване на различни социални групи в градското пространство, като доказателство за това е, че те не са равномерно разпределени“ (Barbosa, 2001).
- „[...] става дума за социално „съседство“, за различни групи, споделящи обща територия“ (Espino, 2001).
- „Пространствената сегрегация е „жилищно разделяне на групи от хора в рамките на дадена територия“ (Kempen, Özüekren, 1998).
- „Ниската степен на пространствена сегрегация се определя от равномерното разпределение на група от населението сред останалото население на дадена територия. Колкото по-голямо е отклонението от тази равномерност, толкова по-голямо е нивото на сегрега-

ция“ (Johnston, 1983).

- „Най-често терминът се прилага само в случаите, в които етническите групи, които заемат дадена обособена територия, са в неравностойно положение“ (Brun, 1994).

Обикновено по-високата степен на пространствена сегрегация е свързана с по-ниски средни доходи, високи нива на бедност, ограничени възможности за заетост, висока безработица, концентрация на хора с по-ниски умения и образователно равнище, висок дял на инвалидност и на домакинствата, получаващи социални помощи и други обезщетения; липса на постоянна и добре платена работа на пълен работен ден, по-малко представители в управленските среди и в отделните институции от населението, обитаващо тези квартали, по-евтини жилища, концентрации на социални жилища, липса на удобства и т.н.

Пространствената сегрегация в географията на градовете през последните десетилетия е силно повлияна от теорията за „двойния град“, която в своята същност описва тенденциите на поляризация на градските общества. Отношенията между отделните индивиди, начинът, по който си взаимодействат, различията, които съществуват между тях, са в основата на формулираната от Mollenkopf и Castells (1991) и Sassen (1991) теза за „двойния град“, както и в дефинирания от Fainstein (2005), Marcinczak (2007) „разделен град“. В пространствено отношение „двойният град“ се свързва с нарастващите социални пространствени различия“ (Mollenkopf, Castells, 1991). Според полския учен Marcinczak (2012) „разделеният град“ предполага съществуването на различни райони в рамките на един град. Van Kempen (1994,

2007) пояснява връзката между разделеното общество и разделения град – ако едно общество е разделено, градското пространство също ще бъде разделено. Пространствената сегрегацията обаче остава доминиращият термин, който описва съществуващите неравенства, в резултат на които различни групи от населението са разпределени неравномерно в градската тъкан.

През последните три десетилетия Castells (1997, 2000), Тейлър (2000) и Sassen (1991, 2006) разглеждат процесите на глобализация като движеща сила при градската промяна. Sassen (1991, 1994) обръща внимание на т.нар. глобални градове като Ню Йорк, Лондон, Токио и разглежда ролята на икономическото реструктуриране върху нарастващата социална фрагментация. Освен тези градове в проучването на моделите на социално-пространствените разделения се включват и градове от по-ниските нива в световната градска йерархия.

Пространствената сегрегация освен, че е предмет на научни изследвания, заема съществено място в редица политически дискусии. Така например, в доклада „Cities of tomorrow“ (2011), разработен от Европейската комисия, се подчертава, че за бъдещото развитие на европейските градове е необходимо да се работи в посока към „...социално сближаване, баланс и интеграция...“, да се намалят различията между кварталите и да се достигне до ниска степен на пространствена сегрегация и социална маргинализация”.

Една от основните причини за нарастващия интерес към пространствената сегрегация се свързва с преобладаващите отрицателни последици за населението, което обитава сегрегирани квартали. Още през 1925 г. Park, Burgess обобщават, че „физическото разстояние генерира социална дистанция“. Duncan и Lieberman (1959)

демонстрират обратнопропорционалната връзка между пространствената сегрегация и интеграцията на етническите групи въз основа на тяхната пространствена локализация в градските райони. Те посочват, че „пространствената сегрегация се явява пречка на асимилацията“, като тук можем да добавим и на интеграцията, социализацията и социалната адаптация. Като резултат много учени (Peach, 1981; Massey, Denton, 1993) поддържат мнението, че моделите на пространствена сегрегация са показателни за интензитета на процесите на асимилация или интеграция като цяло. Според Haussermann (2005) сегрегацията е „проекцията на социална структура върху пространството“, а според Francini (2013) формирането на „етнически анклави“ в градовете може да застраши социалната, културната и пространствената цялост на града. Cassiers и Kesteloot (2012) изследват социално-пространствените неравенства и социалната кохезия в европейските градове. Според тях пространствените неравенства поставят ограничения върху възможностите за социалното сближаване в градовете. Те посочват, че съществуват много политически механизми, които имат за цел намаляване на пространствените различия, но тяхното въздействие е ограничено. Въпреки това доминиращото мнение в литературата е, че пространствената концентрация, която се основава на расова и/или етническа принадлежност, се разглежда като нещо естествено в рамките на съвременното градско пространство, имайки предвид, че то се отличава с хетерогенния състав на неговите жители. Преобладаващото мнение в повечето съвременни дискусии по темата е, че пространствената сегрегация изостря съществуващите социални неравенства и води до много други негативни последици, свързани с ограниченото участие на сегрегираните

жители в социалния живот на града, с ниското качество на образованието, ниското ниво на интеграция в пазара на труда, влошените здравни показатели и др. Близостта на етническите групи определят моделите на социално взаимодействие и пространствен достъп до социални услуги (етническите групи, които живеят отдалечено едни от други, е малко вероятно да си взаимодействат и да използват едни и същи социални институции – здравни, образователни заведения, паркове, социални центрове и др.). С увеличаване на пространствената близост вероятността и степента на социално взаимодействие се увеличава.

Първите пространствени модели на градовете са създадени в началото на XX в. от последователите на Чикагската школа по социология – зоналният модел на Burgess (1925), секторният модел на Hoyt (1939), многоядреният модел на Harris и Ullman (1945). Различни модели на пространствена сегрегация се създават при обособяването и диференцирането на Градските гетоизирани структури освен според мястото, което заемат в градската морфологична структура, но и на базата на различни признаци – етническа принадлежност и хомогенност на територията, социално положение, етническа структура, социални дистанции, доходи, архитектурен стил, взаимовръзка с останалите елементи на градското пространство и т.н. Сегрегацията се наблюдава в повечето големи съвременни градове както в развитите, така и в развиващите се страни. Градовете в различните части по света със своите специфични културни характеристики се различават по начина и степента на групиране на населението. Формираните пространствени модели в рамките на един град могат да се променят съществено във времето и разкриват влиянието на конкретни соци-

ално-икономически условия, като според някои автори, като например York et al. (2011), е рисковано да се говори за „типични“ модели. В много публикации през последните десетилетия е отчетено се отбелязва нарастваща фрагментация на градската социална структура, съпътствана от нарастващите несъответствия в доходите (Fainstein, Harloe, 1992; Musterd, Ostendorf, 1998) и в етническата принадлежност (Węclawowicz, 1997, 1998).

През последните години проучванията са насочени към изясняване на причините, степента и моделите на пространствена сегрегация не само в рамките на отделните държави (Johnston et al., 2007), но се правят и опити да се моделира ситуацията между отделни страни (Reach, 1999). Проучванията, представени в американската, западноевропейската и източноевропейската литература, разкриват, че пространствената сегрегация се възприема по различен начин в отделните страни, което е резултат от различията в начина на формиране на съвременното население в тях и в етническата им структура. В САЩ се предполага, че това понятие е свързано с пространственото разделяне на категории от населението, различаващи се според страните, от които произхождат, и с етническата или расовата си принадлежност. В Европа пространствената сегрегация се свързва обикновено с тези етнически общности, които са дошли от страни с коренно различна култура и/или бивши колонии, различават се по показатели, свързани със социално-икономическия статус, нивото на образование, качеството на жилищата. Обикновено големите градове в Западна Европа привличат имигранти от различни страни и се отличават с голямо разнообразие на етнически малцинства. Проучвания, свързани със социалното изключване и неговите пространствени прояви в за-

падноевропейските градове, намираме в публикациите на Van Kempen, Oëzuëkren (1998), Wessel (2000), Musterd, Ostendorf (1998), Maloutas (2007), Andersson (1998), Friedrichs (1998), Johnston, Forrest, Poulsen (2002) и др. Повечето от европейските изследователи са на мнение, че появата на градския упадък и изостаналите квартали е свързана със социалния статус, като хората с ниски доходи се насочват към бедните, непривлекателни части на града, предимно периферните райони. Ценен принос в това направление е публикацията на нидерландския учен Musterd (2006), в която той анализира нивата, причините за възникването и последствията от пространствената сегрегация в Европа. Авторът подчертава силно фрагментиран и диверсифициран характер на тези процеси, като идентифицира основните фактори, влияещи върху различната степен на пространствена сегрегация, а именно: разнообразието на политически системи или степента на влияние на „социалната държава“, различията в протичането на урбанизационните процеси, културните характеристики, историческите фактори. В стремежа си да допринесе за по-широкото разбиране на понятието пространствена сегрегация Musterd (2005) в друго свое изследване се опитва да идентифицира факторите, които оказват влияние върху по-ясно изразените процеси в това направление в САЩ и по-умерените етнически и социални пространствени неравенства в Европа. Според него тези процеси в Европа имат по-ясно изразен фрагментарен характер поради факта, че страните на континента имат съществени различия в своето историческо, социално-икономическо, културно развитие, политически системи и т.н., по-добре развити обществени транспортни системи, което намалява влиянието на фактори като дискриминация на пазара

на жилища и достъпност до работни места, по-широко предоставяне на социални жилища в сравнение със САЩ и др. В исторически план Kempen (1994), Musterd (2005) посочват запазването на хомогенния характер на европейските държави през първите десетилетия на XX в., като посочват, че причините за запазването на тази хомогенност в градовете на Централна и Източна Европа са насилственото изселване на етническите групи, или т.нар. етническо прочистване, израз на което са бежанските вълни след края на войните през първата половина на XX в. Те твърдят, че увеличаването на пространствената сегрегация в западноевропейските градове от началото на следвоенния период е свързано с интензивните процеси на индустриализация, които насърчават имиграцията на население от бившите колонии и Южна Европа. През последните десетилетия на XX век, след една продължителна, трайна и интензивна вълна на международна имиграция, етническите малцинства се превръщат във важен компонент в структурата на населението на градовете в Западна и Южна Европа. Миграцията и пространствената сегрегация в европейските градове стават притегателна точка за научните изследвания (Maloutas, Fujita 2012) и проучвания са правени за Истанбул (Eyradin, 2008), Стокхолм (Harsman, 2006), Рим, (Mudu, 2006), Ню Йорк, Токио, Лондон (Sassen, 1991), Атина (Maloutas, 2007), Осло (Wessel, 2000) и др. Изследвания акцентират и върху нарастването на пространствената сегрегация в градовете на повечето страни, като основните причини са увеличаване на имиграционните потоци, оттеглянето на социалната държава, неравномерното разпределение на социалните жилища, етнокултурните особености на малцинствените групи и др. Като цяло степента на пространствена сегрегация е

по-ниска в градовете в Южна Европа в сравнение с тези от Западна. Malheiro (2002) подчертава, че особеностите на пространствена сегрегация в южноевропейските градове се определя от четири признака: (1) по-лоши жилищни условия; (2) високи нива на неформалност; (3) по-сложни модели на разпределение на жилищата; (4) по-висока степен на субурбанизация.

Нарастващата пространствена сегрегация, произтичаща от нарастващата социална поляризация, не се ограничава само до западните градове. Понастоящем учените посочват, че тези процеси са се превърнали в една от основните характеристики на постсоциалистическите градове и региони. Обществата в тях са изправени едновременно пред много предизвикателства, които водят до сложни структурни промени:

- От тоталитарно към демократично общество, от планово към пазарно стопанство и/или от икономика, ориентирана към предлагането към търсенето.
- Развитие от индустриална до постиндустриална икономика и общество.
- Трансформация от изолирана към интегрирана позиция в световната икономика, която от своя страна се трансформира от международен до глобален тип.
- Налице са нови модели на социално-пространствена поляризация, основаваща се все повече на неравенството на доходите (Weclawowitz, 2002) и на етническата принадлежност.

Въпреки че съществуват значителни различия между бившите социалистически страни, може да се

твърди, че градовете в тях се отличават с по-ниска степен на жилищна сегрегация в сравнение с останалите европейски държави. По-ниската степен на пространствена сегрегация се обяснява с политиката по време на социалистическия период, основаваща се на привидно социално равенство и слаба диференциация на доходите, на жилищна политика, типична за социалистическия режим, като поясняват, че горепосочените твърдения не са валидни за всички групи жители, особено за тези, които се идентифицират като роми (Sýkora, 2009); Szelenyi (1983); Toušek (2009); Marcinczak (2007) и др.) В тези публикации се посочва, че различните форми на пространствена сегрегация са свързани с териториалната концентрация преди всичко на ромската етническа група, и се доказва нарастването на нивото на тяхната пространствена сегрегация през последните десетилетия.

Асенов (2018) въвежда понятието градски гетоизирани структури (ГГС), които могат да обхващат различни площи – един или няколко квартала или части от тях. Изследването на процесите на възникването, развитието и мястото им в градското пространство е от голямо значение, като се има предвид, че те дават много ясна оценка на многоаспектните отношения между етническите общности. Обособените ромски ГГС са типични за постсоциалистическите градове в голяма част от страните в Източна Европа – България, Румъния, Унгария, Сърбия, Турция, Словакия, Чехия и др. Освен тези квартали, типични за постсоциалистическите градове, има и някои общи характерни черти, които ги отличават от западноевропейските градове: индустриалните функционални зони заемат голям дял от площта на градското пространство, за сметка на пространството, отредено за услуги, ясно разпознаваеми морфологични

структури (например, големите панелни комплекси със сходни черти в начина на застрояване и пространствена планировка) и т.н. През последните три десетилетия в пространствената структура на постсоциалистическите градове настъпва промяна в резултат на ревитализацията и комерсиализацията на сгради в градските центрове, жилищната приватизация, изграждането на търговски центрове и нови жилищни райони на градските покрайнини, субурбанизацията, диференциацията на социалното пространство и други процеси, които дават отражение върху процесите на пространствена сегрегация. Това отразява дълбоките социални и икономически промени в постсоциалистическите държави и градове. Всички тези промени са съпътствани обаче със значително разрастване на съществуващите ромски квартали, както и възникването на нови. Проблемите, които те пораждаат и с които се сблъскват институциите, са идентични в тези страни, включително и в България. Наблюдава се определен социален модел, който може да бъде концептуализиран съобразно пространствените и социалните измерения.

Ромските квартали заемат съществено място във функционалната структура на градовете и оказват влияние върху развитието им като цяло. Тези квартали се разглеждат като пространствени и функционални бариери в градското пространство, които дават негативна представа за града, представляват тежест за общинския бюджет и разкриват неспособността на властите да се справят с натрупаните проблеми. Причините за наблюдаваните процеси са свързани с високите темпове на нарастване на броя на ромското население, социално-икономическата трансформация на постсоциалистическите икономики, навлизането на неолибералния модел на

развитие на държавите, оттеглянето на социалната държава, намаляването на предоставяните социални жилища, засилената дискриминация, високите нива на безработица, социалното изключване и др. Въпреки големия интерес към ромското население, особено по време на десетилетието на ромското включване, емпирични изследвания на ромските махали и мястото им в градското пространство са слабо застъпени. Научните изследвания на градовете в Централна и Източна Европа са почти изцяло ограничени до столичните градове. Резултатите от емпиричните анализи, проведени в нестолични градове, все още остават оскъдни. В българската научна литература съществува склонност да се генерализират получените резултати и автоматично да се прехвърлят особеностите на една ромска група върху друга или на една ромска гетоизирана градска структура върху друга, което води до погрешни и заблуждаващи резултати и лоша ефективност на интеграционните политики. Ромските групи се отличават със своето голямо културно разнообразие, а групиранията в пространството са резултат от комплексното влияние на различни по своя характер фактори и са строго специфични за всяка ромска махала.

Присъствието на ромите в Европа датира от XIII век. Понастоящем те са признати като една от най-големите малцинствени групи в ЕС с население около 10-12 млн. д. Ромите присъстват във всяка една европейска държава, като с най-голям брой се отличават някои страни от Централна и Източна Европа, включително България, Румъния, Унгария, Сърбия, Словакия, Северна Македония.

В България живеят различни етнически и религиозни общности, всяка със своите характерни особености и традиции, една от които е тази на ромите и тя съста-

влява около 5 % от този етнос в Европа. Проблемите, свързани с ромите, имат много аспекти и решаването им е твърде трудно. Ситуацията в България се усложнява от обстоятелствата, че тя се нарежда сред страните с най-висок абсолютен брой и относителен дял на ромите в съчетание с тежкото им социално-икономическо положение, унаследено от миналото. Ромите формират една отделна социална категория, която има общи проблеми за решаване. Те са свързани с бедността, маргинализационата, изключването им от пазара на труда, сегрегацията в образователната система, трудния достъп до социални услуги, крайните форми на пространствена сегрегация, изключването от правото на упражняване на активна гражданска позиция, нетолерантността, дискриминацията, предразсъдъците, негативните стереотипи и т.н. Действителният брой на ромите в България е 720 000 (към 2020 г.) и независимо че според официалната статистика броят им намалява, емпиричните научни изследвания сочат противоположна тенденция. Нарастващият брой на ромите е резултат от относително високи темпове на естествен прираст (оценен на около 16 ‰), от една страна, и от друга – на ограничената емиграция преди влизането на България в ЕС (2007 г.)

Ясна тенденция на концентрация на ромите в градовете се наблюдава след края на Втората световна война, но засилена миграционна активност от селата се отбелязва от началото на 90-те години на XX в. В градовете живеят малко над половината от ромското население, с което се обясняват и характерните за него високи темпове на прираст. В повечето случаи ромите се настаняват в съществуващи ромски махали (квартали) или формират нови. Някои нововъзникнали бедни градски пространства с течение на времето се превръщат в градски

гетоизирани структури, за които са характерни някои общи черти: населението в тях е изцяло ромско, като в някои от случаите се настанява извън парцелите в регулация, голяма част от постройките са нестабилни, имат незаконен характер и са разположени хаотично, гъстотата на застрояване е висока, липсват междужилищни пространства, липсва или частично е изградена техническата и социалната инфраструктура и др. Интензивната промяна на ромските квартали в хоризонтален (в пространството) и вертикален (във височина) аспект затруднява значително проследяването на настъпващите промени. Не е възможно да се установи реалната ситуация, тъй като повечето постройки бързо се увеличават и в по-голямата си част не присъстват на кадастралните карти и градоустройствените планове. Формирането и разрастването на ромските квартали (махали) засилват и правят невъзможни разрешаването на едни от най-важните проблеми, свързани с ромското население, а именно интеграцията. Децата още от най-малка детска възраст живеят, а след това учат в сегрегирана среда, като по този начин всички настоящи и бъдещи действия за разрешаване на наличните проблеми са обречени на неуспех. В още по-затруднено положение се намират „новодошлите“ обитатели на тези квартали.

Изследването на процесите на възникване и развитие на ГГС и мястото ѝ в градското пространство е от голямо значение, защото те дават много ясна оценка на многоаспектните отношения между етническите общности. Именно поради тази причина емпиричното изследване на моделите на жилищно разпределение предоставя важна информация, тъй като то е важен показател за степента на интеграция, от една страна, и до голяма степен за желанието на отделните групи да вза-

имодействат помежду си. Насочването на вниманието към градските гетоизирани структури е продиктувано не само от научен интерес, но и от възникването на потенциални трудности в бъдеще.

Характеристиките на ромски квартали в градовете са много различни по отношение на местоположението им в градската пространствена структура, нивото на социална и етническа хомогенност, състоянието на жилищата и проблемите свързани с тях. Местоположението на квартала определя степента на разделяне на района често не само във физическо, но и в социално отношение. Според мястото им в морфологичната структура на града ромските квартали най-общо могат да бъдат поделени на:

- Квартали, разположени извън основната структура на града: това са най-изолираните квартали.
- Квартали, разположени във вътрешната част на града и са интегрирани в него. Някои от тях са разположени в близост, а други в незначителна или в малка отдалеченост от центъра.

Един от сериозните недостатъци на съвременните изследвания в България, които се отнасят до етническите общности, е, че те са ориентирани към конкретен проблем (като образование, здравеопазване, жилищно настаняване, обществени услуги, които отразяват основните насоки на Европейската политика към етническите общности), като анализите се правят на национално ниво и не се обвързват с конкретна територия. В изследванията на пространствената сегрегация не е направен опит да се разработи стандартна методология, което затруднява сравнителните изследвания. Може да

се каже, че в България все още не са разглеждани в детайли основните теоретични и методологични въпроси, свързани с това как и защо етническите, социалните и културните пространствени конфигурации се развиват и се отнасят един към друг, както и последиците от тях от пространствените неравенства.

В предходната научна монография „Пространствена сегрегация – теоретични аспекти“ (Илиева, 2019) е направен преглед на литературата и са разгледани различни теории, концепции и гледни точки най-вече на европейски и американски учени, които разглеждат глобалните процеси на трансформация и реструктуриране на градското пространство, като са очертани теоретичните аспекти в същността на тази сегрегация, факторите, влияещи върху формирането на различни нейни модели, многоаспектните ѝ измерения, положителните и отрицателните последици, формираните под нейното въздействие пространствени модели, методите за измерване на нивата и политическите подходи за намаляване на високите нива на пространствена сегрегация, като по този начин е осигурена теоретичната основа на изследването.

Въз основа на вече направените задълбочени теоретични изследвания в настоящата монография е направен анализ на многоаспектните процеси на пространствена сегрегация на примера на ромската Харман махала, гр. Пловдив. Анализирана е локализацията и пространствените ѝ взаимовръзки в структурата на града и неговите елементи, проследени са възникването, формирането и промените, настъпили в нея, очертани са границите, анализирани са основните фактори, влияещи върху развитието на градската гетоизирана структура в контекста на протичащите социално-ико-

номически, етнокултурни и политически промени.

В настоящата монография се изследват взаимовръзките между социалното и пространственото неравенство, като те взаимно се подсилват, и по-конкретно на проявата на тези неравенства в пространството. Пространственото неравенство от своя страна налага ограничения и възможности за въздействие в градската среда. Именно в третата монография „Социално-икономическа интеграция на ромите в Харман махала – гр. Пловдив“ (Равначка, Казаков, 2022), която е публикувана по проект „Пространствена сегрегация и отражението ѝ върху социалната интеграция на ромите в „Харман махала“, гр. Пловдив“ финансиран от Фонд научни изследвания, се отговаря на обратния въпрос – как тази пространствена структура засяга социалните процеси. В нея се доказва, че социално-пространственият модел на града е от значение, тъй като засяга степента на социално сближаване в мащаба на цялата градска общност.

Настоящата научна монография е структурирана в шест глави. Във всяка една от тях се търсят отговори на различни аспекти на пространствената сегрегация. В **първа глава** е направен преглед на основните понятия и е изяснена методологията на изследването.

Във **втора глава** са проследени промените в броя и локализацията на ромите в България, както и формирането и развитието на ареалите с висока концентрация на роми.

Пространствената сегрегация е многомерен феномен на жилищна и социална диференциация, който възниква по различни причини и в тази връзка в **трета глава** са анализирани социалните, културните, икономическите, политическите, институционалните фак-

тори, влияещи върху пространствената сегрегация на примера на Харман махала, гр. Пловдив. Единствено емпиричните изследвания могат да отговорят на въпроса относно причините за пространствената сегрегация, поради което е направена оценка доколко тя е резултат от доброволни решения (вътрешни фактори), възприета е като стратегия за оцеляване и съхраняване на собствената култура и идентичност или е следствие на принуда/ограничения (външни фактори), което е резултат от пряка или непряка дискриминация, икономически ограничения, социално изключване, дискриминация на пазара на жилища и концентрация на социални жилища. Установява се степента на взаимодействие между вътрешните и външните фактори.

Сегрегираните пространства се развиват и променят с течение на времето и то невинаги по предвидим начин. Имайки предвид, че сегрегацията освен пространствено има и времево измерение, в **четвърта глава** са проследени и са картографирани промените във вътрешната структура на Харман махала през последните десетилетия на базата на ортофотото изображения, градоустройствени планове, кадастрални карти и UAV технологии, нивото на социална и етническа хомогенност, благоустроеност, вида на собственост и законността на обитаваните жилища, достъп до социалния жилища и периода и начина на тяхното обитаване (законно или незаконно) и т.н. Освен с вътрешната структура гетоизиранияте градски структури се отличават със специфични модели на пространствена организация.

В **пета глава** е направен анализ на местоположението на ромската махала от гледна точка на мястото, което заема в пространствената структура на града. Пространствените изражения на интеграцията се идентифицират

в три основни аспекта – териториално разположение на етническите групи в градското пространство, степента им на мобилност и достъпността им до градските ресурси. В тази връзка в тази глава се оценява и анализира достъпът на населението на Харман махала до градски ресурси, който определя пространственото измерение на интеграцията. В тази връзка е направен анализ на съвременната градска конфигурация или, с други думи, местоположението на ресурсите в градското пространство, транспортната осигуреност от жилищните квартали до тях и степента на мобилност на ромската етническа общност.

Показателите за пространствена сегрегация ни позволяват да обобщим и следователно да сравним пространствените разпределения на различните етнически групи. В последната, **шеста глава** чрез използване на специфични показатели и с помощта на ГИС е оразмерена пространствената сегрегация и е позиционирана Харман махала в концептуална схема, създадена от Massey и Denton през 1988 г.

Понастоящем могат да бъдат изведени две основни тенденции в изследването на пространствената сегрегация:

- Изследване на пространствената сегрегация на етническите групи на регионално ниво, където основните териториални единици са селищата. Това направление по-подробно е разгледано в монографията „Ромите в България. Брой и локализация от Освобождението (1878) до началото на XXI век” (Илиева, 2013).
- Изследване на пространствената структура на отделните селища, която се разграничава

на селска и градска структура поради различните методи, които се прилагат при изследването им. Това направление е слабо застъпено в научните изследвания в България.

За географските изследвания положението на обектите/субектите в пространството е основна детерминанта при формирането на моделите на взаимодействие. Научните изследвания през последните години са тясно свързани с трансформациите в градското пространство и свързаните с тях социални, културни и икономически проблеми на градовете и отделните градски райони. Тези трансформации до голяма степен зависят от поведението на различните участници – както на засегнатите от тези процеси (жителите на даден район, квартал), така и на институциите и властите, които определят механизмите и възможностите, по които да се развива определена територия в дадена времева рамка. Едни от основните направления в тези научни изследвания са насочени:

- **на първо място**, към разясняване и анализ на сложните, разнообразни и взаимни връзки между градските пространства и проследяване на промените в тези пространства през годините (*или изясняване на връзката пространство – време*);
- **на второ място**, към анализ на влиянието, отражението на формираните пространствени модели върху начина на живот, ценностите, начина на мислене и поведение на населението, което обитава това пространство, преплетени през предимствата и недостатъците, които то предоставя (*или изясняване на връз-*

ката пространство – население).

Настоящото изследване е фокусирано върху характера на пространството, оказващо влияние върху формирането на определено поведение на населението, което го обитава, и обратно – акцентирано е и върху поведението на населението и социалните взаимодействия, които създават и преоформят градското пространство. Съществува тясна връзка между място – етническо малцинство – бедност, тъй като най-бедните райони обикновено са свързани с висок дял на определена етническа група. Включването на „пространството“ би насърчил анализ, който да оцени възможностите и бариерите, които съществуват пред една етническа общност да се локализира в определено населено място или в дадена територия в него и да се потърси отговор на следните въпроси: Къде са разположени етническите общности? Защо са разположени в тези територии? Как се е формирала ромската махала? Кога се е установило ромското население в града? Какви са били политиките по време на тяхното заселване? Кои са основните причини за локализирането им в определено градско пространство? До каква степен тези решения са резултат от т.нар. „вътрешни“ и/или „външни“ фактори? Каква е ролята на институционалния фактор върху процесите на реструктуриране на градските квартали? Как функционира пазарът на жилища и какви възможности съществуват или са съществували за придобиване на социални жилища? Какво е било и какво е отношението на мнозинството към ромското население към настоящия момент? Какви политики се водят спрямо ромското население и доколко те са ефективни? Какви са демографските тенденции при ромския етнос? Каква е ролята на действащите вътрешни системи за подкрепа и запазване на

културната идентичност на ромите при формирането на различни пространствени модели? Как социално-демографските фактори, като например неравенството на доходите, влияят при възникването на различни пространствени резултати? Каква е динамиката в промените на вътрешната структура на ромската махала? Какво място заема ромската махала в градското пространство и какъв е достъпът на ромското население до предоставяните градски услуги? Как се измерва пространствената сегрегация? Какви стойности на отделните показатели за измерване на пространствената сегрегация се наблюдават и как се съотнасят към останалите градове? Какви модели на пространствена сегрегация се формират? Дали обособяването в пространството има положителни или отрицателни ефекти и какъв е достъпът на етническата група до жилищно настаняване, заетост и други ресурси?

Отговорът на горепосочените въпроси и разбирането на основните механизми на сегрегация, как тя се появява и расте, може потенциално да информира и подпомага усилията на политиките за реинтеграция на гетоизираниите структури в градското пространство. В рамките на това пространство е възможно да се разкрива сложността на многообразните форми на социална поляризация и жилищна сегрегация и по-специално на тяхната структура и пространствена организация.

ГЛАВА ПЪРВА

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Многостранныят аспект при изследване на пространствената сегрегация изисква използването на инструментариум от различни научни направления. Имайки предвид, че се засягат различни аспекти на проблема, се предполага използването на разнообразни методи, които се прилагат в етническата география, етнопсихологията, урбано-социологията, урбанистиката, етнодемографията, включително дистанционните изследвания и географските информационни системи. Едно подобно изследване ще подпомогне разработването на успешна регионална политика и ще улесни мерките за вземане на решения.

Поставените задачи и изследователските въпроси, теоретичните постановки и наличните данни, които се използват в анализа, определят използваната методология. Remenyi et al. (2003) описват методологията като „цялостен подход към проблем, който може да бъде приложен на практика в изследователския процес, от теоретичната основа до събирането и анализа на данни“. Collis и Hussey (2009) определят методологията като „цялостен подход към целия изследователски процес“. Методологията на изследването, съгласно горните дефиниции, е фокусирана върху проблемите, които следва да се анализират в дадено изследване, и се подбира съгласно характера на тези проблеми. Saunders et al. (2009) определят изследователската стратегия като „общ план за това как изследователят ще отговори на изследователските въпроси“, а Bryman (2008) – като „обща ориентация към провеждането на изследването“. Изследователската

стратегия според Remenyi et al. (2003) осигурява цялостната насока на изследването, включително процеса, чрез който се провежда то. Saunders et al. (2009) отбелязват, че трябва да се избере подходяща изследователска стратегия въз основа на поставените задачи и цели, наличието на предходни изследвания в съответната предметна област, времето, с което разполага изследователят, и наличните ресурси. Yin (2003) препоръчва да се избере конкретна изследователска стратегия въз основа на три условия: характера на изследователския въпрос, възможността на изследователя да осъществява контрол върху определени събития и отговорите на респондентите и дълбочината на изследване на процесите и явленията. Както този автор, така и Saunders et al. (2009) твърдят, че има прилики между изследователските стратегии, като важното е да се избере най-подходящата за конкретното проучване. Някои от често срещаните стратегии са експерименталните стратегии, проучванията, изследванията на казуси, архивните, напречните, надлъжните изследвания и др. (Easterby-Smith et al., 2008; Saunders et al., 2009). От тези различни стратегии за настоящото изследване се възприема стратегията за изследване на казуса. Този метод се използва за тестване на съществуващите теории, в основата на които е пространствената сегрегация, и включва подробен и задълбочен анализ на отделен случай (Bryman, 2008). При казус метода избраният обект на изследването се подлага на интензивен анализ с цел обобщаване на по-голям набор от единици (Gerring, 2004). Yin (2003) посочва, че този метод е предпочитан особено в случаите, когато трябва да се отговори на въпросите „как“ и „защо“, и се определя като „емпирично проучване, което изследва съвременен феномен в контекста на реалния живот и си-

туация, при която границите между явление и контекст не са очевидни“. Това позволява да се извърши задълбочен анализ и да се обърне внимание на всички детайли, да се идентифицира голямото разнообразие от фактори, които биха могли да допринесат за теоретично обяснение на пространствената сегрегация, за разработването на нови насоки за разбиране на ситуацията и за бъдещи изследвания. Съществуват критики, свързани със слабостите на този метод. Те са свързани с това, че обобщенията е възможно да не са приложими при различни ситуации, както посочват Leedy и Ormrod (2005): „Не можем да сме сигурни, че констатациите могат да бъдат обобщени за други ситуации“. Този метод предоставя незначителни възможности за научна генерализация, но Yin (1994) заявява, че „истинската работа на казуса е конкретиката, детайлизацията, а не генерализация“. Именно поради това този метод е избран за постигането на поставената цел в настоящото научно изследване. Дефиницията, представена от Collis и Hussey (2009), също така идентифицира някои от по-значимите характеристики на казус стратегията. Те определят казуса като „методология, която се използва за изследване на едно явление в естествена обстановка, използвайки различни методи за получаване на задълбочени знания“. Следователно изследването на казуси е в състояние да приложи различни изследователски техники и да се използват както качествени, така и количествени данни, което е основна негова особеност (Yin, 1994; Gerring, 2007). Приемането на стратегията на изследването на казуса позволява използването на различни начини за събиране на данни и на различни методи за анализ, което позволява на изследвателя да изпълни целта и задачите на изследването.

Групирането на етническите общности в простран-

ството не е случаен процес. Емпиричното изследване на моделите на пространствена сегрегация ни дава важна информация за моделите на взаимодействие между отделните групи от населението. В настоящото изследване се използват комбинирани методи с цел получаване на количествени и качествени данни, с което да се проучат изследваните процеси в по-голяма дълбочина. Нито един от методите не се прилага като доминиращ, а се възприемат като равностойни и взаимнодопълващи се, което гарантира постигането на задълбочени резултати. Според Bryman (2006) изборът на изследователска стратегия от този вид предоставя на авторите „богатство от данни“. Качествените методи за събиране на информация се използват, за да се разберат взаимоотношенията, които предварително са разкрити по време на количественото изследване. Комбинирането на различни методи и подходи обогатява методиката на изследвания проблем, като в своята същност тя е интердисциплинарна. Освен социологическия подход при изследване на пространствената сегрегация се използват различни методи от научния инструментариум на социалната география, етнографията, икономиката, урбанистиката, социалната психология, културната антропология и др.

В количествено отношение проучването включва 500 жители на Харман махала, или 27,8 % от населението, което е основание за голяма надеждност на получените резултати. Разработен е въпросник, чрез който е събрана емпирична информация по няколко основни теми: етнодемографски показатели, социално-икономическа структура на домакинствата, градоустройствени характеристики, битова осигуреност на домакинствата, степен на удовлетвореност от града, квартала, жилището, субективна оценка на квартала, стереотипи и соци-

ална дистанция между ромската етническа група и мнозинството, взаимоотношения в рамките на общността, както с останалите ромски квартали и мнозинството, достъп до различни градски ресурси, качество на местната инфраструктура (техническа и социална) и др.

В процеса на проучванията се очаква резултатите от тези количествени изследвания да се допълнят и потвърдят от качествените, които включват методи, често използвани в социалните научни изследвания: индивидуални дълбочинни интервюта, полуструктурирани интервюта, фокус групи. Прилагането на тези методи дават възможност за достъп до информация за социалните процеси, които няма как да се извлекат от статистическите данни, и отразяват субективната оценка на членовете на сегрегираната етническа общност.

Bryman (2008) определя фокус групата като форма на групово интервю, в което: има няколко участника (заедно с модератора); поставя се акцент върху определена точно дефинирана тема; акцентът е върху взаимодействието в групата. Според Morgan (1996) това е изследователска техника, която събира данни чрез групово взаимодействие по тема, определена от изследователя. Stringer (2007) определя фокус групата като благоприятна среда, в която хората с подобен интерес обсъждат конкретни въпроси. Според други автори (Leedy, Ormrod, 2005; Rennekamp, Nall, 2006) фокус групата обикновено се състои от приблизително шест до дванадесет души, които притежават сходни характеристики или споделят общи интереси и водят дискусия по ясно дефинирана тема, като по този начин се получава информация за техните мнения. Модераторът ръководи групата въз основа на предварително определен набор от теми и създава среда, която насърчава участниците да споделят своите

възприятия и гледни точки. Фокус групите са полезни за събиране на информация, свързана със субективни възприятия от ключови заинтересовани страни. В това проучване е използвана фокус група, състояща се от седем ученика от ОУ „Йордан Йовков“, в което те се обучават и което е в близост до Харман махала. Предложените въпроси са предоставени на участниците преди дискусията, проведена в предварително уговорена неформална обстановка и време и продължила около 90 минути, както се предлага от Leedy и Ormrod (2005), Rennekamp и Nall (2006) и ETA (2008). Тъй като фокус групата е хомогенна, участниците могат да споделят открито своите преживявания. Съобразно препоръките на Krueger и Casey (2000) и Rennekamp и Nall, (2006) и с разрешението на участниците дискусията е записана на аудио за по-късно възпроизвеждане, което дава възможност да се цитират директни пасажии и да се правят пояснения или се дават допълнителни данни. Kitzinger (1995) подчертава, че чрез този метод се избягва дискриминацията на хора, които не могат да четат или пишат, и може да се насърчи участието на хора, които не са склонни да бъдат интервюирани сами или смятат, че нямат какво да кажат. Някои изследователи също отбелязват, че груповите дискусии могат да генерират по-критични коментари от интервютата (Watts, Ebbutt, 1987). От друга страна, груповото взаимодействие често води до спонтанни реакции и намалява контрола на интервюиращия върху ситуацията (Kvale, 1996). Фокус групите позволяват изследователят да разкрие ценностите и нагласите, които са в основата на мненията, изразени от участниците (Krueger, 1994).

Дълбочинното интервю се определя като качествена изследователска техника, която включва провежда-

не на детайлни индивидуални интервюта с малък брой респонденти, за да се разберат техните възприятия по отношение на проучваните процеси (Boyce, Neale, 2006). То е най-подходящо при ситуации, в които изследователят иска да зададе отворени въпроси, които изискват задълбочена информацията (Guion et al., 2011). Въпросите, използвани в тези интервюта, са формулирани по начин, чрез който респондентите разясняват темата, а не отговарят еднозначно с „да“ или „не“ (Lisa et al., 2011). За разлика от затворените, отворените въпроси не предоставят на респондентите възможни отговори, от които да избират (Bryman, 2008). Това им дава свобода да отговарят със свои думи и позволява на интервюиращия да проучи в дълбочина мненията и възгледите им по дадена тема. Дълбочинните интервюта включват не само задаване на въпроси, но систематично записване и документиране на по-детайлни отговори (Lisa et al., 2011). Longfield (2004) предлага дълбочинните интервюта да продължат 1–2 часа в зависимост от търпението на участниците и интереса им към интервюто.

В това проучване интервютата са един от основните методи за събиране на данни. Подготвени са конкретни въпросници и са проведени индивидуални интервюта с представители на местните органи на властта, които притежават значителни познания, свързани с населението на Харман махала. Целта е да се установят механизмите за регулиране и оценяване на досегашните политики, насочени към ромската общност (жилищна политика, достъп до градски ресурси, незаконно строителство и др.). Дълбочинни експертни интервюта са проведени и с директора, заместник директора и учители от ОУ „Йордан Йовков“, образователни и здравни медиатори от махалата. Интервюираните са избрани така,

че да бъдат представителни за определена целева група. Те са запознати предварително с изготвените предимно отворени въпроси и всеки един от тях е интервюиран индивидуално в продължение на около един час, както предлагат Leedy и Ormrod (2005). Създава се възможност за поставяне на последващи въпроси и свободна комуникация с участниците (Gonsalves, 2008). В края на предварително зададените въпроси всеки респондент е помолен да добави коментари относно обсъжданото, за да се гарантира, че отговорите отразяват неговите гледни точки. Интервютата се провеждат в предварително уговорени часове и места и са записани на аудио с разрешение на респондентите. Това дава възможност да се цитират директни пасажи от интервютата и да се правят допълнителни бележки (Guion et al., 2011). Boyce и Neale (2006) идентифицират както предимствата, така и недостатъците при използването на дълбочинните интервюта. Основното им предимство е, че те предоставят много по-подробна информация от тази, която е достъпна чрез други методи за събиране на данни. За разлика от други методи, като например попълване на анкета, тези интервюта осигуряват по-спокойна атмосфера, тъй като респондентите могат да се чувстват по-комфортно в свободен разговор с интервюиращия. Съществуват и недостатъци: първо, отговорите на участниците могат да бъдат предубедени; второ, интервютата изискват повече време за провеждането им, за транскрибиране и анализ на резултатите. За да се получи подробна информация от интервюираните, трябва да се развие добро отношение с тях, включително да се прояви интерес към това, което говорят. Независимо от това задълбочените интервюта предоставят ценна информация особено когато се допълват от други методи за събиране на данни.

Общото правило за достатъчен размер на извадката от интервютата е постигнат, когато едни и същи разкази, проблеми и теми се повтарят от интервюираните (Boyse, Neale, 2006).

За да се разкрие цялото разнообразие от отговори на жителите на Харман махала по изследваната тема, са използвани също полуструктурирани и неструктурирани интервюта. За избор на подходяща структура на интервютата, за подготовката и провеждането им, както и за създаване на опорните теми, е използвано ръководството на Bryman (2008). Неструктурираните интервюта се провеждат чрез естествен и спонтанен разговор, в който въпросите не са подготвени предварително, включват се косвено, а не се четат директно на интервюирания, като се следва една конкретна тематична линия и се разкриват причините за пространствена сегрегация и отделните модели на социално взаимодействие. Полуструктурираните интервюта позволяват задаване на предварително подготвени и насочващи конкретни въпроси, като същевременно е възможно да се поставят и допълнителни или да се модифицират някои въпроси, за да се обърне внимание на специфични теми, разкрити в хода на интервюто. Този, който води интервюто, се ръководи от отговорите на респондента и дава възможност той да се отклони от следваната тематична линия, за да се получи допълнителна информация от въпроси, пропуснати по време на подготовката. Някои от темите, които се разискват, се припокриват с цел да се изяснят различните гледни точки по водещи проблеми. Освен конкретните въпроси са задавани по-общи, за да не се допуска водещият да предначертае и да повлияе върху отговора на респондента.

Задължителен критерий при подбора на респон-

дентите е по време на интервюто те да са обитатели на Харман махала. Те се разпределят в групи в зависимост от тяхната възраст, социално положение, ниво на доходите, структура на домакинствата, автохтонни жители или наскоро заселили се в махалата. Изследователят, използвайки полуструктурирано или неструктурирано интервю, се стреми да открие цялото разнообразие от отговори на обитателите на Харман махала относно темата за пространствената сегрегация.

Количествените и качествените данни, които се получават чрез теренните проучвания, са комбинирани с пространствени данни. При проследяване на тенденциите за трансформация на градското пространство на Пловдив са използвани ортофото изображения (1952, 1965, 1975, 1982, 1989, 2010 г.) (фиг.1.1.), Интегриран план за градско възстановяване и развитие на града (2013), Концепция за пространствено развитие (2015), извадки от кадастрална карта на гр. Пловдив за част от кадастрален район с идентификатор 56784.505 (Харман махала), одобрена със Заповед № РД-18-48 от 03.06.2009 г., Общият устройствен план на община Пловдив, одобрен с решение на Общински съвет – Пловдив № 375, и е направено заснемане и картиране на квартала с безпилотен летателен апарат (2018, 2020) (фиг.1.2.).

a)

6)

В)

Г)

Д)

е)

Фиг.1.1. Ортофотоизображение на Харман махала: а) 1952 г.; б) 1965 г.; в) 1975 г.; г) 1982 г.; д) 1989 г.; е) 2010 г.

а)

б)

Фиг.1.2. Харман махала заснета с помощта на безпилотен летателен апарат: а) 2018 г.; б) 2020 г.

Посредством изброените стратегически и планови документи се извличат някои данни, свързани със структурата на града, особеностите в неговото развитие, морфологични особености, функциите, които изпълнява не само той, но и жилищният ареал, в който се намира гетоизираната структура, местоположението на училищата, яслите, детските градини, здравните заведения, читалищата, спортните площадки и се развиват отделните негови жилищни единици. На основата на техните пространствени характеристики са изчислени различни показатели и индекси, чрез които се измерват нивата на пространствена сегрегация, при групирането на които се формират различни пространствени модели.

Географските информационни системи (ГИС) са използвани за измерване, анализиране и визуализиране на пространствените взаимоотношения, модели и тенденции в изменението на вътрешната структура на ромската Харман махала и на взаимодействието ѝ с останалите елементи на градската структура. Получените изображения от кадастъра, ортофотото изображенията и заснеманията с безпилотен летателен апарат са геореферирани и дигитализирани в ГИС среда. Технологиите на ГИС са използвани и за изчисляване на различни градоустройствени показатели: коефициенти за интензивност на застрояването, застроени площи, височина на сградите и др., които са привързани като атрибутивна информация към съответния слой. Предвидено е създадената база данни да бъде потвърдена чрез теренни проучвания, реализирани в произволни точки.

ГИС се прилагат за геопространствен анализ, тъй като те позволяват организация, манипулация, анализ и визуализация на пространствени данни при разкриване на взаимоотношения, модели и тенденции. ГИС са

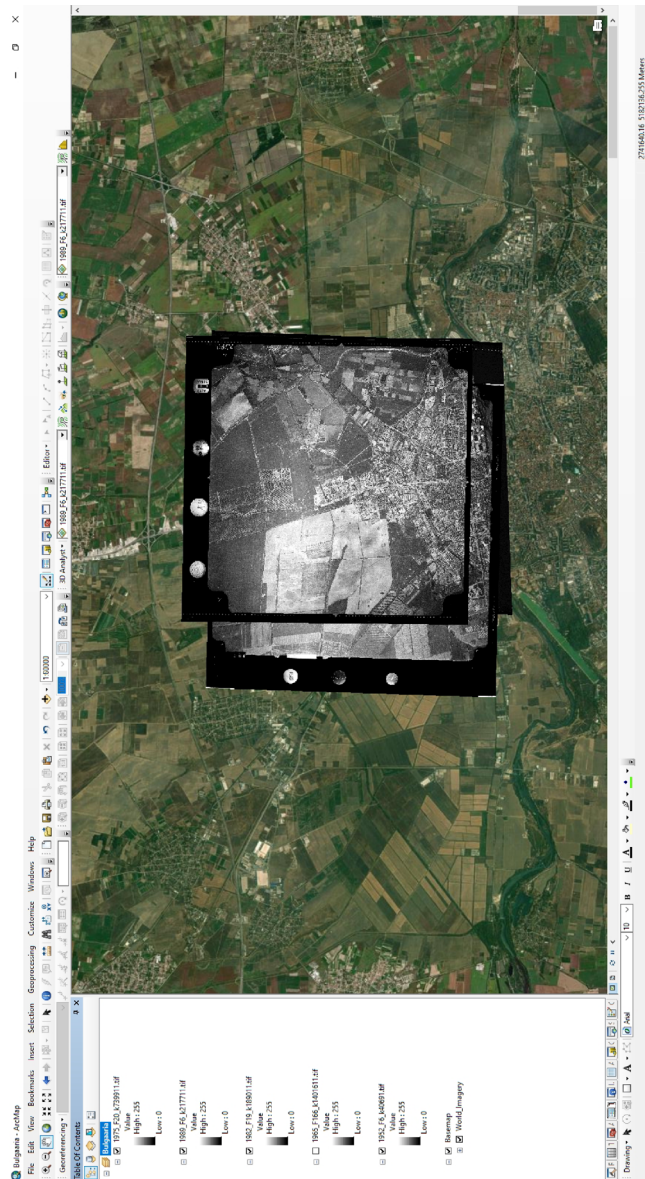
използвани като инструмент, който е подчинен на основния изследователски въпрос. Тази технология предоставя мощни и гъвкави инструменти за измерване, анализиране и показване на сегрегацията в градовете (Wong, 1997, 1998; Lee, Culhane, 1998). Приложението на разновременни данни в ГИС среда дава възможност да се направи дългосрочен анализ на промените на отчетените пространствени единици и проследяване на тяхната динамика във времето. Създадената пространствена база данни може да се надгражда с картографиране през следващите години и по този начин създадената атрибутивна информация постоянно да бъде актуализирана и подновена. ГИС слоевете могат да се предоставят на местните власти, за да се отчете актуалната информация, тъй като, както стана ясно, кадастралните планове не предоставят актуална информация, имайки предвид, че по-голяма част от сградния фонд има незаконен характер.

През последните десетилетия в България се наблюдава ясна тенденция на нарастване броя на ромите в градовете. В повечето случаи те се настаняват в съществуващите ромски махали (квартали) или формират нови. Интензивната промяна на ромските квартали в хоризонтален (в пространството) и вертикален (във височина) аспект затруднява значително проследяването на настъпилите промени. Тъй като повечето постройки имат незаконен характер или бързо нараства броят им, в повечето случаи те не присъстват на кадастралните карти и градоустройствените планове, които не показват реалната ситуация. Тези квартали остават „невидими“ за мнозинството, защото са изключени от съзнанието им като възможни места за обитаване и в своята същност представляват неизползвани пространства.

Дистанционните изследвания дават възможност за разширяване на териториалния обхват на изследванията, за проследяване на динамиката и тенденциите на развитие. Получената информация е изключително точна и обективна. Благодарение на този иновативен метод, който се прилага за изследване на гетоизирана градска структура Харман махала, се изготвят детайлни геореферирани ортофотото изображения, които служат както за изготвянето на различни видове карти, така и за изграждане на теоретични прогнози за пространствената динамика на махалата. Изготвените няколко слоя от ортофотото изображения позволяват детайлно изследване както на сградния фонд на Харман махала, така и на уличната регулация, незаконното застрояване, отстоянията и границите между отделните сгради, въздействието на жителите на махалата върху физическата среда и т.н. Ортофотото е въздушна снимка, геометрично коригирана („орторектифицирана“) така, че мащабът е един и същ. Снимката притежава същата липса на изкривяване като картата. За разлика от некоригираната въздушна снимка, ортофотото може да се използва за измерване на истинските разстояния, защото точно представя земната повърхност, след като е изравнена по отношение на топографския релеф, изкривяванията от обектива и наклона на камерата. Ортофотото снимките могат да се използват навсякъде, където се използват картите. Основна цел при обработката на получените цифрови изображения е премахването на всички деформации (геометрични и радиометрични) и преобразуването им в стереомодел и ортоизображения, които позволяват извличане на графична и атрибутивна информация. В настоящото изследване се предлага методика за анализ на вътрешната структура на ромските

махали чрез използването на разновременни данни, получени от аерофото заснемане с безпилотен летателен апарат (БЛА) и последваща обработка на получените изображения, което компенсира липсата на информация за актуалното състояние на жилищния фонд. Заснемането на терена е осъществено от височина 90-120 m с прецизни инструменти за заснемане и регистриране на изображения във видимия спектър. Чрез последваща обработка на данните, получени от заснеманията, и прилагане на подходящи методи и алгоритми върху данните и обработените деривати са получени детайлни карти на актуалното състояние на обектите на изследване – за техните очертания, височина, плътност, площ и др., и тяхната промяна във времето и пространството. Определени са основни градоустройствени показатели като интензивността на застрояване (КИНТ), плътност на застрояване, процент на озеленяване и промяната им за периода 2016–2021 г.

Аероснимки, кадастралните планове и получените ортофото изображения от заснемането на Харман махала с безпилотен летателен апарат (дрон) са привързани (геореферирани) със софтуера Arc Map (ArcGIS, ESRI), версия 10.5, чрез инструмента Georeferencing. След това кварталът Харман махала е цифрован (дигитализиран) с инструмента Editor (Create Features) (Фиг.1.3. а). Към геореферираните и дигитализирани слоеве, получени на основата на ортофото изображенията и заснемането на терена с безпилотен летателен апарат, е създадена атрибутивна информация. Компоненти на информационната система включва: застроена площ на жилищните сгради, етажност, тип собственост, функционалност на сградата (Фиг.1.3.б.).

a)

Фиг.1.3. Георефериране и дигитализиране на ортофотоизображенията на Харман махала (а) и създаване на атрибутивна информация към тях (б) и (в)

Териториалният обхват на изследването е следващият въпрос, свързан с методиката на изследване, който трябва да бъде изяснен. Така основен въпрос в изследванията на пространствената сегрегация е: Кое пространствено ниво е най-подходящо за изследване на модели на пространствена сегрегация? На този въпрос не е лесно да се отговори, защото зависи от целта на анализа. Според Musterd и Deurloo (2002), когато целта е да се установи връзката, взаимоотношенията със съседите е подходящо да се вземат данни в много тесен териториален обхват – например улица или блок (най-малкото пространствено ниво). Данните на ниво квартал се използват по-често. В този случай те се отнасят до повече или по-малко директната жизнена среда на индивид или домакинство. Ежедневното пазаруване, детската градина и училището, което посещават децата, най-често се извършва в границите на квартала. Според Van Kempen (2003) това ниво на анализ е подходящо да се разбере връзката между повече или по-малко рутинни ежедневни дейности и модели на сегрегация.

В настоящото изследване за оптимален размер на пространствената единица при анализа на пространствената сегрегация се приема този на квартала. При изследване на вътрешната структура на Харман махала се използват границите, прокарани в зависимост от хомогенността по отношение на етнически, социален, културен признак. Като цяло границите на ромските квартали съвпадат с морфологичните особености на градската тъкан и в най-голяма степен покриват създадените местни социални мрежи и по-важните местни услуги. Прило-

жените методи и показатели за пространствен анализ фокусират вниманието върху градската структура, определена не само от гледна точка на социалния състав, но също и по отношение на местоположението на градските ресурси. В тази връзка териториалният обхват на изследването се определя от два взаимодопълващи се аспекта: абсолютно местоположение на ромската етническа общност в градското пространство, т.е. свързано с пространството, което обитава това население, и относително пространство, очертано от движението на членовете на тази общност с цел преодоляване на разстоянието до специфични градски ресурси: училище, здравни заведения, транспортна мрежа, работа, различни видове съоръжения и т.н.

Стойностите на специфичните индекси за измерване на пространствената сегрегация зависят от „мащаба“, т.е. от размера на пространствената единица. Съществува такава зависимост, че колкото е по-голяма една пространствена единица, толкова по-ниска е стойността на използваните индекси, характеризиращи пространствената сегрегация. При някои пространствени индекси за измерване на сегрегацията са използвани границите на гетоизираната градска структура, например при изчисляване на броя на ромите в Харман махала. При други, които отразяват пространствените отношения в градското пространство, са използвани площни показатели, които обхващат околното пространство, като например училището, което посещават учениците от квартала, или при изчисляване на индекса на централизация, при който се взима предвид разстоянието от гетоизираната структура до центъра на града. Тези аспекти ще бъдат конкретизирани при анализа в следващите глави от настоящата монография.

След анализа на теоретичните аспекти на пространствената сегрегация и провеждането на теренните проучвания изследването продължава с интерпретация и анализ на получените резултати. Разработената методика може да се приложи при изследването на други гетоизирани градски структури, което би помогнало не само да се разкрият вътрешните промени в застрояването и инфраструктурата на ромските квартали (махали) към момента, но и да се проследят тенденциите и да се избегнат възникването на бъдещи проблеми. Тези проблеми могат да се сравнят, да се изведат силните и слабите страни на провежданите политики, да се изведат добрите практики, за да могат да се прилагат в други места със сходни условия и да се гарантира тяхната ефективност.

ГЛАВА ВТОРА

БРОЙ И ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ

В България живеят различни етнически и религиозни общности, всяка със своите характерни особености и традиции и една от тях е тази на ромите. Основен проблем при оценката на ситуацията с ромския етнос не само в България, но и в останалите европейски държави, е липсата на данни. Една от причините за това се крие в особеностите на този етнос, който не представлява хомогенна етническа група. Ромите са специфична етническа общност, която няма аналог с останалите етнически общности в Европа. Тя е разделена на много различни, а понякога дори противопоставящи се една на друга групи, субгрупи и метагрупови единици със свой собствен етнически и културен облик. Историческите, политическите, икономическите условия са създали големи различия сред ромите не само в Европа, но и в България. Тези различия се увеличават още повече, като се имат предвид различията в езиковите и културните особености. Често възникват трудности при идентификацията на членовете на ромския етнос, дължащи се на слабите процеси на етническа консолидация и незначително чувство за общо самосъзнание. Общото отношение обаче на обществото към ромите, изразено в дискриминация, засилва чувството у тях, че принадлежат към една и съща общност. Едва ли би било грешно да се каже, че това отношение е обединяващият елемент в ромската етническа група, като по този начин тя формира една

отделна социална категория, която има общи проблеми за решаване.

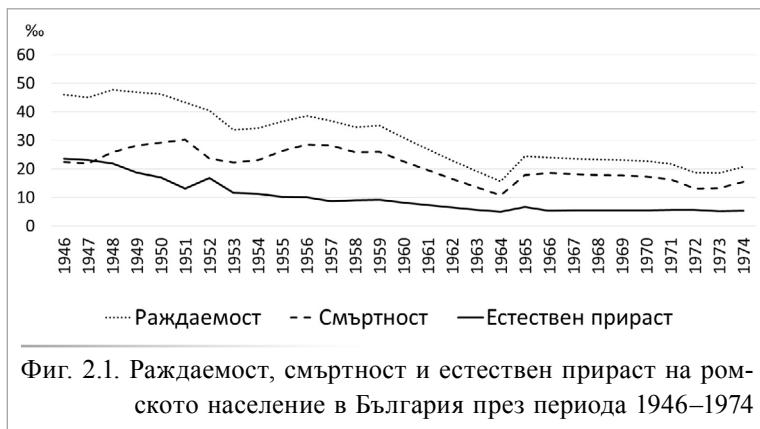
ТЕНДЕНЦИИ В ПРОМЕНИТЕ НА БРОЯ НА РОМСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ

Днешното демографско състояние на населението е резултат от продължителното действие на множество фактори и влияния, свързани със специфичните особености в историческото, икономическото, културното развитие на отделните етнически общности в страната. Върху формирането на населението на дадена територия влияние оказват двете основни групи фактори: естественото възпроизводство и механичното движение (миграции).

Ходът на демографските показатели протича с различен интензитет при различните етнически общности през отделните години след Втората световна война. В демографското си развитие ромите и турците проявяват сходства, които се запазват до края на 80-те години, с изключение на годините непосредствено след Втората световна война, когато жизненото равнище се влошава в резултат от упадъка на икономиката. Това е една от причините за високите стойности на смъртността при ромите тогава – над 25 ‰ (фиг. 2.1). През тези години (до началото на 50-те години) обаче се отчитат и най-високите стойности на раждаемост при тях (над 40 ‰), които в сравнение с тези при българското население са над два пъти по-високи. Високите стойности на смъртността и раждаемостта определят високия естествен прираст – около 22–23 ‰ (Илиева, 2013) (фиг. 2.1).

От началото на 50-те години започва постепенен спад в раждаемостта при ромското население. През този период политиката е насочена и към социално-битовото и стопанското развитие на районите със смесен етнически състав, повишаване на образователното равнище на ромското население, ограничаване на нивото на детската смъртност, в резултат на което отпада естественият стремеж на родителите да заменят починалото дете, засилват се процесите на урбанизация и свързаните с нея промени в условията и начина на живот, механизирани са голяма част от дейностите в селскостопанското производство, като това спомага за отпадането в голяма степен на стопанските функции на семейството и т.н. Независимо от действащите фактори, намаляването на раждаемостта сред това население настъпва бавно и продължава дълго (фиг. 2.1). Засилват се темповете на намаляване на смъртността, като до 1956 г. този спад е с повече от десет пункта (фиг. 2.1), което е причина за нарастване на естествения прираст при ромите – над 25 ‰, и тези стойности се запазват до края на 50-те години (Илиева, 2013).

Фиг. 2.1. Раждаемост, смъртност и естествен прираст на ромското население в България през периода 1946–1974

В началото на 60-те години на XX в. във връзка с бързите темпове на намаляване на раждаемостта стойностите на естествения прираст намаляват с близо пет пункта, като тази тенденция, макар и не в такава степен, се запазва до края на 70-те години. През този период поради значително по-високия естествен прираст в сравнение с българското население се откроява и т.нар. демографски проблем. За него управляващите започват открито да говорят от средата на 70-те години и той се посочва като една от причините за провеждането на „възродителния процес“, който „експериментално“ започва именно с българските роми, изповядващи мюсюлманска религия, и с българите мохамедани. Основната причина за възникването на този проблем са задълбочаващите се разлики в естественото възпроизводство между българския, от една страна, и ромския и турски етнос, от друга. Различията в естествения прираст се определят от приблизително два пъти по-високата раждаемост и два пъти по-ниската смъртност при ромите в сравнение с тези при българите. Причина за тези забележими разлики е нарастването на смъртността при българското население още от началото на 60-те години, която е резултат от застаряването му, както и тенденцията на намаляване на смъртността при ромите във връзка с подобряване на хигиенно-битовите им условия и навици (фиг. 2.1) (Илиева, 2013).

През последните три десетилетия върху хода на демографските процеси особено силно влияние оказва интензитетът на социално-икономическите фактори. След 1989 г. раждаемостта намалява сред всички етнически общности като резултат от тежката икономическа криза и чувството за несигурност, породени от различни социални промени. Независимо от това спадът на

раждаемостта при ромите е най-малък. Образователното равнище, материалните и културните потребности, удовлетворяването на определени стремежи за възпитанието, отглеждането и ценностната оценка за децата определят поддържането на висока раждаемост и естествен прираст при ромското население. Като се имат предвид резултатите от преброяванията през 1992 и 2001 г., се прави изводът, че това е единствената етническа група в страната, която показва увеличаване на своя брой, въпреки значителното несъответствие между данните на официалната статистика и научно-емпиричните демографски изследвания, които показват още по-голям ръст на ромското население в страната. От анкетите, проведени по време на преброяванията през 1992 г. и 2001 г., се наблюдава силна затвореност на ромската етническа група и ниска мотивация на членовете ѝ за емиграция през този период, а ако има такава, тя в повечето случаи не е съпроводена с постоянна промяна на местожителството. Това означава, че основният фактор, който влияе върху увеличаване броя на ромите, е високият естествен прираст. На базата на официалните данни от преброяванията се изчислява 18,7 ‰ естествен прираст при ромското население за периода 1992–2001 г. и ако предположим, че смъртността е от порядъка на 8 ‰, то стойностите на раждаемостта могат да бъдат оценени на около 26 ‰. Тези данни се потвърждават и от изследването на Томова (2005). Възложена от Министерския съвет, НСИ изготвя справка за раждаемостта в големите етнически общности по данни от преброяването през 2001 г. на базата на етническото самоопределение на родилките. Данни от тази непубликувана в официалните издания на НСИ справка са представени в табл. 2.1. и както се вижда от тях, в общността на ромите раждае-

мостта е най-висока – на практика такава, каквато е била при турците и българите мюсюлмани в началото на 70-те години на XX в. (Илиева, 2013).

Таблица 2.1.

Раждаемост, детска смъртност, смъртност и естествен прираст (‰) по етнически групи към 01.03.2001 г.

Демографски показатели	Общо	Българи	Турци	Роми
Раждаемост (по етн. принадлежност на майката) (‰)	8,5	6,9	13	26,7
Тотален коефициент на плодовитост (2001–2003)	1,22	1,03	1,62	2,81
Детска смъртност (на деца до 1 г.) (‰)	13,4	9,9	17,8	25
Смъртност (‰)	14,2	15	10,3	7,3
Естествен прираст (‰)	-5,7	-8,1	2,7	19,4

Източник: НСИ (непубликувани данни), Томова (2005).

След 2002 г. започват и системни усилия за стопроцентово обхващане на ромските деца в началната степен на образование (1–4 клас) и задържането им в училище, колкото е възможно по-дълго (Томова, 2009). Тези предприети мерки водят до намаляване на раждаемостта и особено на юношеската или ранната раждаемост сред общността. Ранната раждаемост (под 18 г.) намалява от 690 на 508 ‰ през 1992 г. и 2001 г. и се наблюдава двойно намаление на извънредно ранната раждаемост (под 15 г.) при ромите от 70,1 на 35,6 ‰. Независимо от това

и въпреки отчетливия спад на раждаемостта през последните 15 години заварената значително по-благоприятна възрастова структура запазва и дори увеличава дела на ромите в ранните възрасти. През 2011 г. близо 39,1 % от тях в България са под 20 години срещу 22,4 % при турската етническа група и 15,5 % при българите. По-благоприятната възрастова структура на ромите ще предопределя по-високата раждаемост при тях в средносрочен и дългосрочен план дори при още по-голямо намаление на броя на децата в домакинствата им. Ромите са общността с най-висока детска смъртност – 25,0 на хиляда новородени или 2,6 пъти по-висока, отколкото при българите. Основните причини са масовата и дълбока бедност, лошите хигиенни условия, ранните и чести раждания на майките. Ромите са общността с най-висок дял на преждевременната смъртност и с най-къса очаквана продължителност на живота (Томова, Пампоров, Миленкова, 2011).

Външната миграция е друг основен фактор, който оказва влияние върху броя и структурите на населението. В емиграционния процес при българските роми след 1989 г. ясно се открояват два периода: до началото на XXI в., характерен с намалена емиграционна подвижност, и първото десетилетие от XXI век – с увеличена емиграция в резултат от влизането на България в т.нар. шенгенски „бял списък“ (април 2001 г.) и присъединяването на страната към ЕС (януари 2007 г.). Допълнителни причини за увеличаване на емиграцията са и социално-икономическите проблеми, които съпровождат преходния период и се оказват решаващи. Според Пампоров (2007а) до 2001 г. ромите са най-малко мобилната етническа общност в страната. Подобно е твърдението на Томова (2011): „Въпреки стереотипа за ромите като

за най-мобилното население, в периода 1993–2001 г. те се очертават като най-стационарната група в страната”. Една от причините за това поведение Томова обяснява с бедността, невъзможността да се акумулират средства дори само за транспорт до някоя съседна страна, като само в пограничните райони със Сърбия и Гърция част от ромите осъществява краткосрочна или маятникова емиграция. По данни на „Изследване на неравенствата EUREQUAL” (Topalova, 2008 г.) 20 % от българските турци и по 8 % от етническите българи и роми, попаднали в извадката, са работили в чужбина през различен период от време през последните години. Поне 22 % от турците, 14 % от българите и 12 % от ромите разчитат на финансовата подкрепа на свои роднини, работещи в чужбина, или на валутата от собствената си сезонна или временна работа извън страната. Данните от това проучване са много близки до тези от представителното за роми, турци и българи „Изследване на поколенията и половете” (GGS), проведено през 2004 г. и 2007 г. от Института за демографски изследвания “Макс Планк” – гр. Рощок, Германия, и Института по социология към БАН. Данните от изследването „Здравен статус и достъп на ромите до здравеопазване” на Институт „Отворено общество” от 2007 г. показват, че след 2004 г. за различен период от време в чужбина са работили представители на 18 % от ромските домакинства – най-често по двама души от семейство. Нарасналата емиграция на ромското население се потвърждава и от данните, посочващи каква част от тях са работили в чужбина. Преди 1 януари 2002 г. 1,5 % от респондентите са работили в чужбина; между 1 януари 2002 г. и 1 януари 2007 г. техният дял нараства на 3,0 %, но най-голямото увеличение е след приемането на България в Европейския съюз (1 януари 2007 г.) – 9,9 %.

Значителен е и относителният дял на интервюираните лица (16,5 %), които посочват, че и друг член на домакинството е работил извън България след 1989 г., което бележи увеличение след 2007 г. (Ангелов и др., 2011). Преобладаващите пребивавания на интервюираните роми в чужбина са краткосрочни, което илюстрира временния и циркулярен характер на тяхната миграция. Въпреки това данните илюстрират, че икономическите фактори мотивират миграционните нагласи – увеличените нива на безработица в България, бедността карат ромите да търсят възможности за оцеляване в чужбина вероятно чрез своите роднини навън.

Демографските тенденции при ромите за времето от Освобождението (1878) до 2011 г. могат да бъдат обособени в три периода. Първият период е от Освобождението (1878) до края на Втората световна война (1944 г.) и се бележи със значително увеличаване на броя им – с 90 %, или от 89 хил. нараства на 170 хил. души. Вторият период обхваща годините от края на Втората световна война до 1992 г., през който броят на ромите също почти се удвоява (ръст от 92 %) и достига 313 хил. души (1992 г.) През третия период – между 1992 г. и 2011 г., се открояват два подпериода: от началото на 90-те години до края на XX век, който се характеризира с бърз растеж на броя на ромското население в страната (370 хил. д. през 2001 г.), и втори подпериод – първото десетилетие на XXI век, когато е установено намаляване на броя (325 хил. д. през 2011 г.) в резултат от нарастваща емиграция, породена от лошите икономически условия и повишената социална несигурност в страната (табл. 2.2).

Таблица 2.2.

Общ брой на трите основни етнически общности в България по начин на самоопределяне (1900–2001 г.)

Местожи- вене	Години на преброяванията												
	1900	1905	1910	1920	1926	1934	1946	1956	1965	1975	1992	2001	2011
	Етни- ческа група												
	Структура - проценти												
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Българска	77,1	79,4	81,1	83,3	83,2	85,6	84,0	85,5	87,9	90,9	85,7	83,9	84,8
Турска	14,2	12,1	10,7	10,7	10,5	9,7	9,6	8,6	9,5	8,4	9,4	9,4	8,8
Ромска	2,4	2,5	2,8	2,0	2,5	2,5	2,4	2,6	1,8	0,2	3,7	4,7	4,9
В градо- вете	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Българска	70,9	73,0	75,5	80,1	81,4	83,3	84,4	89,6	93,5	95,9	91,3	89,4	90,3
Турска	11,5	10,0	8,6	7,3	6,2	5,8	5,4	3,5	3,6	3,1	4,4	5,0	4,6
Ромска	2,5	2,6	3,4	2,6	2,8	3,1	2,9	3,0	1,5	0,2	2,9	3,6	3,7
В селата	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Българска	78,7	81,0	82,5	84,0	83,7	86,3	83,8	83,4	83,0	83,9	74,1	71,8	70,0
Турска	14,8	12,6	11,2	11,6	11,7	10,8	11,0	11,2	14,6	15,6	19,7	19,2	20,2
Ромска	2,4	2,4	2,7	1,9	2,4	2,3	2,3	2,4	2,1	0,3	5,4	7,0	8,0

При прегледа на данните от различни литературни и статистически източници се установява, че по експертни оценки броят на ромите варира в много големи граници. Сред оценките, даващи най-висок процент на ромите, е тази на Съвета на Европа, според която ромите съставляват 10,33 % от българското население. Според Марушиакова, Попов (1993) в началото на 90-те години на XX в. броят на ромите е фиксиран на 800 000 души, но за съжаление оценката е направена, без да бъде посочена конкретна методика. През 1994 г. Liegeois определя броя на ромите в България от 700 000 до 800 000 души (Liegeois, 1994). Той също не съобщава как е стигнал до подобна оценка, но вероятно е повлиян от българските публикации. Значително по-умерена и по-близка до данните на МВР от 1989 г. е оценката на Томова (1995) за брой от 577 000 до 600 000 души. Пампоров (2007) го оценява като вариращ в рамките на 638 162 и 815 313 души през 2007 г. През целия следосвобожденски период ромите са единствената етническа група в страната, която се отличава с непрекъснато увеличение на своя брой (с изключение на последното преброяване, макар че в действителност той продължава да нараства). Опирайки се на официалните преброявания на населението, както и на непубликуваните данни за естественото и механичното движение на етническите общности в България (достъпни за ползване в ЦДА – гр. София след 1989 г.), е направен опит да се оцени реалният брой на българските роми. Тези наблюдения се регистрират от 1946 до 1974 г. по етническа принадлежност, след което се прекратяват по политически причини. Последното преброяване, за което се смята, че показва най-точно броя на ромите в България, е през 1956 г. и резултатите от него отчитат 197 хил. души, декларирали се като роми. Взимайки

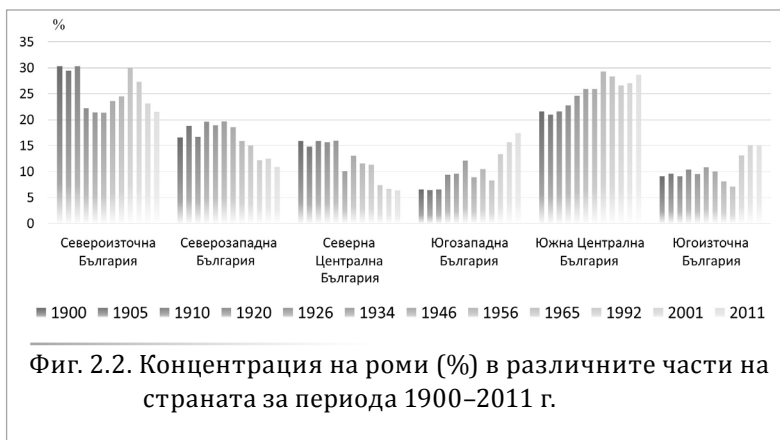
предвид данните за естественото възпроизводството и емиграцията на ромското население, които след 1946 г. се събират и по етническа принадлежност (ЦДА – гр. София), се установява, че броят му още при това преброяване е занижен с около 25 хил. души. Данните след това са засекретени и могат да се открият главно в архивите на ЦК на БКП. Така например, в страната през 1959 г. са отчетени 214 167 цигани. През 1965 г. по официални данни се отбелязва намаление на броя на ромското население, което не отговаря на действителната ситуация. По това време естественият прираст остава висок поради бързото намаление на смъртността независимо от занижените стойности, които показва раждаемостта. Като се имат предвид архивните данни за абсолютното нарастване на броя на ромите, може да се прецени, че в средата на 60-те години те наброяват приблизително 260 хил. души. При следващото преброяване през 1975 г. данните отново са засекретени. Първоначално фигурират въпроси за етническата принадлежност, които обаче впоследствие отпадат по политически причини. По непубликувани данни към средата на 70-те години ромите са 373 хил. души (Марушиакова, Попов, 1993), а въз основа на данни от архивни източници (ЦДА – София) може да се обобщи, че броят им тогава е около 350 хил. души. Предвид обстоятелството, че през този период ромите се намират във втория етап на демографския преход и раждаемостта се задържа на високо ниво (около 26 ‰ чак до началото на XXI в., при смъртност около 8–9 ‰), може да прецени, че броят им към 1989 г. достига около 463 хил. души и 489 хил. души през 1992 г. (според официалното преброяване през същата година той е 313 хил. д.). Националният статистически институт изчислява, че на базата на деклараната етническа идентичност естественият прираст

на ромското население в периода между двете последни преброявания (1992 и 2001 г.) е 18,4 ‰, а само в периода 2001–2003 г. – 19,4 ‰. От началото на XXI в. се наблюдава намаляване на раждаемостта при ромите с няколко пункта при запазване на ниските стойности на смъртността. При определяне на броя на ромите до 2020 г. е взето предвид и нарасналата емиграционна подвижност на ромското население след приемането на България в Европейския съюз през 2007 г. Така според наши оценки към 2011 г. ромите наброяват 665 хил. души (срещу 325 хил. души според официалното преброяване) и 730 хил. души през 2020 г.

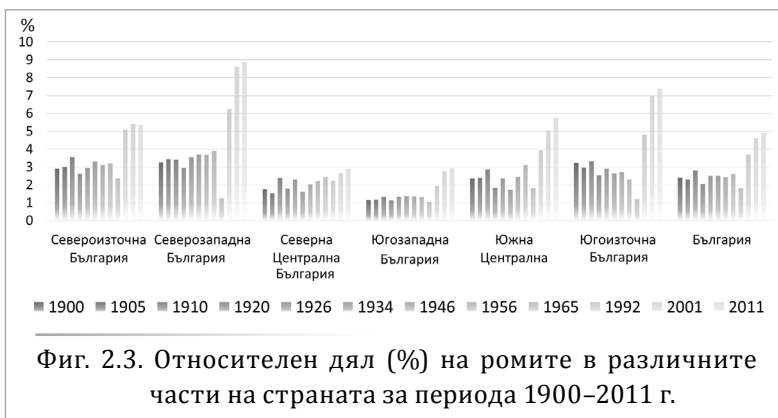
ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА РОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ

За разлика от турската етническа група, ромите живеят разпръснато сред останалото население и не формират територии с голяма гъстота. Всяка конкретна ромска група е икономически свързана с чуждоетническата за нея среда, а контакти между отделните ромски групи често напълно липсват. Затова в рамките на ромската етническа общност като цяло интеграционният процес е слаб (Марушиакова, Попов, 1993). Една от причините ромите да живеят по цялата територия, не само в нашата страна, е специфичният характер на техните професии и занаяти, чрез които изкарват прехраната си, но които не дават възможност за изхранване на големи групи роми, като това ги принуждава да се разделят на относително малки единици. Именно тези слаби взаимодействия между ромските етнически групи допринасят за трансформацията и формирането на чуждо етническо самосъзнание, което затруднява определянето на действителния им брой.

През последните преброявания ромското население е регистрирано в близо половината населени места в България. Открояват се два ареала в страната – Североизточна и Южна Централна България, в които е съсредоточено повече от половината от населението на тази етническа група. Най-ниска е концентрацията на ромите в Югозападната, Северна Централна и Югоизточна България и във всяка една от тези части те не надвишават 15 % от общия им брой в страната. От началото на 90-те години на XX в. се наблюдава тенденция на увеличаване на броя на роми в Югозападна България (най-вече в столицата София), както и в Южна Централна, и Югоизточна България, докато в трите северни района на страната броят им намалява. Това намаление е най-отчетливо в Северозападна България, което е в унисон с типичните за тази част от страната депопулационни процеси (фиг. 2.2) (Илиева, 2013).

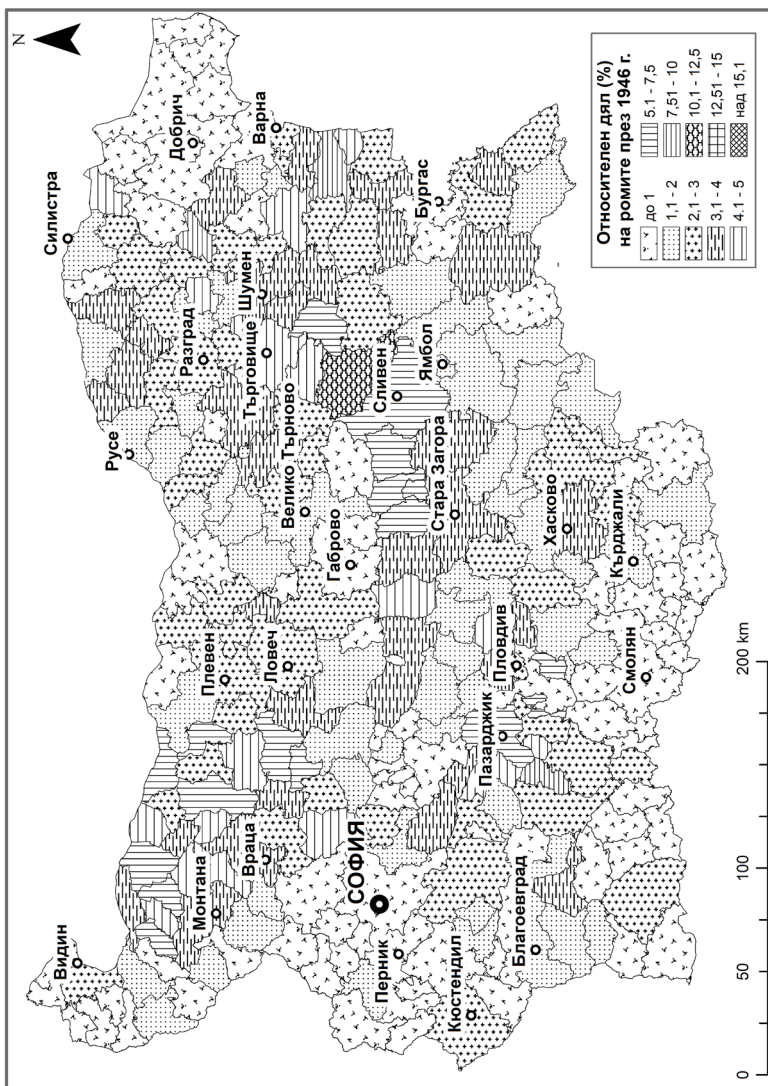

До началото на 90-те години не се наблюдават съществени отклонения от средния за страната дял на ромското население в различните части на страната. След това, заедно с нарастването му, се забелязва и увеличение на различията в различните части на страната, особено през последните години. Най-значителен ръст на относителния дял на ромите бележи Северозападна България, причина за което не е намаляване на концентрацията им, а екстремните процеси на намаляване на броя на българското население. Значителен ръст се наблюдава и в Югоизточна и Южна Централна България, а най-нисък е делът и най-малки промени в стойностите му са в Северна Централна и Югозападна България (фиг. 2.3).

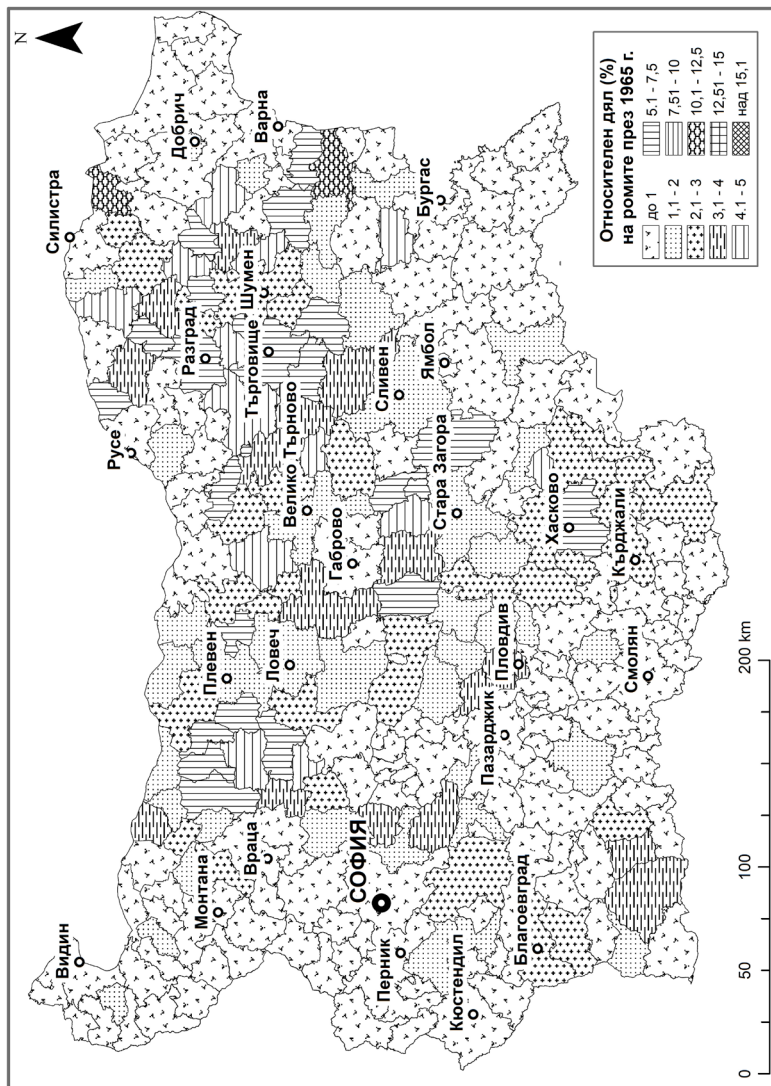

На по-ниско териториално ниво (общини) се констатираат значителни различия в промените на относителния дял на ромите. През целия период (от началото на XX в. до 2011 г.) с най-нисък относителен дял на ромското население се отличават териториите, попадащи в Западните и Източните Родопи, Краището, Централна Стара планина с прилежащия Предбалкан, Централна

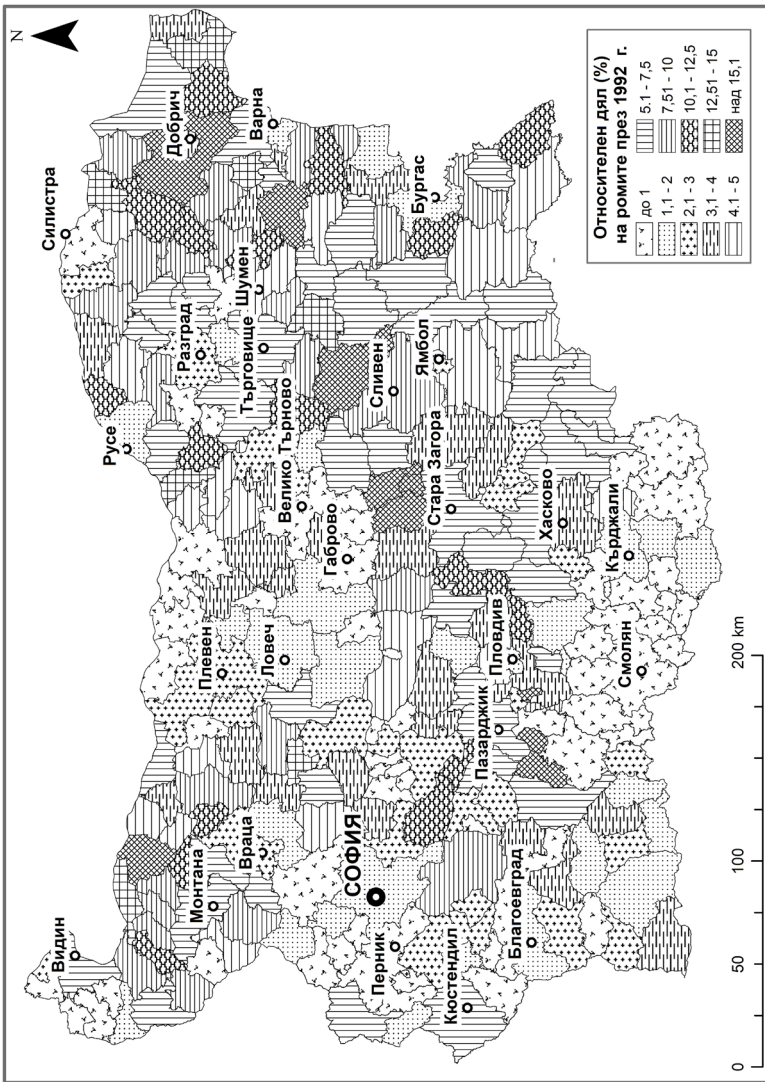
Дунавска равнина и Югозападна България. До 2011 г. се наблюдава нарастване на относителния дял и броя на ромското население във всички части на страната. Най-високи стойности (над 15 % роми) и с най-голямо нарастване (от 10 общини през 1992 г. на 40 през 2011 г.) се отличават общините, попадащи в Южна Добруджа (Кайнарджа, Добрич, Никола Козлево и Каварна), Северозападна България (Белоградчик, Чупрене, Ружинци, Лом, Вълчедръм, Якимово, Лом, Брусарци, Медковец, Берковица, Вършец), Централни Задбалкански котловини (Твърдица, Мъглиж, Гурково, Николаево), Източна Дунавска равнина (Върбица, Котел, Антоново), общините от Сакаро-Странджанската област (Стралджа, Средец), Правешко (Правец, Ябланица, Луковит) и отделни общини, като например Трън, Любимец, Симеоновград, Брезово, Ветово, Борово, Провадия, Перушица, Кричим, Ракитово, Лесичово, Ихтиман (Илиева, 2013) (фиг. 2.4.).

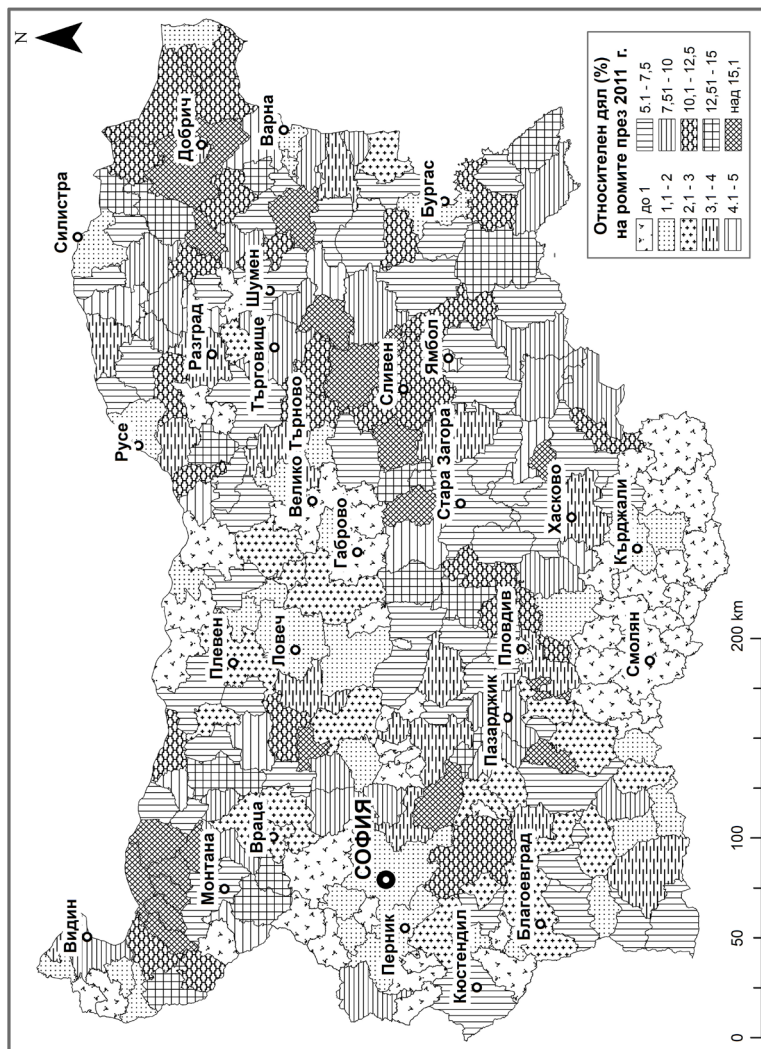
а)

б)

B)

г)

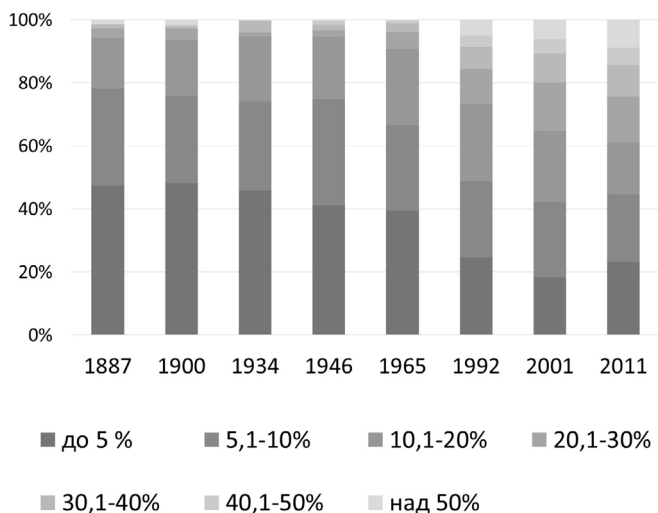
Фиг. 2.4. Относителен дял (в %) на ромската етническа група в България (по общини): а) 1946 г.; б) 1965 г.; в) 1992 г.; г) 2011 г.

Южна Централна България се нарежда на второ място по брой на ромското население в страната през периода от началото на XX в. до преброяването през 2001 г. При първите преброявания на XX в. в тази част са концентрирани 21–22 % от ромите у нас. След 1920 г. тя се нарежда на първо място по броя им, като се наблюдава тенденция на непрекъснатото му увеличение, и през 1956 г. той достига близо 30 % (29,3 %). От началото на XXI в. Южна Централна България изпреварва Североизточна България със 7 пункта и през последното преброяване в нея се съсредоточават 28,6 % от ромите в страната. Има ясно изразена тенденция на нарастване на броя на ромското население през целия разглеждан период и от 10 хил. д. роми през 1900 г. достига близо 100 000 през 2011 г. Относителният дял на ромите спрямо общото население в Южна Централна България до началото на 90-те години на XX в. е близък до средния за страната (3,7 %) и през отделните години е около 2,3–2,9 %. През последните три преброявания е отбелязан по-висок относителен дял на ромското население с близо 1 пункт, което нарежда тази част на страната на трето място по този показател след Северозападна и Югоизточна България.

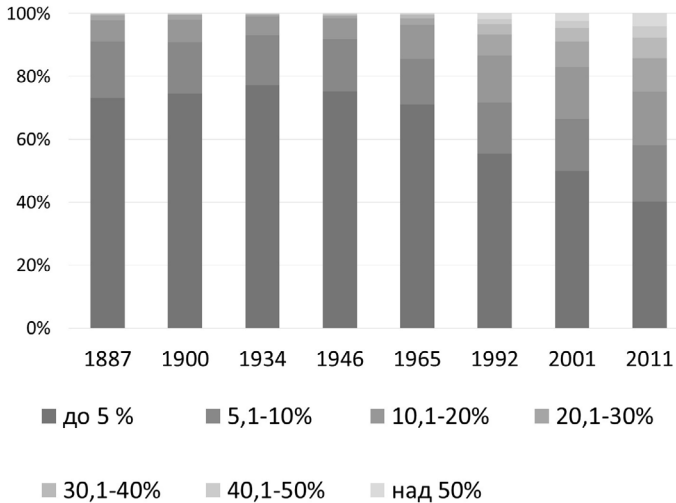
В Пловдивско-Пазарджишкото поле е съсредоточена близо половината от ромите в Южна Централна България до средата на 50-те години, след което този дял намалява на 1/3. Още в началото на XX в. общините Пазарджик, Пловдив и Септември освен с голям брой се отличават и с висок относителен дял на ромите (над 4 %). До края на Втората световна война този дял нараства и в съседните общини (Родопи, Раковски и Марица). През социалистическия период той бележи най-голямо увеличаване (с над 6 пункта) в общините Марица, Съединение, Лесичево, Стамболийски, Садово, Калояново, Брезово.

Тази тенденция продължава и до последното преброяване (2011 г.), като голяма част от общините в близост до Пловдив са с над 10 % роми – Брезово, Садово, Раковски, Родопи.

По отношение на структурата на населените места според дела на ромите могат да се очертаят два периода: от края на XIX в. до началото на 90-те години XX в. и след това до 2011 г. През първия период населените места, в които ромите са 10 % от общото им население, са над 85 % от селищата с присъствие на роми и в тях са концентрирани 65 % от ромското население в страната (фиг. 2.5а, б). Те са разположени равномерно по цялата територия (Илиева, 2013). През този период 70 % от населените места със сравнително висок дял на ромите (10-30 % от общото население) са концентрирани най-вече в

а)

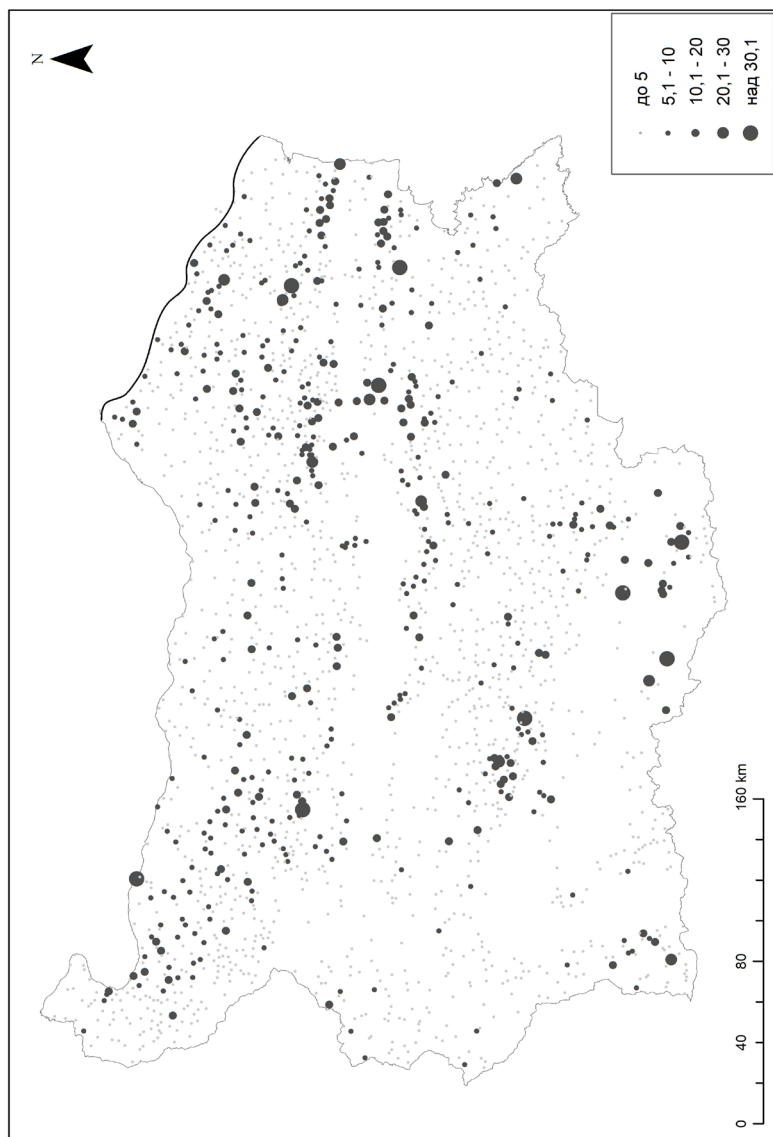

б)

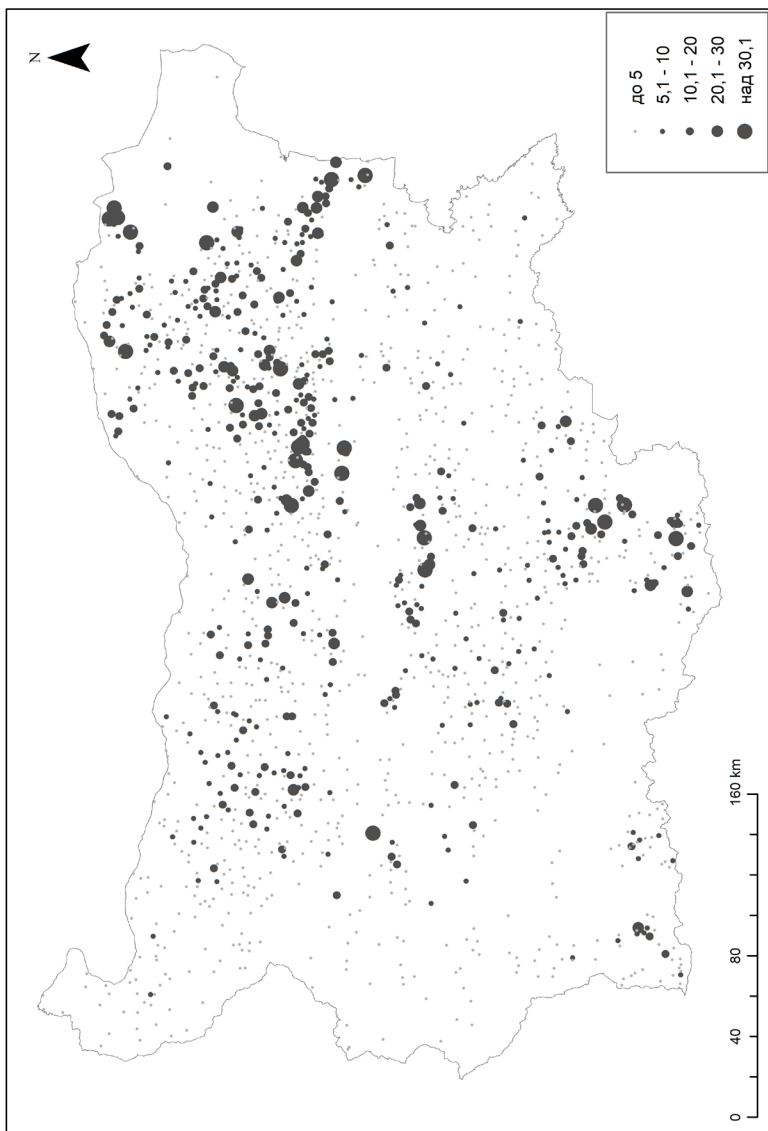
Фиг. 2.5. Разпределение на селищата с различен относителен дял на ромското население в България (а); разпределение на ромската етническа група в селищата с различен относителен дял на ромите в България (б) (Илиева, 2013)

Североизточна България и по-специално в Лудогорието, Източна Стара планина и Предбалкана. Други ареали на разпространение на населените места от същата група (до 1989 г.) са Пазарджишко-Пловдивското поле и Източните Задбалкански котловини.

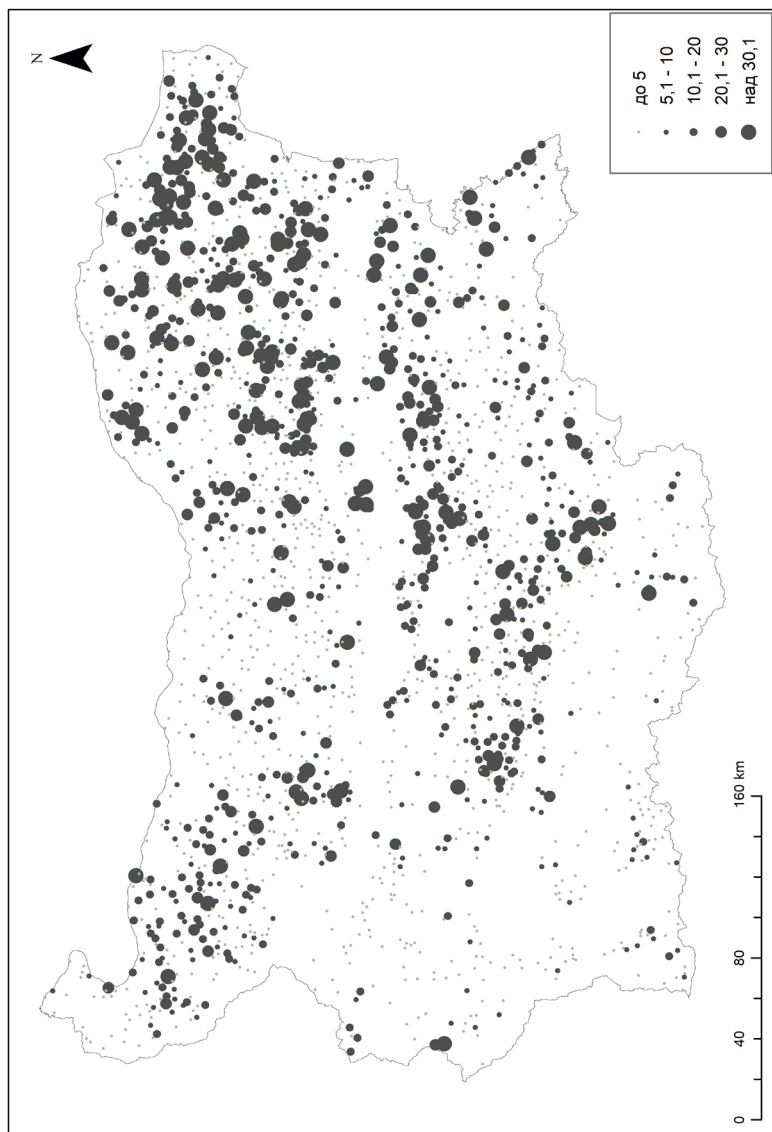
През втория период (1990-2011 г.) нараства броят на населените места със сравнително висок дял на ромите (10-30 % от общото население), както и териториалното им разширяване – в Северозападна България, Централните Задбалкански котловини и долината на р. Марица на изток от Пловдив (фиг. 2.6 а, б, в, г) (Илиева, 2013).

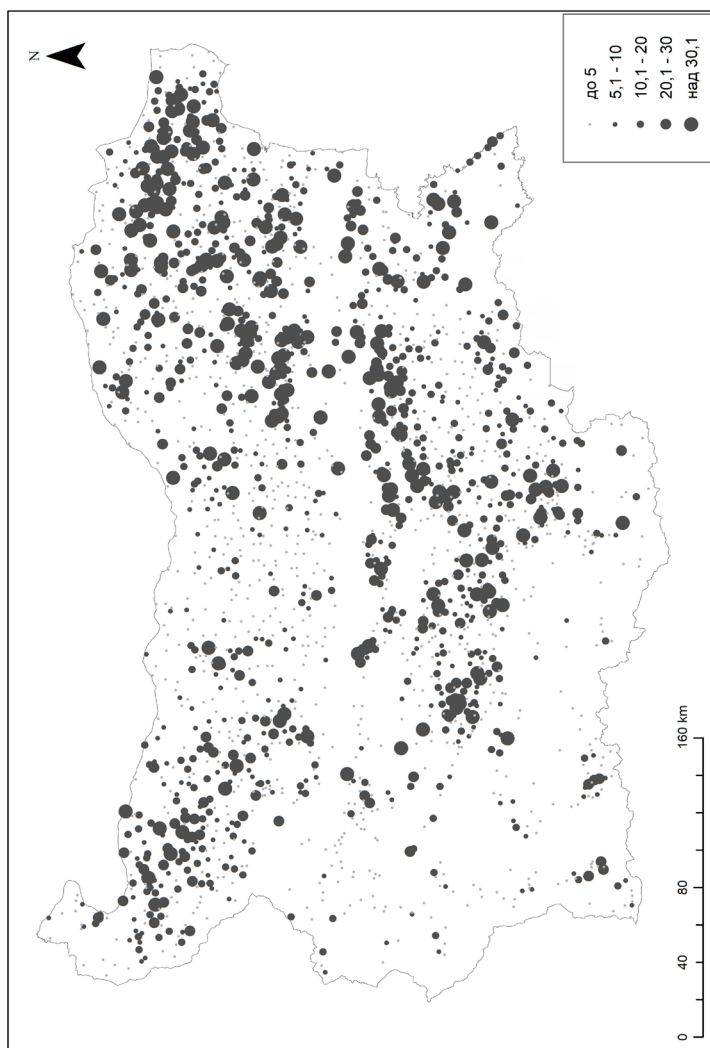
a)

б)

В)

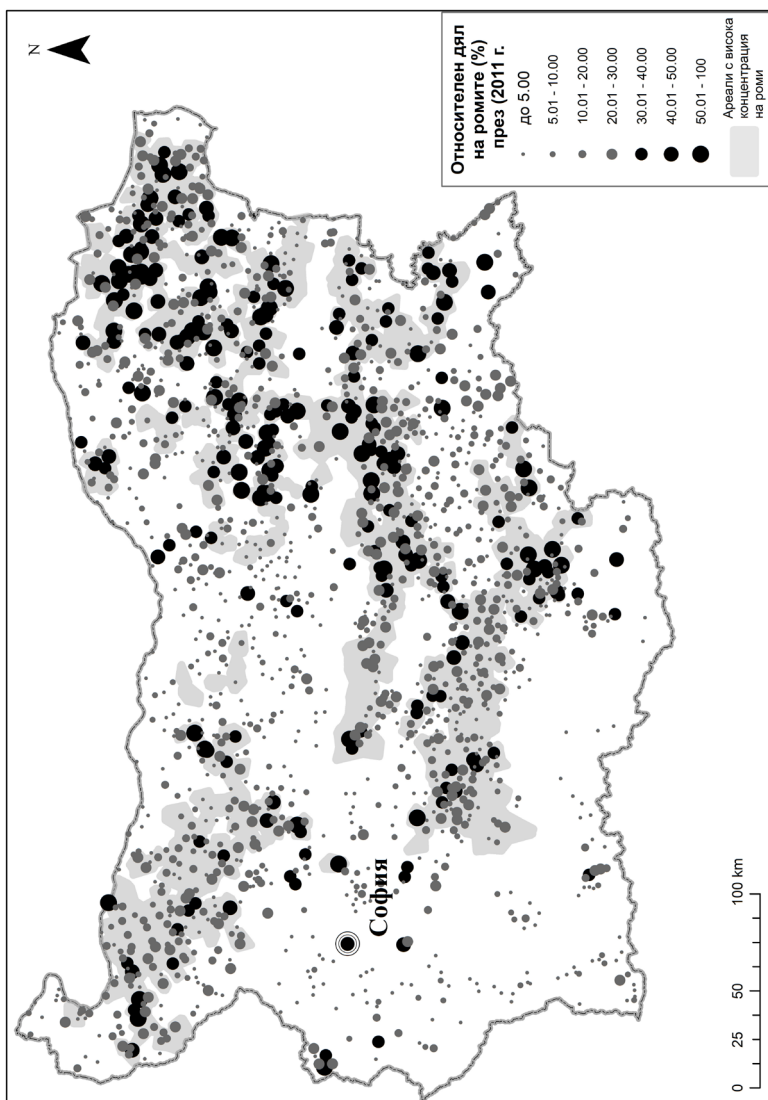
г)

Фиг. 2.6. Относителен дял (%) на ромската етническа група в България (по населени места): а) 1934 г.; б) 1965 г.; в) 1992 г.; г) 2011 г.

ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА АРЕАЛИТЕ С ВИСОКА КОНЦЕНТРАЦИЯ НА РОМИ

Като начало на формирането на ареалите с висока концентрация на ромско население (АВКРН) се очертават 90-те години на XX в. Дотогава през отделните преброявания се очертават отделни „острови“ с по-голяма концентрация на роми, които заемат малка площ, не формират компактна територия, променят своето местоположение и нямат постоянен характер. Основните причини за образуването на такива ареали от началото на 90-те години на XX в. са:

- Изменението в етническата структура на населените места и значителното нарастване на групата селища с висок относителен дял на ромско население в тях;
- Увеличаване на пространствената дислокация на ромското население;
- Намаляване на турската етническа група, особено в районите с компактно заселване на български турци в резултат на емиграционните процеси;
- Високите темпове на намаление на българското население в селата като резултат от силно застарялата възрастова структура и продължаващата миграция към градовете;
- Различията в показателите на естествено възпроизводство между основните етнически общности в страната (Илиева, 2013).

Фиг. 2.7. Географско положение на гр. Пловдив спрямо ареалите с висока концентрация на ромско население през 2011 г.

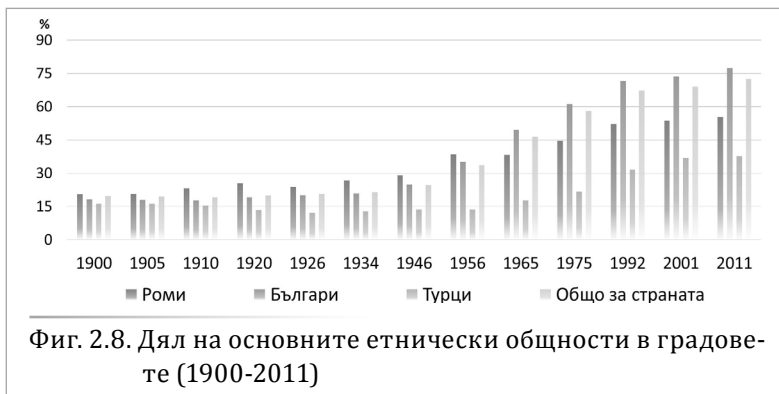
През 1992 г. се формират четири АВКРН, наименувани в зависимост от тяхното географско положение – Северозападен, Североизточен, Маришки и Задбалкански, които заемат общо 11,7 % от площта на страната. Те бележат териториално разрастване и през 2001 г. площта им достига 16,1 % от територията на България. През 2001 г. се очертава още един ареал в близост до Бургас, който заема под 1 % от територията на страната. До последното преброяване (2011 г.) ареалите достигат площ 20,2 % от държавната територия (фиг. 2.7). В тях са съсредоточени над 50 % от броя на ромите в България, като през последните три преброявания тези стойности постепенно се увеличават (1992 г. – 56,1 %, 2001 г. – 76,6 %, 2011 г. – 83 %).

Град Пловдив попада в Маришкия ареал с висока концентрация на ромско население, който е вторият по териториален обхват сред останалите АВКРН (фиг. 2.7). През 1992 г. ареалът заема 3,2 % от площта на страната и до 2011 г. нараства с 55,8 %, като достига 5 %, с концентрация на ромите близо 10 % от броя им в България. Териториалното му разширение е в североизточна от гр. Пловдив посока, като се включват също селища от Сакарската област, северното предпланинско стъпало на Източните Родопи и селища, намиращи се западно от Харманли и Свиленград. Сравнението на данните за абсолютния брой на ромите от преброяванията през 1992 г. и последното през 2011 г. показва нарастването им с 34,9 % в този ареал, което го нарежда на първо място сред останалите ареали по този показател. Относителният им дял е най-нисък и от 10 % през 1992 г. нараства незначително на 11,9 % през 2011 г., което се дължи на обстоятелството, че в неговия териториален обхват попадат големи градове, които имат голям абсолютен брой

на ромите, но съставляват незначителен дял в етническата им структура. Друга причина за това е структурата на селищата по етнически признак. В сравнение с останалите Маришкият АВКРН се отличава с най-висок дял на селищата, които са с нисък относителен дял на ромите (под 10 %). Тези селища съставляват около 40 % от селищата с наличие на ромско население и в тях са концентрирани 1/3 от ромите в ареала. Сравнително нисък е делът на селищата с висок относителен дял на роми (над 30 %), които формират около 10 % от селищата с наличие на ромско население през 1992 г., като до 2011 г. този дял нараства двойно и достига 20 %, а ромите в тях са съответно 16,7 и 24,7 %.

БРОЙ И ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА РОМИТЕ В ГРАДОВЕТЕ

До средата на 50-те години на XX век делът на ромите в градовете е по-висок от средния за страната и този на българската и турската етническа общност. Увеличението на дела се дължи главно на по-високите темпове на нарастване на ромите в градовете (фиг. 2.8), които са близо два пъти по-високи от тези на ромите в селата, както и на административното „преместване“ на селски-

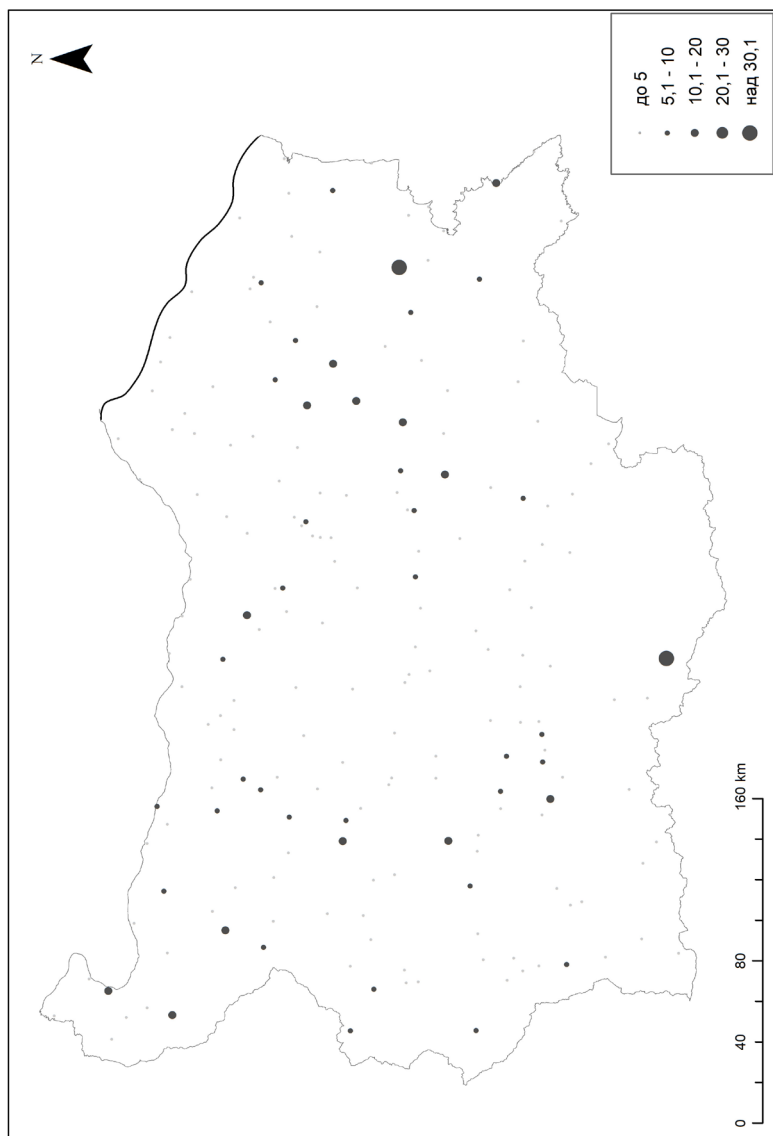
те жители в категорията на градски поради промяна на статута на някои села, обявени за градове.

През първото десетилетие след Втората световна война се отчита повишена концентрация на роми в градовете и през 1956 г. те достигат 37,8 % от броя им в страната. Съсредоточаването на различните етнически общности в градовете се обяснява с различията в темповете на тяхната урбанизация. Те са най-високи сред българското население, най-ниски сред турското, докато ромите заемат междинно положение. Миграцията на младото българско население от селата към градовете след принудителната колективизация на земеделските земи освобождава част от работните места, което дава възможност ромите да започнат работа като селскостопански работници в новосъздадените кооперативни стопанства. Преди колективизацията само малка част от тях са наемани за постоянна селскостопанска работа, главно във фермите на богати българи и турци в Северна България. След индустриализацията в градовете част от ромите, които се занимават със занаяти, губят работата си. Поради по-ниското им образование те са наемани на работа, неизискваща висока квалификация, в различни населени места.

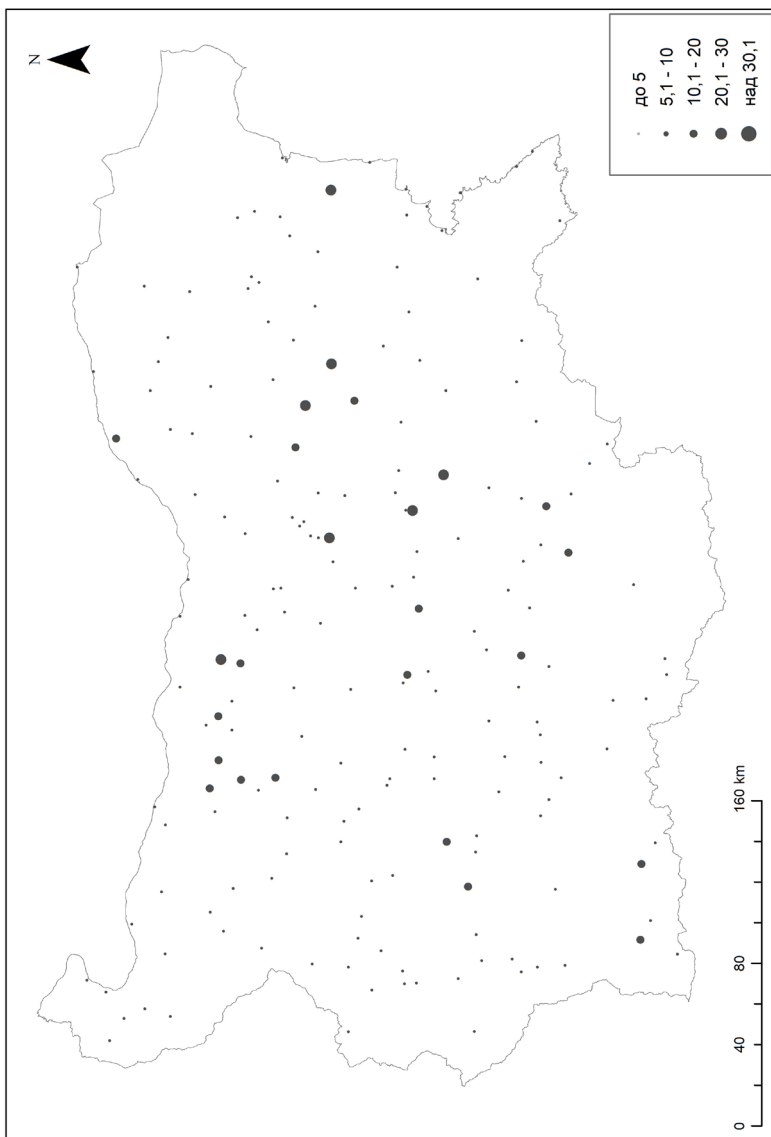
Миграционните процеси при ромите включват цялото семейство (за разлика от българите), което води до незначителни разлики във възрастовата структура на ромското население между градовете и селата. Раждаемостта е по-висока сред ромите в градовете, като това определя по-високия им естествен прираст в сравнение с този на селата. Например, в градовете през 1946 г. тя е 51,5 ‰, а в селата е 43,7 ‰; през 1956 г. – съответно 41 ‰ и 37,9 ‰, и намалява през 1974 г. – 27,3 ‰ и 23,1 ‰. За разлика от тях, естественият прираст при българите в

селата през 1975 г. вече е отрицателен (-3,3 ‰), причина за който са застарялата възрастова структура, докато в градовете стойностите му са 11,6 ‰.

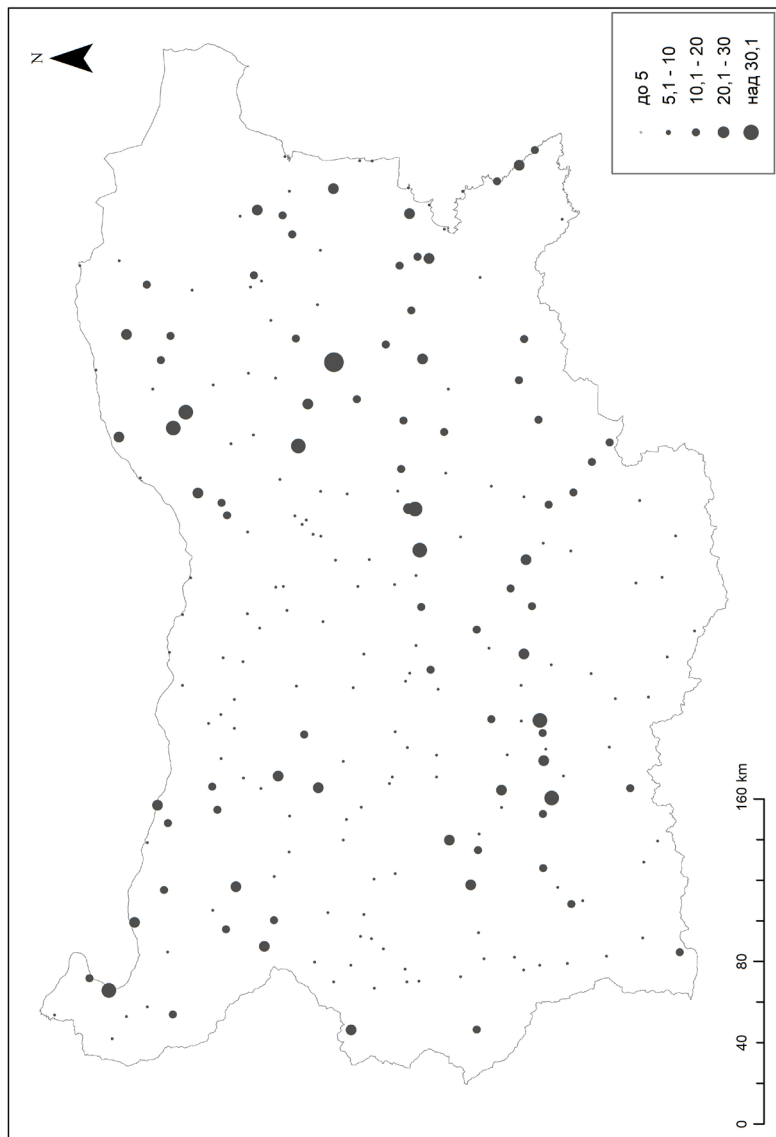
Високите темпове на нарастване на броя на ромите в градовете през периода 1965–1992 г. се дължи най-вече на превръщането на много села в градове, на миграциите и най-малко на естествения прираст, тъй като при ромите няма значителни разлики в стойностите на показателите за естествено възпроизводство между градското и селското население. След 1989 г. по-високите темпове на нарастване на броя на ромите се дължат на засилената вътрешна миграция към градовете. През 2011 г. ромското население е по-малко урбанизирана общност (55,4 % живеят в градовете) в сравнение с българското (77,5%), но значително надминава това на българските турци (37,5 %). Почти 50 % от ромите в градовете живеят предимно в средните (30–100 хил. ж.) и големите (над 100 хил. ж.) градове, макар че делът им в тях е нисък (2–5%), с изключение на Лом (18,6%), Кюстендил (9,1%), Сливен (7,2%) и Видин (6,3%). Делът на ромското население в малките градове (10–30 хил. ж.) е 29 %, но относителният му дял в етническата структура на някои градове надхвърля 10 % – Ихтиман, Берковица, Каварна, Луковит, Самоков, Провадия, Айтос, Велинград и др. Делът на ромското население в много малките градове (под 10 хил. ж.) е 23 % от градското ромско население, но концентрацията на роми в тях е най-висока (над 10 % и дори над 20 %). През последните години се наблюдава увеличаване на миграционните процеси към градовете поради тежката икономическа криза и нарастващите нива на безработица (фиг. 2.9).

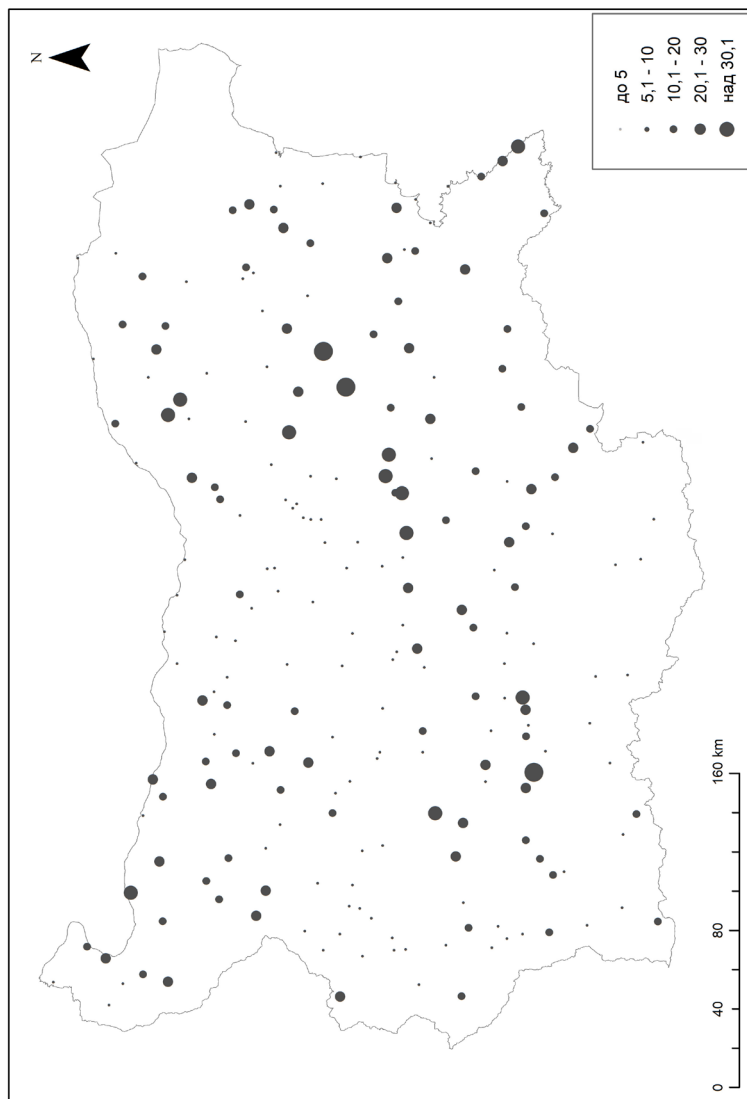
a)

6)

В)

г)

Фиг. 2.9. Относителен дял (%) на ромите в градовете през:
а) 1934 г.; б) 1965 г.; в) 1992 г.; г) 2011 г.

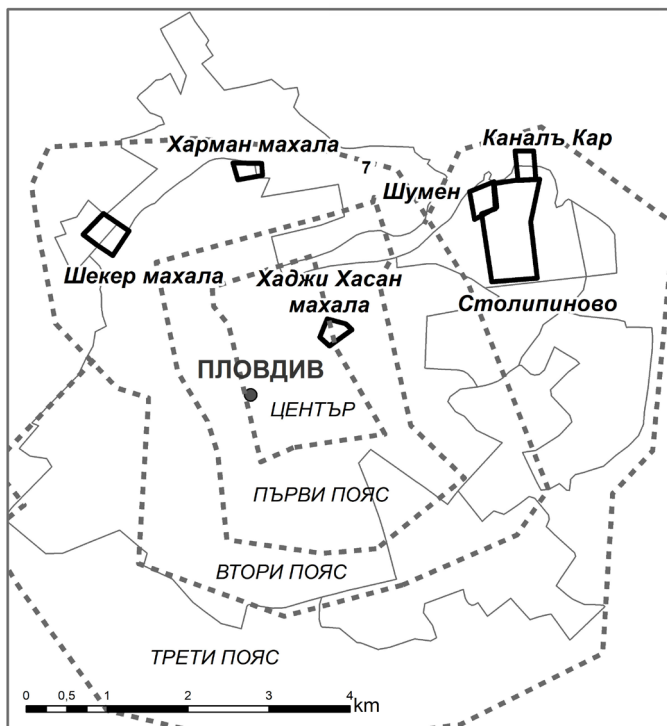
През 1900 г. 11 града в България са с над 5 % ромско население, като три от тях имат над 10 %. Те са концентрирани в Северозападна България, източните части на Стара планина и по поречието на р. Марица, включително Пловдив, (фиг. 2.9а) и до края на Втората световна война не настъпват значителни промени (фиг. 2.9б). След 1992 г. освен в тези региони се увеличава броят на градовете с висок дял на ромското население и в Североизточна България и Задбалканските котловини (фиг. 2.9в, 2.9г). С най-малък брой и относителен дял се отличават градовете от Източните и Западните Родопи (с изключение на Пещера, Ракитово, Перушица, Костандово) – Ивайловград, Джебел, Ардино, Лъки, Мадан, Неделино и др.; от Средна Западна България – Бобошево, Кочериново; в Западна и Централна Старопланинска област (с изключение на Ябланица) – Своге, Априлци, Шипка, Габрово, Елена, Трявна; градовете по поречието на р. Места – Гоце Делчев, Белица и др.

Подобно на общините, с най-голямо нарастване на относителния дял на ромите (с над 15 пункта) през 1992–2011 г. се отличават градовете, разположени в Източна Стара планина – Твърдица, Котел, Шивачево, Върбица, Антоново, в Задбалканските котловини – Николеево, Мъглиж, Гурково, Баня, Павел баня; в Североизточна България – Ветово, Сеново, Каварна; в Северозападна България – Берковица, Роман, Лом, Вършец, Белоградчик, и останалите са пръснати в цялата страна – Ихтиман, Ракитово, Ахтопол, Стралджа, Луковит, Трън, Симеоновград, Септември, Самоков, Средец, Любимец, Мерицлери, Брезово.

РОМИТЕ В ГРАД ПЛОВДИВ

Гетоизираните структури в гр. Пловдив се отличават със своето географско положение или позицията в пространството, което заемат в рамките на града. В едни случаи някои от тези структури се разполагат в центъра на града, други са в покрайнините, трети в предградията. Разстоянието до центъра на града в голяма степен маргинализира жителите им и създава реални проблеми за намирането на работа и за достъпа до различни по своя характер услуги. Този достъп е свързан с мобилността на обитателите, с финансови ресурси и с възможността за ползване на обществен транспорт, който в повечето случаи е единственият начин за придвижване до центъра на града.

Град Пловдив е разположен в западната част на Горнотракийската низина, по двата бряга на р. Марица. Той се отличава със своята кръгова структура, но от двата линейни обекта р. Марица и железопътната линия се разделя на три части: северен град, среден и южен. В административно отношение гр. Пловдив се състои от шест района: „Източен“ (416,4 ha); „Западен“ (538,0 ha); „Северен“ (1380,0 ha); „Южен“ (942,0 ha); „Тракия“ (890,0 ha) и „Централен“ (824,72 ha). В зависимост от начина, периода и характера на застрояване в структурата на града се открояват относително ясно четири вида територии – „ядро“ и три „пояса“ около него, които са тясно свързани с периодите на разрастване на града. Около ядрото, „традиционната“ градска част, възниква и се изгражда между двете световни войни първият пояс, който претърпява последващи строителни намеси. Около него, основно през 50-те години на XX век, се развива вторият пояс. Най-новият, трети пояс е най-външният и се състои

Фиг. 2.10. Локализация на четирите ромски гетоизирани структури в гр. Пловдив от жилищните комплекси (фиг. 2.10).

В исторически план в град Пловдив се оформят четири ромски квартала (фиг. 2.10). Сред тях единствено квартал Хаджи Хасан махала (9 ha) се намира в централната част на града – в подножието на архитектурния резерват "Древен Пловдив". Всички останали ромски квартали са разположени в покрайнините на града като „сателити“, както в случая със Столипиново (официално „Изгрев“) – разположено в източния административен район на града на площ от 54 ha. Четирите ромски махали покриват 1,7 % от градското пространство:

- Столипиново (официално „Изгрев“) – разположено в Източния административен район на града, на площ от 54 ha, обособил се в началото на миналия век, около 1910–1915. По неофициални данни в него живеят около 45 000–50 000 души. Кварталът се появява, след като ромските жители са принудени да напуснат централните райони на града и са изгонени в покрайнините – в по-необлагодетелстваните райони, с решение на местните власти. Първоначално тези територии са били извън строителните граници на града, но погълнати от него вследствие на териториалното му разрастване.
- Хаджи Хасан Махала – намира се в Централния административен район на Пловдив, обитаван е от заможни роми и е по-хубав жилищен район. Обхваща площ от около 9 ha и е обитавана от около 3000–4000 жители. Изграден е с масивни 2–3 и 4 етажни сгради, със сравнително достъпни улици и съвременни магазини. Наблюдава се стремеж на ромите от останалите махали да закупуват имоти в този квартал заради по-високия социален статус на жителите и централното му местоположение.
- Шекер махала, или „Тодор Каблешков“, е вторият по големина ромски квартал в Пловдив – с площ 10 ha и население 5000–6000 жители. Намира се в Северния административен район на града. След голямото наводнение на квартал Харман Махала през 1957 г. част

от ромите са преместени тук, като за целта общината построява масивни едноетажни къщи. По-късно, чрез незаконно строителство, кварталът се разширява на северозапад. През последните години има новопостроени 2–3 етажни къщи, а по европейски проект са изградени 50 къщи мезонетен тип за крайно нуждаещи.

- Харман махала (5 ha площ, официално известен като „Хаджи Димитър“) се намира в Северния административен район на Пловдив, непосредствено до Северната индустриална зона. Районът е разположен северно от р. Марица, общата площ на района е 1380 ha, при население 48 000 обитатели.

От началото на т.нар. преходен период, в резултат на вътрешномиграционните движения и концентрацията на ромско население в градските селища, микрокварталите Шумен и Каналъ Кар възникват в непосредствена близост до квартал Столипиново, ставайки част от тази етническа мегаструктура, считана за най-големия ромски квартал в Европа (фиг. 2.10).

Общата площ на всички ромски квартали в Пловдив заедно е 80 ha, което представлява 2,3 % от общата жилищна площ на града. В Концепцията за пространствено развитие на община Пловдив ГГС са определени като територии със специфичен устройствен проблем на средата за обитаване, а според Интегрирания план за градско възстановяване и развитие – като етнически обособени квартали.

ГЛАВА ТРЕТА

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПРОЦЕСИТЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНА СЕГРЕГАЦИЯ В ХАРМАН МАХАЛА, ГР. ПЛОВДИВ

В монографията „Пространствена сегрегация – теоретични аспекти“ (Илиева, 2019) е изяснена същността на факторите, които оказват влияние върху процесите на пространствена сегрегация. В нея е направен преглед предимно на европейската и американската научна литература и са разгледани различни теории, концепции и гледни точки, отнасящи се до факторите, влияещи върху формирането на различни модели на пространствена сегрегация. Те могат да бъдат обособени в две групи: вътрешни (доброволни) и външни фактори. Към първата група спадат етнокултурните и демографските, а към вторите – политическите и институционалните, социално-икономическите и дискриминационните фактори. В настоящата глава се прави опит да се изясни степента на влияние на отделните групи фактори и взаимодействие между тях, имайки предвид, че върху формирането на градските гетоизирани структури влияние оказват различни по своя характер процеси.

ВЪТРЕШНИ ФАКТОРИ

Демографски фактори

Демографските фактори са ключови при определяне различията в нивата на пространствената сегре-

гация. Някои променливи, като големината на града, особеностите в начина на формиране на съвременната етническа структура, броят на населението в отделните градски зони, етническото многообразие, дела на отделните етнически общности, различията в тяхното демографско развитие и миграционно поведение, структурата на домакинството, характера на семейството, са водещи показатели при дефинирането на пространствената сегрегация и до голяма степен определят степента на влияние на останалите фактори.

Таблица 3.1.

Етническа структура на населението в гр. Пловдив според преброяванията през 1992, 2001 и 2011 г.

Година	Показател	Етническа група				
		Общ бр. лица, отговорили на доброволния въпрос за етническа принадлежност	Българска	Турска	Ромска	Друга и не се самоопределям
2011	Брой	308866	277804	16032	9438	5592
	Отн. дял (%)	100	89,9	5,2	3,1	1,8
2001	Брой	338224	302858	22501	5192	7673
	Отн. дял (%)	100	89,5	6,7	1,5	2,3
1992	Брой	341058	313259	17041	3640	7118
	Отн. дял (%)	100	91,9	4,9	1,1	2,1

Източник: НСИ.

Етническият състав на населението на гр. Пловдив е представен от 4 основни етнически групи – българска, турска, ромска и арменска. През последните години се обособяват и арабски, китайски, руски, украински и други диаспори. В структурата на населението доминира българският етнос. При преброяването през 2011 г. българите съставляват 89,9 % от населението на града, или 277,8 хил. д. За периода от началото на прехода до 2011 г. е регистрирано абсолютно и относително намаляване на броя им. На фона на общото намаляване на българското население в Пловдив – с 35 хил. д., в резултат на миграции, отрицателно естествено възпроизводство и промени в самоопределението на другите етноси, ромското население бележи постоянно нарастване, като за периода от началото на 90-те години на XX век до 2011 г. според официалната статистика броят му е нараснал близо три пъти.

Броят на ромите според официалната статистика в гр. Пловдив е 9438 д., или 3,1 % от населението на града. По неофициални данни – по експертна оценка само в кв. Столипиново живеят 45 000–50 000 роми, в Шекер махала са около 5000–6000 д., в Хаджи Хасан махала – 3000–4000 д., и в Харман махала – на базата на собствени проучвания са преброени 1800 д. (табл. 3.2). По непотвърдени данни общата численост на тези общности е около 65 000 души, а според апликационната форма, с която Пловдив печели номинацията за Европейска столица на културата през 2019 г., числеността на ромската общност е около 80 000 души. На базата на тези проучвания ромите в града представляват приблизително 20 % от населението му и около 10 % от общия (неофициален) брой на ромите в България (750 000) (Илиева, 2019).

Таблица 3.2.

Брой на ромите в ромските квартали на гр. Пловдив

Наименование на ЕОК*	Площ (ha)	Обитатели (бр.)	
		2001 г.	2005 г.
1. Кв. Столипиново	54,00	35 000	45 000
2. Хаджи Хасан махала	9,0	4000	5000–6000
3. Шекер махала	10,0	6000	7000–8000
4. Харман махала	5,0	3000	3000–40000
Общо	78,0	48 000	60 000 – 65 000

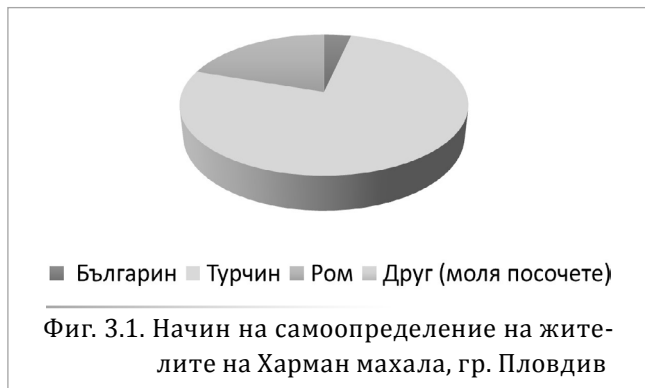
* ЕОК – етнически обособени квартали

Забележка: Поради голямата динамика на заеманата територия и на брой население – цифрите са „от – до”. Всички данни са предоставени от експертите на „Еврофорум Европа”.

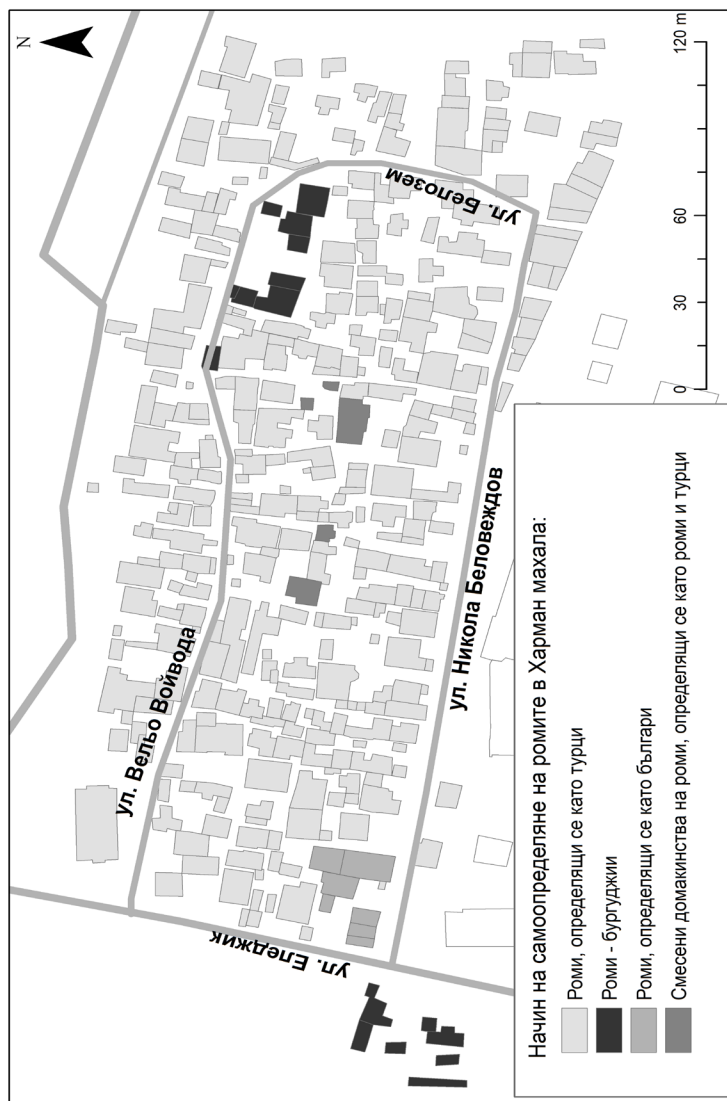
Преброяванията през последните десетилетия не показват реалния брой на ромската етническа група в града. Причините са в наблюдавания феномен на т.нар. преферирано етническо самосъзнание – публично деклариране на друга, неромска етническа принадлежност. Попов (1991, 1994) определя преферираното етническо самосъзнание като феномен на двойна етническа идентификация, при която „околното население и макрообществото като цяло дават на дадена общност една етническа характеристика, а членовете на тази общност предпочитат да изразяват себе си с друга етническа характеристика”. Марушиакова (1992а, 1992б) определя две причини за този феномен. Първата е, че той се проявява при някои роми, загубили до голяма степен

предишните си групови характеристики (т.е. колкото по-слаба е групата, колкото по-непълен при нея е наборът от типични черти на ромската група, толкова по-силно застъпено при нея е преферираното самосъзнание). Втората причина е отношението на макрообществото и неговите институции спрямо ромите. Те повсеместно са отхвърляни както на институционално, така и на битово равнище, и сблъсквайки се с такова отношение, търсят обществено признание в лицето на друга етническа общност, която може да бъде най-голямата в страната или да е призната от макрообществото. Тази е основната причина за наблюдаваното публично деклариране на ромите като турци, българи, румънци и др. Попов (1991) посочва като допълнителни причини общата религия, някои общи елементи от празнично-обредната система и сходния начин на живот по селата, а в определен смисъл и някои политически фактори при турчеещите се роми. При търсенето на нова етническа самоличност ромите „подчертават стремежа си за интегриране и изравняване с околното население, като по този начин се стараят да избегнат прилагането към тях на негативни стереотипи, свързани с циганското население.” (Марушиакова, 1992а).

От проведените теренни проучвания на населението в Харман махала се установява, че регистрираните жители са 1723 души, а нерегистрирани са 86 души, или общият брой на ромите е 1809 души. От тях пълнолетни са 1208 души (66,8 %), а непълнолетни – 601 души (33,2%). Количествените проучвания показват, че 75,8 % от населението в махалата се определят като турци – подгрупата хорохане рома, 19,8 % – като роми от подгрупата бургуджийи, а 4,5 % – като българи (фиг. 3.1, фиг.3.3). Мюсюлманската религия е посочена от 96,5 %

от респондентите. На въпроса „На какъв език говорите вкъщи?“ 77,5 % отговарят на турски; 13,5 % – на ромски, и 8,9 % – на български език (фиг. 3.2). Има ясно разграничение между трите етнически общности. В западната и централната зона на квартала има обособена група, чиито жители се самоопределят като бургуджии, които традиционно говорят ромски език. През 2018 г. част от къщите, обитавани от тях, са разрушени, а семействата са преместени в социални жилища в кв. Столипиново. Наблюдава се ясно разграничаване между двете етнически общности – бургуджии и хорохане рома. Това се потвърждава най-вече от факта, че бракът между техни

Фиг. 3.3. Пространствено разположение на населението в Харман махала по начин на самоопределяне
 Източник: Асенов (2018)

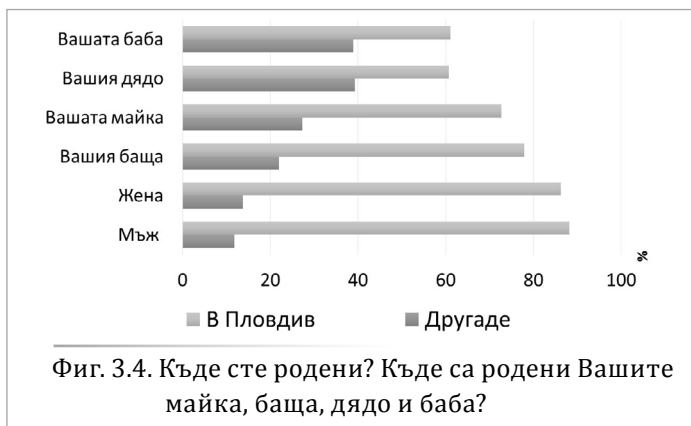
представители не е практика и не се приема с голямо одобрение от страна на турски говорящото малцинство (хорохане рома).

Както се отбелязва по-горе, преобладаващата част от населението на Харман махала спада към групата на хорохане рома, които възприемат Турция като химера, мечта, блян, идеал, като някаква недостижима илюзия. При анкетните проучвания 87 % от респондентите заявяват, че гледат предимно турска телевизия. Не само по-възрастното население, но и учениците, без дори да им е зададен въпросът за тяхната етническа самоидентификация, съвсем спонтанно споменават, че се самоопределят като турци. Тази идеалистична представа е изградена на базата на турските медии, които широко присъстват в тяхното ежедневие, а не на реални познания, свързани с тази страна. На въпроса, зададен на ученици, „Коя дестинация бихте искали да посетите в Турция?“ единствените отбелязани отговори са свързани с Истанбул, а на допълнителния въпрос да посочат друго място, нито един от респондентите не дава отговор. Копирането на турски ритуали се наблюдава не само в празнично-обредната система, но и във всичко, свързано с ежедневието на ромите. Тази илюзия стига дотам, че жителите на Харман махала искрено вярват, че Турция ще се намеси при решаването на техните проблеми, включително, че в даден момент те ще могат да се преселят там.

В научната литературата се отделя голямо внимание на **миграциите** като фактор, който оказва съществено влияние върху нарастването на етническото многообразие.

Вътрешномиграционните процеси са много по-изразителни през предходните десетилетия. В годините

преди Втората световна война и по време на социалистическия период се наблюдава една значително по-интензивна вътрешна миграция. Делът на родителите и прародителите на респондентите, родени извън гр. Пловдив, нараства съответно приблизително с десет и двадесет пункта, като по-ниският дял на жените се запазва. На въпроса „Къде са родени Вашите родители (майка и баща) и прародители (дядо и баба)?“ приблизително $\frac{1}{4}$ от респондентите посочват, че един или двама от родителите им са родени в друго населено място, като на половината от тях месторождението е гр. Асеновград, а на останалите е в села, намиращи се в близост до гр. Пловдив – Първенец, Калековец, Крислово. Още по-голям е делът на родените извън града прародители – 38,2 % от респондентите посочват, че поне един от тях е роден в друго населено място (фиг. 3.4). Като месторождение на повечето от тях са отбелязани селата, разположени: на север от града – с. Дълго поле (20 %), с. Крислово (11 %), с. Динк (9 %), с. Ръжево (3 %), с. Желязно (2 %), с. Труд (2%), с. Маноле (2 %), с. Войводиново (2 %), с. Скуtare (2%); на юг от града – гр. Асеновград (9 %), с. Първенец (4 %), с. Татареве (2 %); на запад от гр. Пловдив – с. Оризари (4%).

В Карлово и с. Розино, Карловско, са родени 16 % от прародителите на респондентите в Харман махала.

Преобладаващата част от прародителите – над 80%, се преселват от селата в близост до гр. Пловдив, като респондентите посочват две основни причини за това: работата в текстилния комбинат „Марица“, който се намира в непосредствена близост до ромската гетоизирана структура, и сключването на брак.

За характера на миграциите в Харман махала може да се съди от данните за месторождението на респондентите – 97 % са родени в Пловдив, като превес имат мъжете – 88,2 %, а жените – 86,2 %. По-ниският дял на жените може да се обясни с обстоятелството, че при сключване на брак съпругата се премества при семейството на съпруга.

През последните години интензивността на вътрешната миграция намалява поради две основни причини. Първата е липсата на пространство, което така или иначе е крайно недостатъчно за сегашните жители на махалата. Втората причина е свързана със стремежа на местните жители да запазят сравнително автохтонния произход на населението и територията си от външни заселници, които не са добре посрещнати. Наблюдава се единствено тенденцията по-заможни представители на етноса от другите махали да закупуват къщи и терени в Хаджи Хасан махала заради по-високия социален статус на жителите и географското местоположение, а именно в центъра на града. Настъпилата социално-икономическа трансформация след 1989 г. води до затваряне на ромската етническа общност не само в рамките на нейната група, но и между формираните етнотериториални общности. На въпроса „Бихте ли се съгласили в Харман махала да се заселят жители от Столипиново,

Шекер махала, Хаджи Хасан махала или други части на града?“ респондентите от Харман махала изразяват най-силно своето несъгласие по отношение на жителите на Столипиново (84,3 %), следвани от Шекер махала (77,9 %), други части на града (71,3 %) и Хаджи Хасан махала (54 %). След 1989 г. обаче поради настъпилата икономическа криза, която води до ускоряване на процесите на социална поляризация и пространствена сегрегация, се наблюдава тенденция за завръщане в Харман махала на ромски семейства, заселени предимно в жк „Тракия“ по време на социалистическия период. Върналите се в махалата от други квартали са 21 % от родените в Пловдив респонденти.

Външната миграция е друг основен фактор, който оказва влияние върху броя и структурите на население-то. В България обаче все още е невъзможно да се направи точна оценка на това влияние, тъй като не съществува система за годишно отчитане на външната миграция и поради това липсва пълна и детайлна информация за размера на миграционните потоци и демографските характеристики на участниците в тях. Съществува и неяснота в определението за емигрант в българската статистика, тъй като под емигрант не се разбира задължително невъзвращенец. Част от емигриралите след постигане на целите на своето пребиване в дадена страна (приключване на образованието си или на договора за работа, сключване на брак с чужди граждани и т.н.) се завръща обратно в страната. Основните фактори, оказващи влияние върху процеса на вземане на решение за емиграция в годините след 1989 г., са икономически и психологически – мотивите за личностно развитие и по-добра реализация на индивидуалните способности. Много често се дискутира темата за верижната миграция и мрежите

от мигранти (тук се има предвид не само външната, но и вътрешната миграция), които имат ключово значение за формирането на етническите анклави. Присъствието на критична маса от представители на даден етнос в определен град или квартал играе ролята на ключов посредник и превръща селището в привлекателна дестинация за бъдещите мигранти. Икономическото развитие на даден регион води до привличането на мигранти, които са заети в нископлатени отрасли, непривлекателни за мнозинството.

Според проведените експертни интервюта с местната администрация и анкетните проучвания, подобно на тенденциите в развитието на емиграционните процеси при ромите в страната (Илиева, 2013), ясно се открояват два периода в миграционните процеси на ромите от Харман махала. Първият период включва годините до началото на ХХІ в., характерен с намалена емиграционна подвижност, и втори – от началото на новия век – с увеличена емиграция в резултат от влизането на България в т.нар. шенгенски „бял списък“ (април 2001 г.) и присъединяването на страната към ЕС (януари 2007 г.). Половината от респондентите декларира, че разчитат на финансова подкрепа от роднини, работещи в чужбина.

Според експертните интервюта броят на ромите от Харман махала, които са мигрирали в чужбина за периода от 1990 г. до началото на ХХІ век, е 43 души. След това емиграционните потоци нарастват, като през първото десетилетие на века той е 217 души и 190 души през второто. Повечето от тях са с ниска професионална квалификация. Най-често мъжете намират работа като строителни или селскостопански работници, докато жените са наемани основно като работници в преработвателната промишленост. Първоначално заминават мъ-

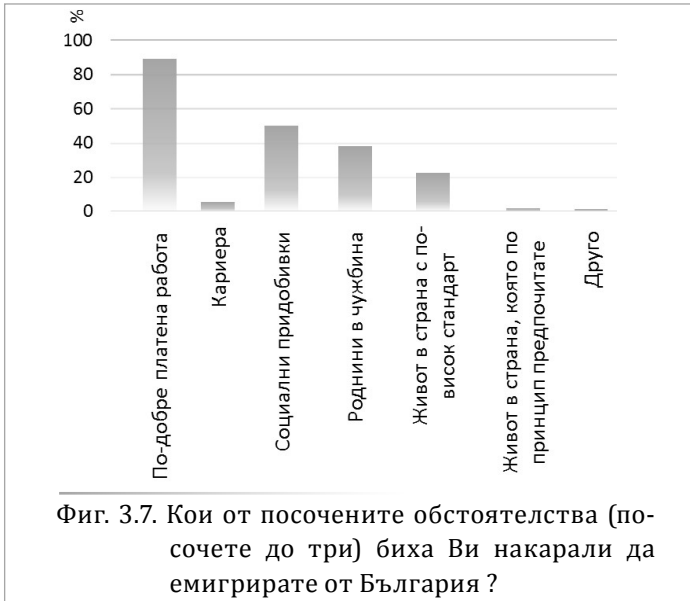
жете, част от които, след като се устроят, се завръщат в махалата и взимат със себе си цялото семейство. Така например, докато в началото на ХХІ век делът на мъжете достига 87,6 %, през последните години той намалява значително и възлиза на 57,9 % от емигрантите. Тези данни са още едно доказателство, че през последните години в емиграционния процес се включва все повече цялото семейство. Постепенно верижната миграция се увеличава и в резултат на установените социални мрежи и системи за взаимопомощ се наблюдава нарастване на емиграцията, която през последните години достига значителни размери. В резултат на количествените изследвания и според данни от местната администрация се установява, че близо 1/3 от постоянните жители на махалата посочват като настоящ адрес такъв извън страната.

Анкетните проучвания потвърждават високата интензивност при протичане на емиграционните процеси – 24,7 % от интервюираните декларира, че са живели и работили в чужбина през различен период и с различен престой от време през последните 20 години. Германия е изведена като най-предпочитана дестинация от над половината респонденти (57,7 %), което се обяснява с факта, че, заминавайки в тази страна, ромите се вклиняват в турската диаспора поради сходството в езика и религията между тези две етнически общности. На следващите три места се нареждат Великобритания (17,3 %), Франция (13,5 %) и Испания (5,8 %). Преобладаващата част от пребиваванията в чужбина на интервюираните роми са краткосрочни, което илюстрира временния и циркулярен характер на ромската емиграция в началото на ХХІ век. От отговорилите положително на въпроса дали са живели в чужбина 26,3 % заявяват, че все още

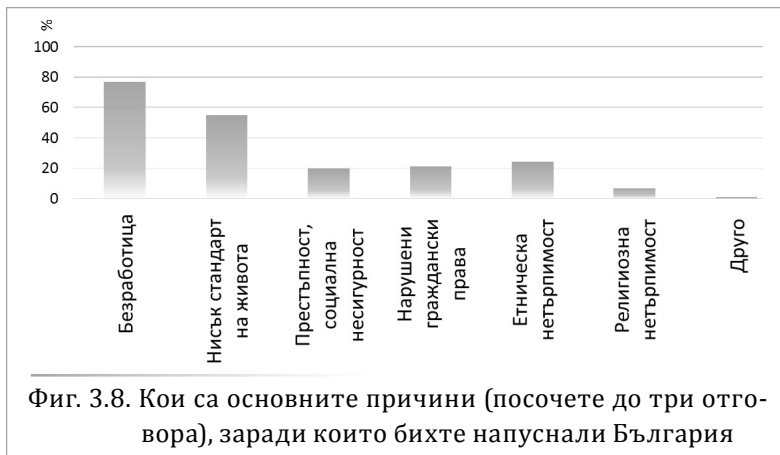
работят в чужбина, и 38,6 % декларираат, че са останали за период по-малко от две години. Равен е делът на респондентите, които са останали от 3 до 5 години и над 5 години – 17,4%. На въпроса „Има ли член от Вашето домакинство да работи в момента в чужбина?“ над половината (56,4 %) отговарят положително, като посочват същите държави (фиг. 3.5). Отново най-предпочитана от ромите от Харман махала е Германия, в която броят им нараства с близо десет пункта в сравнение с броя на тези, които са работили там, но са се завърнали. На второ място отново е Великобритания и Франция, като при

съвременните емигранти се появява нова дестинация – Нидерландия, в която живеят 3,4 % от емигрантите от махалата (фиг. 3.6).

Сред трите най-важни причини, които биха накарали жителите на квартала на емигрират, много ясно се откроява по-добре платената работа – с 89,1 %, следвана от социални придобивки, с тридесет пункта по-ниски, и присъствието на роднини в чужбина. Тези отговори противоречат на общоприетото сред българите мнение, че водеща причин ромите да емигрират основно е възползване от социалните системи в чужбина (фиг. 3.7). От обстоятелствата, които биха ги принудили да напуснат България, отново много ясно се открояват икономическите условия, като високата безработица и ниският стандарт на живот са посочени съответно от 77,1 % и 55% от респондентите (фиг. 3.8).

Фиг. 3.8. Кои са основните причини (посочете до три отговора), заради които бихте напуснали България

Фиг. 3.9. Възнамерявате ли да емигрирате в друга страна?

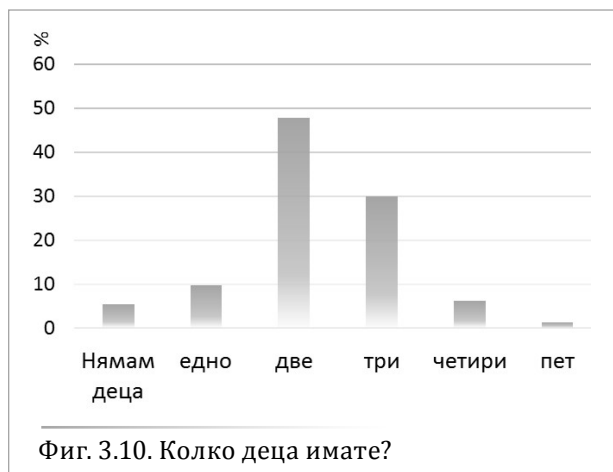
Потенциалната бъдеща миграция също е с много висока интензивност, като над половината от анкетираните отговарят, че биха емигрирали в чужбина, но от тях само 5,2 % за постоянно, а останалите биха пребивавали за кратък период от време (фиг. 3.9). Най-много желаещи да напуснат завинаги България са от възрастовата група до 25 години.

Друг демографски фактор, който определя броя на населението в Харман махала, е **естественото възпроизводство**, формирано от стойностите на раждаемост-

та, смъртността и естествения прираст. През последните две десетилетия и особено след 1989 г. раждаемостта намалява сред всички етнически общности като резултат от тежката икономическа криза и чувството за несигурност, породени от различни социални промени. Независимо от това спадът на раждаемостта при ромите е най-малък. Ниското образователно равнище, занижените материални и културни потребности, слабата удовлетвореност от постигането на определени стремежи за възпитанието, отглеждането и ценностната оценка на децата определят поддържането на висока раждаемост и естествен прираст при ромското население. Според дълбочинните интервюта, на базата на които е дадена информация за броя на родените в Харман махала, може да се направи оценка на нивото на раждаемостта през последните четири десетилетия. Преди социално-икономическата трансформация на страната тя се оценява на 28 ‰. Преходът и свързаните с него трудности водят до рязкото ѝ намаляване с 10-12 пункта в края на XX и началото на XXI в. Според проведени интервюта с личните лекари и гинеколози, които обслужват Харман махала, здравния медиатор посочва значително намаляване на раждаемостта през последните години. Като една от причините се посочва нарасналата трудова емиграция и свързаното с нея отлагане на ражданията, докато семейството се установи в чужбина. Друга причина е повишаване на образователното равнище на младите жени. След 2002 г. започват и системни усилия за стопроцентово обхващане на ромските деца и задържането им в училище, колкото е възможно по-дълго. Всички тези предприети мерки водят до намаляване особено на юношеската или ранната раждаемост сред общността. Ромите се характеризират с най-висок процент на многодетност, който

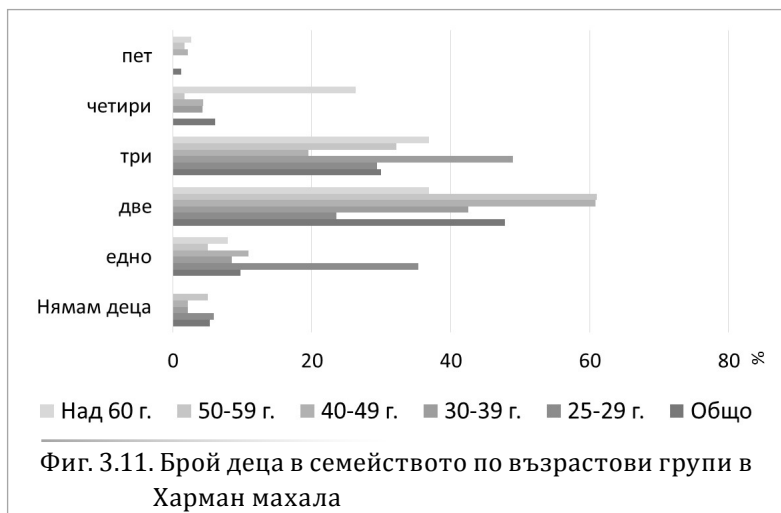
се определя от идеалите на ромското семейство за достигане на желания брой деца. Най-голяма ценност при ромите е голямото семейство, най-висок авторитет има тази група, която произхожда от голям, многоброен и силен род (Марушиакова, Попов, 1993). „Затвореността“ на ромските групи се явява една от пречките за навлизане на модерния начин на живот и спомага за съхраняване на патриархалните традиции в техния бит и свързаните с тях ценности. Липсата на статистика за естественото движение на населението по етнически признак затруднява определянето на стойностите на демографските показатели. Въз основа на особеностите на демографския преход при ромското население и запазената възрастова структура може да се направи предположение, че ако смъртността е от порядъка на 8–9 ‰, преди началото на прехода стойностите на естествения прираст са приблизително 18–19 ‰, през последното десетилетие на XX век – 14–16 ‰, през последните две десетилетия – намаляват на 10–12 ‰. Косвени данни за динамиката в раждаемостта могат да бъдат получени от броя на децата в семейството по възрастови групи. Все по-характерен става моделът на семейства с три и по-малко деца. Макар и постепенно, той започва да се утвърждава през първите години на прехода, като най-рязък скок се отчита от семейства с повече от четири деца към семейства с три и по-малко деца. Проведените изследвания потвърждават тази тенденция, като установяват, че средно в ромските семейства има 2,3 деца, което е още едно доказателство за бързия преход и промяната в модела на семейството. В нагласите на възрастовата група до 25 години все още съществува репродуктивният идеал за тридетно семейство (средно 2,8 деца). Както се вижда, все още е силна нагласата ромите да имат трето дете. Една от основните

причини за отлагане на раждането на дете или изобщо отказа от второ и следващо раждане е безработицата, недостигът на средствата и други икономически причини (фиг. 3.10).

Според възрастта на родителите се изчислява средният брой деца в едно ромско семейство: при семейства на брачни партньори на възраст до 25 години той е 1,5; 25–29 години – 1,7; 30–39 години – 2,6; 40–49 години – 2,8; 50–59 години – 2,9; над 60 години – 3,1. Много ясна зависимост може да се наблюдава и между броя на децата в семействата и образованието на родителите: при тези с основно образование – 2,6 деца; начално образование – 3,3; неграмотни – 4,4 (фиг. 3.11). При ромите по-високата раждаемост се обяснява и с ранните бракове. Независимо че изследването показва, че на възраст до 25 години брак са сключили едва 20 % от ромите, в действителност този дял е много по-висок. Съгласно ромската традиция един брак се приема за сключен много преди официалното му оформяне и една от причините са социалните

придобивки на самотното майчинство – детските добавки, социалните помощи, които се превръщат в основни източници на доход. Ромките например рядко сключват брак преди третото раждане, за да се възползват от тези привилегии, въпреки че живеят във фактическо семейство с партньор.

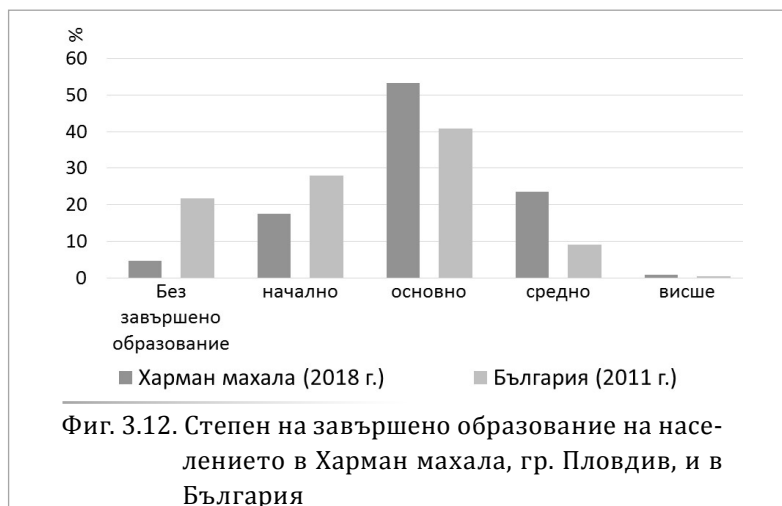

Когато се разглеждат демографските фактори, специално внимание трябва да се обърне на структурата, състава и характера на домакинствата, от една страна, и възрастовата структура на населението, от друга. Броят на домакинствата, които търсят дом, е важна променлива. Тя трябва да бъде взета под внимание, особено когато техният брой нарастне за кратък период от време, тъй като това може доведе до нарастване на напрежението между отделните домакинства и възникването на конфликтни ситуации. Тези напрежения могат да нарастнат още повече, ако тази конкуренция е за едно и също пространство и към него има еднакви предпочи-

тания. Различните индивиди се нуждаят от различно пространство през отделните етапи от живота им, което е тясно свързано със структурата на домакинствата и вътрешносемейните отношения. Последните в определена степен предопределят пространственото поведение на отделните индивиди. Броят на членовете в едно домакинство, неговата структура, възрастта на главата на домакинството, типът на взаимоотношенията са основни променливи, които се взимат предвид при търсенето на жилище. По-младото домакинство има различни предпочитания в сравнение с това на средна или по-голяма възраст, както и ако се сравнят едночленното, двучленното и многочленното домакинство или между домакинствата, съставени от едно или повече поколения. В зависимост от броя на членовете предпочитанията се отнасят най-често за броя на стаите в жилището и неговата площ. Средната големина на едно домакинство в Харман махала е 5,4 души, но преобладават тези с над 6 члена (56,5 %). Според анкетните проучвания делът на сложното (възходящи – нуклеарно семейство с роднина по възходяща линия (пр. баба, дядо); нисходящи – нуклеарно семейство с роднина по нисходяща линия (пр. племенници) или - нуклеарно семейство с роднина по странична линия (напр. брат, братовчед по майчина или бащина линия); нуклеарно семейство с ядро - сателит по възходяща линия (напр. семейството на бабата и семейството на брата на майката) (57 %) и съставното домакинство (ядро с няколко ядра - сателити от старото поколение (напр. бабите и дядовците от двете страни) или ядро с ядро от по-младо поколение (пр. живее се при едно от роднинските семейства)) (11 %) е 68%, като се има предвид факта, че в един дом живеят две-три поколения. Нуклеарното семейство (брачна двойка без деца;

брачна двойка с деца; вдовици с деца, вдовци с деца) съставлява 32 %. Младото семейство желае по-голяма автономност, но родителите да са наблизко по възможност в същата или съседната къща. Семействата на средна възраст предпочитат децата им да са при тях независимо от това дали са семейни или не, особено що се отнася до младите семейства, за които смятат, че не са подготвени да живеят самостоятелно. Възрастното семейство (пра-родители, баба, дядо) не желае да е пречка на по-младите, но все пак иска да е в непосредствена близост до тях.

При сравнението на **образователната структура** на населението в Харман махала и средно за ромите в страната се наблюдават съществени различия. Те се отнасят до степента на образование, като най-съществени са по отношение на лицата без завършена степен, които Харман махала са значително по-малко от средната за страната – с разлика от 15 пункта, както и за завършили-те средно образование, чиито брой надвишава с над 10 пункта средните стойности за България (фиг. 3.12). Това

говори за по-благоприятната образователна структура на ромското население в махалата. Тази благоприятна тенденция е още по-видима, ако се разгледа образователната структура на населението по възрастови групи. Така например, нито един респондент до 20 години не декларира по-ниска степен от начално образование, а 45,5 % заявяват, че имат завършено средно образование, което е едно нарастване с над 20 пункта спрямо средните стойности за махалата. Тези тенденции са в резултат на приоритетните мерки за обхващане на ромските деца в образователната система, заложили в стратегическите и плановите документи на национално и местно ниво. Разликата в нивата на образователното равнище са още по-видими при възрастовата група над 60 години, при която ромите без завършена степен на образование са 10 %, а със средно образование – 10,3 %. На въпроса към всички респонденти „Какво е образованието на Вашите родители?“ 24,3 % отговарят, че родителите им са без завършена степен на образование, и едва 4,8 % – със средно. Наблюдават се съществени различия по отношение на образователната структура между отделните ромски групи – ромите бургуджии и хорохане рома. Така например, 15,4 % от ромите бургуджии са завършили средно образование срещу 23,6 % при самоопределилите се като турци, а лицата, които са с по-ниско от началното образование са съответно 38 % и 19,5 %.

Тенденциите в демографското развитие показват, че нарастването на броя на ромското население ще продължава, което ще поддържа голямото търсене на жилища. Всички тези факти от своя страна ще представляват значителни предизвикателства пред физическото планиране на нови жилища.

Етнокултурни и психологически фактори. Социални и пространствени дистанции.

Формирането на различни модели на пространствена сегрегация не е случаен процес и дава важна информация за взаимоотношенията между отделните етнически общности. Според Klaff (1987) освен класическия екологичен подход, въведен в социологията от Чикагската школа в началото на XX в., при обяснението на решенията за местоживееене, които се основават на резултатите от икономическата конкуренция за пространство, не трябва да се пренебрегва значението на ценностите на отделните общности и на много други субективни и обективни влияния. В тази връзка е особено важно да се проследят ценностите, изповядвани от мнозинството и изследваната етническа група, и по какъв начин те си взаимодействат.

Вътрешните фактори за сегрегацията са свързани основно с доброволната пространствена сегрегация, наречена още автосегрегация, тъй като те определят доброволните решения в един квартал да се концентрира група от хора с общи черти в етническата и/или социалната принадлежност и споделени интереси, светоглед, вявания, норми, ценности, сходни очаквания и начин на живот. Чрез този модел на сегрегация се създават богати или бедни териториални концентрации. В геOURбанистиката постепенно навлиза терминът „реваншистки урбанизъм“, който се отнася до процесите, чрез които населението се опитва да се оттегли от разнообразието на града. Тези процеси са характерни за населението с високи доходи. Бедните сегрегирани структури, подобно на богатите, имат висока степен на самоизолация, но за разлика от богатите затворени комплекси, се отличават с добре развити вътрешни социални мрежи. Целта

на самоизолацията е да се защити от външно влияние. Marcuse (2005) описва процеса на формиране на „етнически анклавни“ в градовете като доброволно обединение на група от населението с цел опазване и самозащита на собствените си интереси чрез механизма за изключване на другите.

Някои учени смятат, че социалното групиране в града винаги е резултат от държавната политика. Така например Van Kempen (2007) изказва твърдението, че: „градове не са „естествено“, разделени: те биват разделяни“, като подчертават водещата роля на държавата. Тези автори обаче пренебрегват множество примери за действащите подходи отдолу-нагоре при генериране на градските социални разделения. Като доказателство за това е обособяването на някои ромски махали или групирането на жители с висок социален статус в градското пространство. При тези твърдения на предна позиция се поставя чувството за общност и лична идентификация с даден квартал. Настоящото изследване потвърждава, че тези подходи (отдолу-нагоре) са типични за квартали с ясно изразена културна идентичност, чувство за общност и лична идентификация с пространството, което обитават. Според Boal (1981) и Marcuse (1997) територията, в която е концентрирано населението, служи като защитно пространство срещу дискриминацията и дори предоставя определени предимства, които имат икономически (създаване на специфични стратегии за препитание и алтернативни икономически структури), културен (способност за поддържане и обединяване на общи културни модели), социален (свързани са с мрежите за социална подкрепа) и политически (създаване на алтернативни политически институции) характер. Van Kempen и Özüekren (1998) допълват тази теория, като

уточняват, че по този начин членовете на отделните групи намаляват своята изолация. Те описват предимствата при поддържането на близки отношения в общността и взаимните ползи от получаването на подкрепа във връзка с намирането на работа и финансовите ресурси. Според Kogan (2004) „моделите за солидарност, основани на етническите взаимоотношения, се използват като стратегия за оцеляване и преодоляване на градските неравенства и градската бедност“. Knox и Pinch (2000) отбелязват, че сегрегацията на етническите групи в пространството помага на имигрантите, уязвимите и маргинализираните групи да се подкрепят взаимно, да запазят своята култура, да осигурят своята сигурност, да засилят политическото си представителство и влияние.

Към вътрешните фактори с най-голямо значение следва да се разгледат и ***степенята на удовлетвореност на жителите от града, квартала, жилището; пространствената стигматизация; стереотипите; социалната дистанция между етническата група и мнозинството и останалите групи от населението; устойчивостта на квартала; социалната среда, съседските взаимоотношения, изградените модели за подкрепа*** и т.н. Всеки един от тези фактори оказва влияние върху другите и всички те се намират в постоянна взаимовръзка. Така например, социалната дистанция, която съществува между ромите и българите, съществено влияе върху субективната оценка за средата на обитаване или пространствената стигматизация – върху стереотипните представи и т.н.

Кварталът не може да се разглежда само от физическа гледна точка – като място, където живеят представители на ромската група. Връзката между пространството

и населението е дълбоко вкоренена, като самата общност трансформира това пространство, което представлява „огледало“ на нейните ценности, нагласи и възприятия. Обикновено при пространствената сегрегация връзката между пространство и етническа общност е особено силна и трудно може да бъде разрушена. Привързаността към мястото се повлиява от взаимодействието между хората и физическото пространство, както и от символните характеристики, които му приписват. Физическите характеристики на квартала/жилището е едната страна, която трябва да се вземе предвид при оценка на квартала, но тук трябва да се имат предвид и по какъв начин общностите се впитат в пространството, което обитават. Обособяването на устойчиви квартали не означава само качество на околната среда, а все повече значение придобива и формирането на стабилна, интегрирана местна общност (Dempsey et al., 2011). Материалните условия на квартала са важни негови компоненти и въпреки че много проучвания в социалните науки напълно ги пренебрегват, те оказват съществено влияние върху възприятията на отделния индивид. Тези условия са разгледани подробно в следващата глава, а в тази се прави връзката между материалните условия и по какъв начин те оказват влияние при формирането на субективната оценка за квартала. Според Hourihan (1984) социалните взаимоотношения могат да компенсират влошените физически условия, особено в необлагодетелствените райони, каквито са ромските квартали. Много автори (например Tognoli, 1987; Amerigo, Aragones, 1997) смятат, че социалните взаимоотношения имат много по-силно влияние върху степента на удовлетвореност от жилището и квартала, отколкото нейните физически характеристики. Tongoli (1987) подчертава значението на приятелските

междусъседски взаимоотношения при дефинирането на жилищната удовлетвореност особено за тези с намалена подвижност, като например възрастните хора. Според Canter (1977) „жилищна удовлетвореност се определя от удоволствието или удовлетворението, което изпитват живеещите в конкретно място“. Ето защо при формирането на жизнената среда е необходимо да работят заедно проектантите, дизайнери, представители на общинските власти, но да се вземе предвид и мнението на местните жители, и съвместните усилия трябва да бъдат насочени към създаването на среда за обитаване с висока степен на удовлетвореност. Някои демографски и социални характеристики влияят като цяло върху оценката и начина, по който отделният индивид възприема обитаваната от него среда. Така например, по-възрастното население е склонно да дава положителна оценка за средата или при населението с по-висок социално-икономически статус се формира и по-висока степен на удовлетвореност, тъй като по-високите доходи обикновено предполагат по-голяма възможност за закупуване на желано жилище в предпочитан квартал, т.е. като цяло тези семейства са по-мобилни в пространството (Shieh, Sharifi, Rafieian, 2011). Степента на удовлетвореност от населеното място, квартала, жилището на определена група оказва влияние върху поведенческите модели при избор на жилище, които се основават на предпочитанията, възприятията и вземането на решения за това. Наличието на несъответствие от удовлетвореността от определено жилище, квартал, град, може да доведе до решение за миграция, но преди да се вземе такова решение, трябва да се достигне определен „праг“, тъй като не всяко чувство на неудовлетвореност води до решение за миграция. Естествено тези миграционни процеси могат да се реализират

на практика при наличието на достатъчно висок доход, зависими са от големината и състава на домакинството, политиката, която водят местните власти и т.н. Изборът на жилище е пряко свързан и със семейния жизнен цикъл. Различните домакинства имат различни представи за желаното от тях жилище. За някои видът на жилището не е от решаващо значение, а по-голяма важност се отдава на разстоянието до работата, училището, центъра на града.

Според Bonnefooy (2007) „качеството на жилището или квартала се отнася до физическото състояние на жилището, както и качеството на социалната и физическата среда, в която се намира то. Показателите, които се използват за оценка на качеството на жилищата, включват качеството на въздуха, безопасност на дома, пространството, с което разполага човек, и т.н.“. Wellner et al. (2015) посочват, че измеренията на качеството на жилищата се „диференцират на физически характеристики (местоположение, качество на сградата и т.н.), икономически (ниво на наеми, комбинация от наематели и др.), социални (атмосфера на квартала, сигурност и др.), екологични и свързани със здравето на населението (шум, замърсяване и т.н.), като тези показатели допринасят за концептуализацията на качеството на жилищата“. Темата за оценка на качеството на жилищната среда се обсъжда и от Kain и Quigley (1970), докато Ha и Weber (1994) са разработили индекс за качество на жилищата и тестват връзката му с удовлетвореността от тях. Последните автори идентифицират 7 измерения на качеството на жилищата, като използват факторния анализ при оценка на основните компоненти: екологична безопасност, планиране/озеленяване, жилищна политика, социокултурна среда, обществени услуги, поддръжка на жилището и

физическа характеристика на жилищата. По-късно тези индекси са приложени от Kesalkheh и Dadashpoor (2012). Aragonés et al. (2016) анализират връзката между благосъстоянието на домакинството с дома, квартала, съседите при обяснение на степента на удовлетвореност, като се търсят корелации между субективното и обективното, както и между физическото и социалното. Всички тези автори подчертават значението на „привързаността към мястото“ и тясната връзка с жилищното удовлетворение. Според Bonaiuto et al. (1999) „удовлетвореността от жилищата може да се възприеме като цялостна оценка на жилищната среда от гледна точка на жителите. Тя може да бъде дефинирана като усещане за удоволствие или удовлетворение, произтичащо от обитаването на определено място“. Bonaiuto et al. (1999) идентифицират четири основни аспекта, по които може да се оцени качеството на жилището и квартала: пространствени; социални; функционални и контекстуални (начин на живот, замърсяване/здраве, поддържане и грижи). Bonaiuto и Fornaga (2017) говорят за жилищна (градска) оценка за качеството на различните специфични атрибути на жилищната (градска) среда, която може да бъде технически и експертно базирана (т.е. обективна) или базирана на лични наблюдения (т.е. възприемана субективно). Двата автори определят удовлетвореността от жилището като удоволствие да живееш на определено място, като тази оценка може да бъде направена на няколко нива (напр. жилище, сграда, квартал). На базата на прегледа на литературата Abidin et al. (2019) обобщават, че „... жилищното удовлетворение се дефинира като чувство на удовлетворение, когато човек има или е постигнал това, от което се нуждае или желае в жилището. Удовлетвореността от жилището може също да се определи като

индикатор за виждането на собствениците на жилищата за общото качество на техния живот и това може да означава, че очакванията на индивида за жилище са удовлетворени.“

Обективната оценка се фокусира повече върху обективните стандарти и научни критерии за оценка (Shieh et al., 2011).

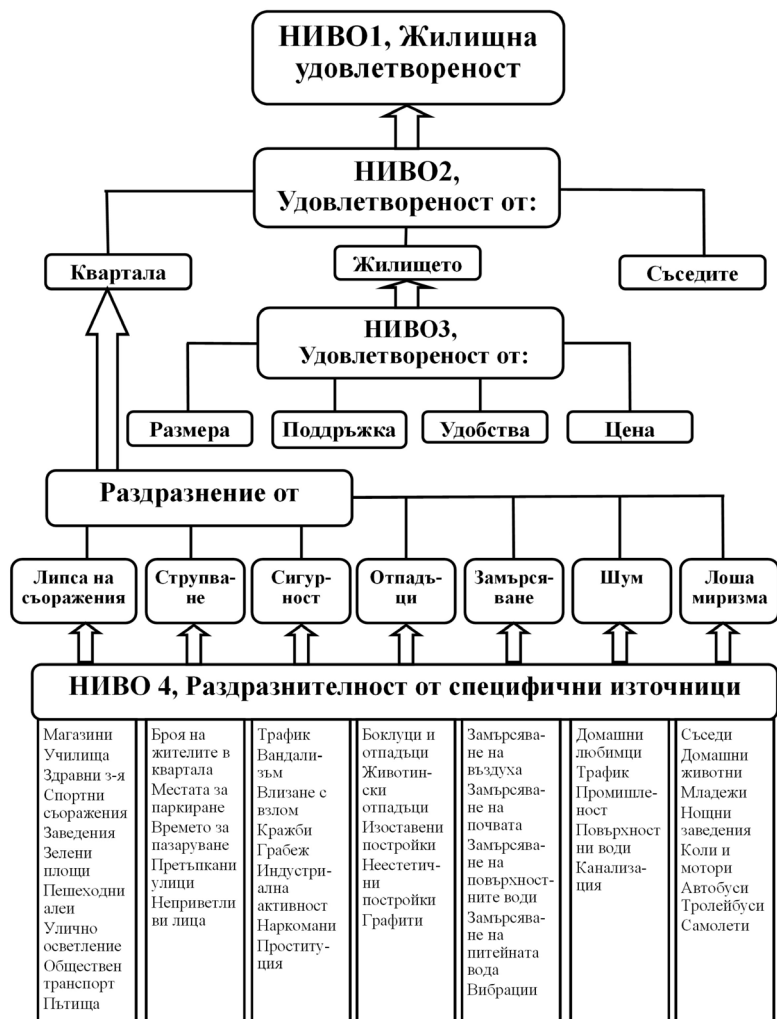
- Обективната оценка е свързана със създаването на висококачествена във физическо и инфраструктурно отношение среда, която да отговаря на основните градоустройствени показатели, заложиени в нормативните документи, отнасящи се до устройството на градската територия. Някои от тези критерии са например степента на замърсеност на въздуха, броя на болничните легла на 100 хил. ж., водоснабдяване с чиста питейна вода, наличието на канализация и т.н.
- Субективната оценка се отнася до начина, по който жителите възприемат града, квартала и домовете си. Тя понякога не съответства на параметрите, които вземащите решения могат да контролират и е свързана с начина, по който жителите на квартала оценяват и възприемат средата за обитаване (жилище, квартал, град). В тази връзка една от основните цели на местните власти е създаването на места, в които жителите искат да живеят и които да са съобразени с етнокултурната им идентичност. Понякога жилищната среда може да се възприема като висококачествена, независимо от това как тя се приема от екс-

перти според утвърдените нормативи (Shieh, Sharifi, Rafieian, 2011). Субективната оценка за жилището, за квартала има за цел да отрази начина, по който те се възприемат от жителите.

Може да се обобщи, че качеството на жилищната среда е многомерна величина, поради което се използват и прилагат широкообхватни методики за нейното оценяване. Научните изследвания се фокусират върху търсенето на по-интегриран подход при интерпретацията на качеството ѝ. Shieh, Sharifi, Rafieian (2011) предлагат методология за оценка за качеството на градската среда, на ниво жилища, квартал и общности. Тези инструменти измерват начина, по който жителите възприемат средата, която обитават и степента на удовлетвореност и привързаност към мястото. Тези автори посочват, че е изключително голямо предизвикателство да се систематизират многостранните концепции за взаимодействия между човека и градската среда. От една страна, това се дължи на факта, че градовете предлагат разнообразна смесица от квартали, във всеки от който се формира мрежа от сложни взаимоотношения. От друга страна, населението, което обитава дадено пространство, е и активен участник в изграждането му. Кварталите могат да бъдат описани по много начини, като например демографски профил, социални мрежи, физически характеристики и т.н. Повечето автори подчертават, че всеки един критерий разглежда различни аспекти на градската среда, но не предлагат пълна класификация на елементи, която да характеризира комплексно средата на обитаване. Според тях средата на обитаване може да се оцени обективно и субективно, като само обективните показатели не могат да се използват при оценка на

качеството на градската среда, тъй като качеството в своята същност е субективна величина. Ако човек вярва, че средата, в която живее, е с високо качество, за него е без значение какво се твърди с обективните показатели, или с други думи, субективната оценка понякога се разминава с възприетите количествени параметри. В Rapport (1983) се посочва, че и двете оценки трябва да бъдат включени при анализа на качеството на околната среда. Субективната оценка се фокусира или върху положителните социални характеристики, като например стабилност, неформална подкрепа, сигурност, чувство за общност, или върху отрицателни – отчужденост, не-сигурност, нестабилни отношения, престъпност, кражби, безредици и т.н. Чувството за удовлетвореност се създава при наличие на положителни и липсата на отрицателни характеристики, което е взето предвид в настоящия анализ. При субективната оценка за градската среда е използван теоретичният модел на Shieh, Sharifi, Rafieian (2011) (фиг. 3.13), който е създаден на основата на задълбочен преглед на литературата и в който са идентифицирани и структурирани съответните атрибути за оценяване средата на обитаване. Този модел е структуриран в четири нива. Първото ниво се отнася за удовлетвореност от градската среда. На по-ниско, второ ниво е представена степента на удовлетвореност от квартала, жилището и съседите. От своя страна, някои от тези атрибути се разклоняват допълнително на трето ниво при оценка за жилището и трето и четвърто ниво при оценка за квартала.

Теоретичният модел на качеството на околната среда е използван за изготвяне на анкетата, направена в Харман махала, в която всеки един от респондентите прави оценка за степента на удовлетвореност от квар-

Фиг. 3.13. Теоретичен модел на характеристиките, които определят степента на удовлетвореност от квартала, жилището и съседите (Shieh, Sharifi, Rafieian, 2011)

тала, жилището и съседите, както и на техните характеристики на по-ниско (трето и четвърто) ниво. Въпро-

сите, отнасящи се до субективната оценка за качеството на обитаваната среда, са формулирани в няколко групи в зависимост от възприетите нива в теоретичния модел (фиг. 3.13). При някои от въпросите, като например: Доволни ли сте от квартала, в който живеете? Доволни ли сте от жилището, в което живеете? и т.н., е възприета петстепенна скала на възможните отговори: доволен съм; по-скоро съм доволен; по-скоро съм недоволен; недоволен съм; не мога да преценя.

Удовлетвореността от квартала (ниво 1, 2) се измерва чрез задаване на респондентите на следните въпроси:

- Ако човек можеше да избира квартала, в който се ражда, бихте ли избрали същия квартал? Отговорът е структуриран в три варианта – по-скоро да, по-скоро не, трудно ми е да отговоря.
- Бихте ли се преместили в друг квартал? – с три варианта за отговор: да, не, не мога да преценя.
- Ако имахте възможност да се преместите къде бихте отишли да живеете в града?
- Бихте ли се преместили в социално жилище? Ако да, имате ли възможност да се преместите в социално жилище? Какви пречки съществуват пред Вас, да се преместите в социално жилище?
- Доволни ли сте от квартала/махалата, в който живеете? с пет варианта за отговор: доволен съм, по-скоро съм доволен, по-скоро съм недоволен, недоволен съм, , не мога да преценя.

Удовлетвореност от квартала (ниво 3 и 4) е формулирано в 35 въпроса, например: Според Вас кварталът, в който живеете е пренаселен? Според Вас достатъчни ли са детските градини, училищата, здравните заведения в квартала, в който живеете? Чувствате ли се сигурен в квартала, в който живеете? Има ли добре изградени връзки с обществения транспорт? и т.н. Предложени са структурирани отговори, в които респондентите трябва да направят оценка на всички характеристики от посочените две нива.

Удовлетвореността от жилището (ниво 2), в което живеят респондентите, се измерва чрез отговорите на следните въпроси:

- Доволни ли сте от жилището, в което живеете?
- Доволни ли сте от размера на жилището, в което живеете?
- Доволни ли сте от удобствата, които предоставя жилището, в което живеете?
- Доволни ли сте от цената на жилището, в което живеете?
- Доволни ли сте от разходите, които са необходими за поддръжка на жилището, в което живеете? с пет варианта за отговор: доволен съм, по-скоро съм доволен, по-скоро съм недоволен, недоволен съм, , не мога да преценя.

Оценката за удовлетвореността от съседите (ниво 2) е направена при задаването на следните въпроси:

- Доволни ли сте от съседите, с които живеете?
- Как бихте оценили отношението със съседите?

те, с които живеете?

- Ако можеше да избирате съседите, бихте ли избрали същите?

След завършване на анкетата респондентите са помолени да оценят отрицателните и положителните черти на квартала, в който живеят, и какво биха променили в него, така че да постигнат желаната среда за обитаване. Поставени са им и въпроси за сигурността в квартала, в града и в държавата, в която живеят, за имуществото, което притежават, за социалните и пространствените дистанции между ромите и българското население и др.

Субективната оценка за градската среда се определя и от някои индивидуални характеристики на населението, които могат да повлияят върху начина, по който оценяват градската среда, като например: демографски (възраст, структура, брой членове в домакинството, ниво на заетост, безработица, семеен статус), социални и икономически (доходи на домакинството, структура на доходите, социална група, образование) и етнически (етническа, религиозна принадлежност). Добросъседските ежедневни взаимоотношения, както и етническата и културната близост до голяма степен влияят върху начина, по който се чувства дадена група от населението. Освен гореспоменатите характеристики са включени и някои други, описващи обективното състояние на жилището, като например размера му, броя на стаите, благоустроеност, амортизация (годината на построяване), конструкция и др., което дава възможност да се направи съпоставка между обективните и субективните характеристики на градската среда.

Силната връзка с квартала, която ромите развиват, е тясно свързано с понятието „принадлежност към място-

то“ (Steele, 1981). Според Hummon (1992) „принадлежност към мястото“ е многомерна величина, която се използва при характеризиране на връзката между населението и пространството. Като концепция тази принадлежност се свързва с местата, които не се възприемат само като точки в пространството, а като места, към които хората съотнасят преживявания, спомени и чувства, формиране на идентичност, зависимост, сигурност и принадлежност, устойчивост във времето, развити социални мрежи и взаимоотношения. Познаването на мястото обаче не означава неизбежно чувство за принадлежност и сигурност, тъй като може да доведе до усещането на определен индивид, че е „извън мястото“, т.е. изключено от него, което при ромите не се наблюдава. Социалните мрежи, връзките, продължителността на пребиваването и т.н. са ключовите фактори, които оказват влияние върху усещането за принадлежност към мястото. Пребиваващите за кратко жители рядко развиват чувство на привързаност и принадлежност към квартала, за разлика от тези, които са от дълго време или са постоянно живеещи. Субективната оценка за квартала се влияе от времето на заселване и последователността на поколенията, които обитават тази област: обикновено, колкото по-дълъг е престоят, толкова по-силни са отношенията между пространството и населението и той има по-дълбок отпечатък върху околната среда. В случаите, в които населението е формирано от първо поколение жители на квартала, вероятността той да бъде премахнат, разформиран, трансформиран е много по-голяма, както и усилията, средствата, които ще се вложат, за да се преместят в зоните с по-малка териториална концентрация на роми, ще бъдат по-малки. Ако живеят второ, трето и т.н. поколение в махалата, населението е здраво вкоренено

в пространството, и както усилията, така и средствата ще бъдат много големи. Именно с тези характеристики се свързва устойчивостта на квартала. Проучването на Асенов (2018) показва, че в Харман махала живеят трето-четвърто поколение роми. Най-често те живеят в една къща. Много често съседът – близък или далечен, е роднина и разделението на пространството е въпрос на вътрешни договорености, които се определят в зависимост от близостта между съседите.

Пространствената стигматизация е процес на социално етиктиране, при който определена личност или група е „маркирана“ от обществото, като този етикет му приписва характерни черти, базирани на стереотипи, а не на действителното познаване на истинското поведение на групата. Стигматизираните лица или групи се възприемат като различни, девиантни, чужди. Процесът на стигматизация засяга бъдещото мислене и поведение на засегнатия индивид и влияе пряко и върху процесите на дискриминация и взаимоотношението между отделните групи. Поведението и действията на стигматизираните лица често се приписва на тяхната природа и характер и се интерпретират като доказателство за възприетото негативно отношение към тях от страна на мнозинството. В резултат на маргинализацията, стигматизацията и сегрегацията засегнатата група търси място, където няма да бъде отхвърлено и застрашено. Ромите са отхвърлени както на институционално, така и на личностно ниво, като търсят място, обитавано от лица със сходни характеристики и обикновено извън пространството, населено от мнозинството, което от своя страна с течение на времето възприема гетоизираната структура като място, опасно да бъде посещавано. По този начин сегрегираната структура е заградена от невидими стени

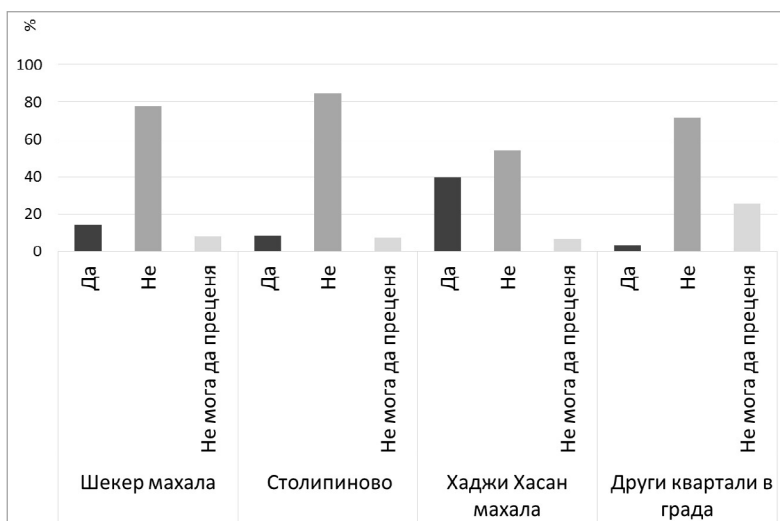
и от двете страни – отвътре от членовете на групата и отвън – от членовете на мнозинството. При тези случаи общността е обвързана помежду си освен в социален, но и в пространствен аспект. Затова говорим не само за етническа, а и за пространствена общност, като колкото по-тесни са връзките, които съседите имат помежду си, толкова по-голяма е способността им да запазват и укрепват специфичния начин на живот, пространствено дефиниран в града. Ромите се чувстват сигурни, затворени в своята етнотериториална общност, а функциите, които тя изпълнява като цяло, са: сигурност, запазване на културната идентичност, предоставяне на пълен набор от услуги за членовете ѝ, ефективно и пълноценно използване на ресурсите на общата територия, и подпомагане на ромите за адаптацията им във враждебно настроена околна среда.

Предварителните изследвания в Харман махала (Илиева и др., 2019) установяват нарастващо капсулиране на ромската общност от околната градска среда. Като „автономна“ пространствена единица махалата става все по-отдалечена и не разчита на държавата, като същевременно ролята на вътрешните социални мрежи, лоялността към мястото, дългогодишното съжителство (за повече от век), вътрешните правила, закони и норми стават все по-важни. Тези процеси водят до все по-голяма изолация. Отделеният квартал се възприема от българите като „бяло петно“ на картата на града и го изключва от възможните места за посещение, тъй като го възприема като високопрестъпна и опасна зона. Тази пространствена стигма се разпростира не само в самия квартал, но и извън него, което е видно от спада на цените на недвижимите имоти, съседни на Харман махала. Изграждането на тази невидима стена между мнозинството и ромското

малцинство, заедно с придружаващото отхвърляне на ромите на институционално и лично ниво, играе ролята на силен консолидиращ фактор, засилващ вътрешната поляризация и привързаността на ромите към мястото, което от своя страна води до отхвърляне на външни лица. От друга страна, тази засилваща се поляризация през последните години и опитите на ромите да влязат в контакт с външния свят са съпътствани със сериозни трудности. Непознаването на „другия“ води до отдалечаването от външната среда. В същото време проникването на лица, които се възползват от тази откъснатост, улеснява в значителна степен манипулацията, например по време на избори. Получава се един затворен кръг, при който, оставяйки в сегашната ситуация, липсват реални възможности за „външна“ социализация. Враждебността генерира, от една страна, индивидуализма и изолацията, от страх от контакти с останалите, а от друга страна – изпитва се остра нужда от солидарност и социална подкрепа на колективно ниво. Концентрацията на ромско население на дадена територия предполага структуриране на социалните контакти и мрежи и свързаните с тях трансфер на норми, ценности и модели на поведение. Ромите стават все по-интровертни и търсят решение на своите проблеми чрез изградените мрежи за социална солидарност, съпроводено с все по-голямо отдалечаване от макрообществото и дори съществуване извън него.

Сигурната затворена среда на ромите в Харман махала се възприема като крепост, която ги защитава от враждебната външна среда. Въпреки че индивидите се дистанцират от обществото, в тяхната собствена група протича обратният процес: поради пространствената близост на жителите със сходен етнически, религиозен и социален произход се поддържат силни социални

контакти и специфична култура. Членовете на ромската общност са свързани със социални мрежи, които се поддържат по-лесно при по-голяма териториална концентрация, чрез които се възползват един от друг и предлагат взаимна подкрепа. Ромите образуват пространство с общи етнокултурни характеристики на жителите на квартала – общ етнически и социален произход, общи интереси, мироглед, вярвания, норми, ценности, подобни очаквания и начин на живот.

Фиг. 3.14. Съгласни ли сте в Харман махала да се заселят жители на: Шекер махала, Столипиново, Хаджи Хасан махала и други квартали на града?

Фактът, че ромите са доволни от социалните си отношения в квартала независимо от ниския жизнен стандарт, е още един признак за силното влияние на вътрешните фактори върху пространствената сегрегация. В групите, които не живеят близо един до друг в прос-

транството (или децата не учат заедно в едно училище), се създават погрешни стереотипи и изкуствено разграничение между „нас“ и „тях“. Ромите стават интровертни по отношение на начина си на живот, като освен отхвърлянето на външни лица, които са част от мнозинството, тези процеси в Харман махала се наблюдават и по отношение на останалите ромски махали в гр. Пловдив. Тези специфични взаимодействия се потвърждават и от отговора на въпроса: Съгласни ли сте в Харман махала да се заселят жители на: Шекер махала, Столипиново, Хаджи Хасан махала и други квартали на града? Отговорите доказват още веднъж един засилен процес на затваряне не само в рамките на своята собствена група и дистанциране от мнозинството, а и в своята етнотериториална общност. Делът на респондентите, дали отрицателен отговор за жителите от Столипиново, превишава с 14 пункта тези от останалите квартали в града с преобладаващо българско население. С най-голяма степен на съгласие в Харман махала да се заселят жители в квартала получават обитателите на Хаджи Хасан махала, в която, както се спомена, жителите ѝ се отличават с по-висок социален статус (фиг. 3.14).

Концентрацията на етническата група улеснява поддържането на етническите мрежи, които дават на ромите значително предимство. Силните социални мрежи осигуряват подкрепа и безопасна среда за членовете на общността, намалява чувството за самота и им помага при решаването на ежедневните им проблеми. Териториалната близост им осигурява значително предимство, социалните контакти подпомагат запазването на специфичните черти на ромската култура, която не се основа на нормите и ценностите на обществото. Отхвърлени от мнозинството, ромите се дистанцират от тях, но не

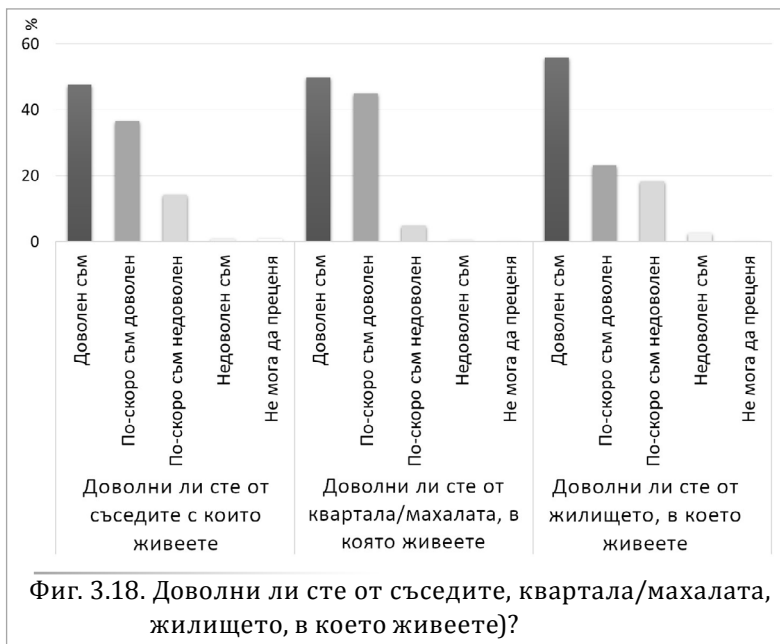
и от своята собствена група. В Харман махала предимствата, които се предоставят при групирането на етническите групи в пространството, се наблюдават много ясно. В пространството, върху което се концентрират, ромите се опитват да установят контрол, господство и изключване на другите. Според проучването практически всички респонденти определят своите съседски отношения като добри (97,4 %). Всичко в Харман махала им е познато – съседи, приятели, близки, роднини, лидери, местна управа, взаимоотношения и т.н. Знае се всеки с какво се занимава, как печели парите си, с кого трябва да се съобразяват и с кого не, кой е лихварят, кой се занимава с почтен или непочтен бизнес, кой е богат, кой е беден и т.н. Тесните улички и откритите пространства са общи места за общността, където хората излизат – децата играят, докато възрастните общуват помежду си и споделят ежедневните си проблеми. Улиците на квартала обикновено са доста оживени. Тези близки взаимоотношения могат да бъдат потвърдени от проучването: 99 % заявяват, че познават всички и прекарват времето си със съседите си по няколко причини, като споделяне

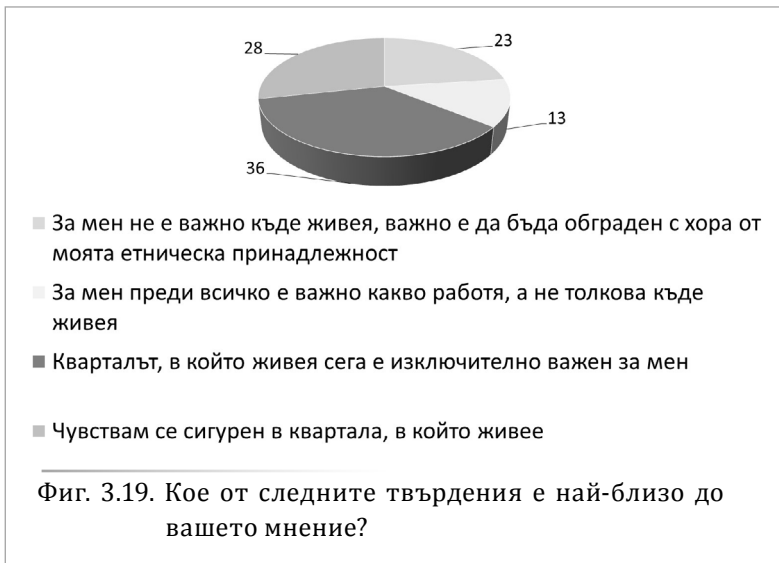
на храна, отопление, разговори и забавления, укрепване на социалните мрежи и др. (78,9 % излизат заедно всеки ден) (фиг. 3.15). Най-важните теми, които респондентите обсъждат със своите съседи и приятели и разчитат на тях, са намирането на работа (47 %) и пари (38,1 %), както и в случай на заболяване (51,1 %) и ремонт на къщата, жилището (26,9 %) (фиг. 3.16).

Създават се специфични стратегии за осигуряване на доходи, които са свързани с намиране на работа. На въпроса „Как намерихте работа?“ повече от 80 % от анкетираните посочват „чрез приятели, роднини или съседни“, което е показателно за факта, че изградените социални мрежи са особено силни (фиг. 3.17). В това отношение може да се каже, че тези мрежи надхвърлят самия квартал. Като се има предвид, че около една трета от жителите му живеят в чужбина, верижната миграция е много характерна. Обикновено, след като първо се установят в определен град (в този случай най-често в Дортмунд, Германия), имигрантите помагат на своите роднини, приятели или съседни да се установят в същия град и да си намерят работа.

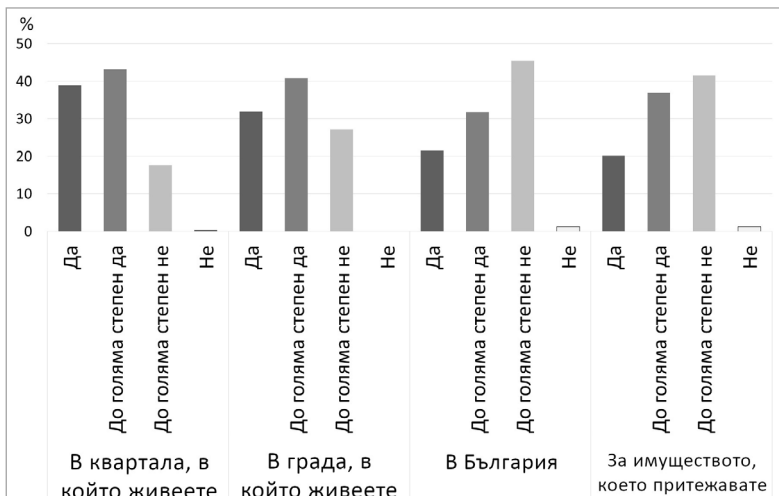
Резултатите от анкетното проучване показват, че само 0,8 % от респондетите заявяват, че са недоволни от съседите си, и 14,3 % – са по-скоро недоволни. Оценката за самия квартал също е силно положителна – 49,8% от анкетираните заявяват, че са доволни, а 45 % са по-скоро доволни от него. Въпреки пренаселеността на жилищата и тяхното състояние, те също получават висока положителна оценка: 50 % заявяват, че са доволни и 23,1 %, че са по-скоро доволни (фиг. 3.18). Независимо от ниските обективни оценки за средата на обитаване (виж глава IV) при оценката за отделните характеристики на жилището ромите потвърждават своето задоволство от удобствата, които предоставя жилището (76,6 % от респондентите), от размера на жилището (74,4 %) и от цената на имота (49,7 %).

На въпроса „Кое от следните твърдения е най-бли-

зо до вашето мнение?“ само 12,8 % намират работата си за по-важна от сигурността на обкръжението и отношенията със съседите си (фиг. 3.19).

Субективната оценка за квартала е повлияна също от чувството за сигурност. Устойчивата градска среда предполага устойчиви общности, които дават положителна оценка за жизнената среда, включваща чувството за сигурност, изпитвано от жителите. Тук може да се говори за лична сигурност и сигурност по отношение на имуществото. Ромите от Харман махала осигуряват собствена безопасна среда и на въпроса „Чувствате ли се в безопасност в квартала, в който живеете?“ 82 % от анкетираните дават положителен отговор, докато този процент е по-малък, когато оценяват сигурността си в града (72,9 %) и с близо 20 пункта по-нисък за страната като цяло (53,3 %) (фиг. 3.20).

Фиг. 3.20. Чувство за сигурност, изразено от респондентите от Харман махала, по отношение на квартала, града и тяхната собственост

Много от ромите живеят в постоянен страх, че ще бъдат изселени, но самите власти се въздържат от подобни действия, защото няма къде да ги преместят. Разрушаването на част от постройките в западната част на махалата през 2018 г. се възприема като посегателство върху собствената им идентичност, независимо че на семействата им са осигурени социални жилища с много по-добри битови условия. Частичното разрушаване на домовете предизвиква сериозно недоволство, изразено чрез граждански протести. Поради тази причина делът на жителите, които се чувстват сигурни за собствеността, която притежават, е много по-малък (57,1 %). Сигурността, която предоставя ГГС, обяснява и отговора на въпроса „Бихте ли се преместили в социално жилище, ако имате такава възможност?“, според който 75,5 % от ромите отказват да се преместят в социални жилища с по-добри санитарно-хигиенни и битови условия и избират да живеят в сегрегирания квартал заедно със „своите“. Несигурността произлиза не само от това, че трябва да заплащат наем, който е на сравнително ниска цена, но и от това, че няма да живеят в досегашното си обкръжение, където се чувстват спокойни и в по-голяма степен сигурни. Преместването в различен квартал с хетерогенна етническа среда е много травмиращ процес за ромите, тъй като води до загуба на техните традиционни социални структури, като в същото време са изправени пред предизвикателствата да се адаптират към нова среда, която е напълно различна от тази в обособената градска структура. Повечето от предлаганите социални жилища не се намират в етнически смесени райони, а в Столипиново – считано за най-големия ромски квартал в Европа – където жителите на Харман махала биха се чувствали още по-несигурни. Те предпочитат да живеят в претъп-

кани домове, където се чувстват в безопасност, вместо да се преместят в друг ромски квартал, където чувството за несигурност би било дори по-голямо, отколкото ако се преместят в етнически български квартал.

Възходящата социална мобилност в някои случаи води до промяна на местоживеенето на домакинството, което предпочита по-престижен, по-добре развит в инфраструктурно отношение, по-богат квартал, който съответства на новия му социален статус. В други случаи предпочитанието на етническите общности да живеят изолирано в дадено градско пространство е водещ фактор, а не промяната на социалния статус. С подобряване на финансовото си състояние някои жители, които работят в чужбина, купуват недвижими имоти извън „гетото“, но в същото време не се отказват от имотите си, намиращи се в квартал Харман махала (Асенов, 2018). Тези обстоятелства доказват силната връзка между населението и квартала и дори в случаите, когато жителите се изнесат от „гетото“, те не искат да прекъснат връзката си с общността.

Сигурността, която изпитват ромите в техния квартал, се потвърждава и от проведените анкетни проучвания и тя е причината най-често те да отказват да живеят извън него. Делът на респондентите, които не биха се преместили в друг квартал, е твърде висок – 83,6 % (фиг. 3.21). Само 16 % заявяват, че искат да се преместят в друг жилищен район и от тях:

- 67 % биха се преместили само ако се заселят в прилежащата зона на Харман махала;
- 29 % биха отишли да живеят в друга ромска махала – Хаджи Хасан махала, която се намира в центъра на града, известна е с по-високия социален статус на ромите в Пловдив и преместването в този квартал е не само резултат от материално благополучие, но и израз на престиж;
- едва 4 % биха се преместили в друг квартал, като повечето от тях посочват центъра на града.

По време на социалистическия период (1944–1989 г.) се правят опити да се намали концентрацията на ромско население с цел постепенно ромските квартали да се разформироваат, като жителите им се заселят в новопостроените по това време комплекси. От началото на 90-те години на XX век обаче изселилите се роми се завръщат в ромския квартал. Подобно поведение доказва не само силното чувство за принадлежност към мястото, но и формирането и утвърждаването на идентичност, която не се основава единствено на етническа принадлежност, а и на обособяването на силна териториална общност (Ilieva et al., 2020). Според Асенов (2018) друга причина за силната привързаност на ромите към мястото е начинът,

по който се образуват отделните ромски квартали. Авторът подчертава автохтонната природа на Харман Махала, за разлика от други ромски квартали в Пловдив, като кв. Столипиново например, образуван изкуствено преди Втората световна война по решение на местните власти. Този изкуствено създаден квартал е нараснал и в резултат на имиграцията на роми, дошли от села около Пловдив. Така се създава хетерогенна общност от различни ромски групи, различни по произход и етнокултурни характеристики, но не с толкова силна привързаност към мястото, каквато се наблюдава в Харман махала. Механизмът на изключване на „другите“ се отнася за всички етнически общности.

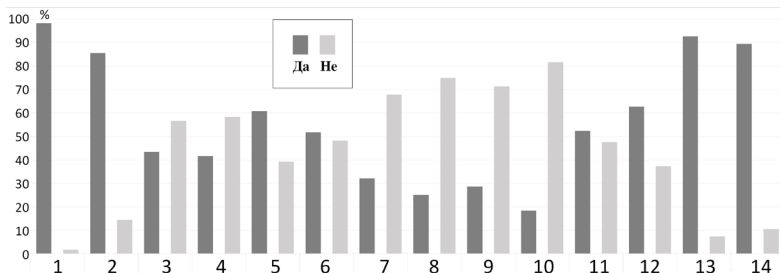
Социалната дистанция се идентифицира от отношението на една група към друга. Съществуващите различия между групите са бариери за тяхното потенциално взаимодействие. На въпроса „Имате ли нещо против българите да се заселят в Харман махала?“ само 3,3 % от анкетираните са отговорили, че нямат нищо против (фиг. 3.14). Що се отнася до другите ромски квартали в града, най-големият дял от анкетираните – 39,6 %, няма нищо против заселниците, идващи от Хаджи Хасан махала (предвид по-високия социален статус на жителите ѝ), 14 % са готови да приемат заселници от Шекер Махала (образувана от преселили се от Харман махала след голямото наводнение през 50 -те години на XX в.), докато най-малко желаните нови заселници са тези от кв. Столипиново – одобрение само с 8,3 %.

Характерно при преместването на ромите от един в друг квартал или при миграцията им от едно населено място в друго е, че първоначално губят традиционните си социални структури, но връзките между тях бързо се реструктурират поради необходимостта от

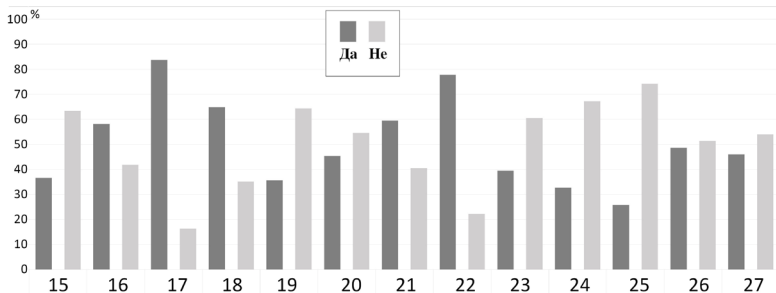
адаптация към нова среда, която напълно се различава от тази в сегрегираната градска структура. Миграционните процеси са силно травмиращи особено при преместването на по-бедни жители от едно населено място в друго, тъй като процесът на обедняването се засилва и те още по-трудно се адаптират към новите условия. В други случаи при откъсването от етнически хомогенната среда определена група много по-бързо възприема културните ценности и норми на обществото, което води до засилване на процесите на културна, икономическа, социална и в крайна сметка етническа асимилация. Такива процеси много рядко се отнасят като цяло за жителите на Харман махала и са характерни за отделни ромски семейства, които се преместват да живеят в етнически смесени квартали и променят начина си на самоопределение. Много от тези ромски семейства получават помощ от свои роднини, работещи в чужбина, като по този начин социалните мрежи за осигуряване на работа се разпростират и извън страната. Много често установилите се вече в чужбина роми осигуряват първоначално подслон на новопристигналите, оказват им помощ при оформянето на документите, подпомагат ги при намирането на работа, квартира и т.н. При проведените интервюта респондентите споделят, че първите месеци в Германия са най-трудни и който успее да се адаптира, остава за по-дълго. Най-често при миграцията в друга страна ромите от Харман махала създават нов териториален клъстер и запазват мрежите за взаимопомощ макар първоначално да са силно преструктурирани.

На въпрос „Как бихте описали Харман махала?“ 67 % от анкетираните започват да описват само положителните черти на квартала, докато останалите 33 % от анкетираните подчертават отрицателните. Според отго-

ворите на въпроса „От какво не сте доволни в квартала, в който живеете?“ най-честите източници на недоволство се оказват високата гъстота на застрояване и обитаване, уличното замърсяване, липсата на контейнери за смет в близост, на настилки, тротоари, зелени площи и детски площадки, недостатъчното улично осветление, тесните улици, пренаселеността, липсата на лично пространство и др. Някои респонденти посочват страха си от изселване от квартала и от разрушаване на незаконните им жилища. Прави впечатление, че никой от анкетираните не е изразил отрицателно мнение за условия на живеене или за своите съседи. Единственият споменат недостатък е липсата на документи за собственост на жилище. Нито един от анкетираните не изразява страх, че къщите са нестабилни или несигурни, въпреки факта, че значителна част от тях не са проектирани и построени от специалисти, а при оглед на сградите в строеж се установява, че те не отговарят на инженерните и архитектурните изисквания. Положителните оценки за квартала се отнасят най-вече до спокойствието, липсата на кражби, сигурност, приятелство и семейни връзки, спомени от детството, свързани с него и др. Тази информация се потвърждава и от резултатите, получени от проведеното проучване, според което най-ниската оценка се отнася до: 1) замърсяването с битови отпадъци; 2) пренаселените улици и квартала като цяло; 3) липсата на зелени площи. На въпроса „Какво бихте променили в квартала, ако имате такава възможност?“ предложенията на респондентите са свързани най-вече с разширяване и асфалтиране на улиците и тротоарите, изграждане на детски площадки, озеленяване, монтиране на повече контейнери за боклук, често събиране на боклук, полагане на асфалт, поставяне на пейки и пр. Само 4,1 % от анкетира-

1 - Отношенията със съседите са добри	7 - Детските площадки са достатъчни
2 - Броя на магазините за хранителни стоки в квартала са достатъчно	8 - Зелените площи са достатъчни
3 - Спортните съоръжения в квартала са достатъчно на брой	9 - Уличното осветление е добро
4 - Уличното осветление в квартала е добро	10 - състоянието на тротоарите в квартала е добро
5 - Училищата в квартала са достатъчни	11 - Има асфалтирани улици
6 - Здравните заведения са доста-	12 - Има добре изградени връзки с общественя транспорт
	13 - Кварталът е пренаселен
	14 - Улиците са претъпкани

15 - В квартала има много кражби	22 - Има лоша миризма от битови отпадъци
16 - Има замърсяване от индустрията	23 - Има лоша миризма от пътеня трафик
17 - Кварталът е замърсет от битови отпадъци	24 - Има лоша миризма от промишлени предприятия
18 - Въздухът е мръсен	25 - Има лоша миризма от реката
19 - Реката е мръсна	26 - Съседите вдигат много шум
20 - Питейната вода е мръсна	27 - Колите вдигат много шум
21 - Има лоша миризма от до-	

Фиг.3.22. Смятате ли, че са достатъчни ...?

ните заявяват, че ще предприемат драстични мерки като разрушаване на незаконни сгради и изграждане на нови законни, а 5,1 % предлагат да се реши проблемът с незаконните сгради чрез издаване от властите на правен документ за собственост. Както вече бе споменато, анкетиранияте оценяват четиридесет и девет специфични източници на раздразнение, групирани в седем групи: липса на съоръжения, струпване, сигурност-риск, отпадъци, замърсяване, лоша миризма, шум (фиг. 3.22).

Проучването показва, че що се отнася до ромската етническа общност, обективната оценка за качеството на жилищните условия няма толкова голямо значение, колкото субективната.

Субективната оценка за квартала/жилището се определя от социалната дистанция и пространствената стигматизация. Според Knox и Pinch (2000) групирането на населението в пространството е функция от степента на социално взаимодействие, което отчасти се дължи на **социалните дистанции**. Те от своя страна се отнасят до нагласите и възприемането на една етническа група спрямо друга, както и желанието да си взаимодействат с други лица в различни взаимоотношения – като например брачни, приятелски, съседски, трудови и т.н. (Gidley, Caputo, 2014; Gidley, Caputo, 2013). Социалната дистанция отчита и културните различия между групите, които функционират като пречки за потенциално взаимодействие. В същото време предразсъдъците представляват основата, върху която социалната дистанция се създава. Социалното разстояние до голяма степен се определя от класовата и етническата принадлежност, възрастта, начина на живот. Според Poole (1927) личното разстояние може да се различава от социалното. Първото се отнася до личните отношения между отделните ин-

дивиди и начина, по който ги възприемат, вида и естеството на техните контакти, както и реалните различия помежду им (например от културна гледна точка). Социалното разстояние се идентифицира от отношението на една група като цяло спрямо друга. Различията, които съществуват между отделните групи, са пречки за тяхното потенциално взаимодействие. За Poole (1927) в социологията разстоянието може да бъде открито в „груповите норми, регламентиращи взаимодействието на човек от групата с външен човек“, докато Bogardus (1926) го описва като „степени на разбиране и интимност, които характеризират социалните отношения като цяло“. Оттук социалната дистанция може да бъде разделена на обективна и субективна, като те се преплитат постоянно. Обективната социална дистанция е тясно свързана със съществуващите неравенства, като материалните например, и различията, каквито са културните между отделните групи от населението. Обективните социални дистанции могат да бъдат открити в елементи, които са показателни за качеството на живота, например местоположение на жилището в градското пространство, брой на помещенията в жилището, заетостта в отделни сфери на стопанството, достъп до здравеопазване, образование, обезщетения за безработица и т.н. или социалната стратификация може да се вземе предвид при оценка на обективната социална дистанция. Въз основа на посочените по-горе критерии населението може да се раздели в две групи – едната е с членове с облагодетелствано положение, а другата – с необлагодетелствано. Bourdieu (1989) възприема културните различия между групите при определяне на обективните социални дистанции, подобно на Poole (1927). При субективната социална дистанция се прави разликата между „нас“ и „тях“ по отношение на

поведението, личните контакти, възприятията, при които отделните лица или групи се чувстват близки или отдалечени един от друг. Според Bichi (2008) субективната социална дистанция определя до каква степен отделните лица и групи са отворени в отношенията с лица и групи с различен социален ранг. Ако те възприемат другите със задоволително ниво на сходство, те ще поддържават близки социални дистанции и висока степен на взаимодействие, в противен случай социалната дистанция е максимална и взаимодействието помежду им се избягва – съзнателно или подсъзнателно. Според Poole (1927) диференциацията „нас“–„тях“ се изгражда и поддържа чрез „колективно признатите норми“, а такива норми определят кой може да бъде приет или не, кой се разглежда като непознат и в каква степен. В някои случаи взаимодействието между отделните групи и очертаването на границите на социалните дистанции се определя от честотата на взаимодействие и контакт. Bogardus (1926) твърди, че приятните и неприятните преживявания водят съответно до социална близост и отдалеченост. По този начин определените социални дистанции се базират изцяло на лични нагласи, емоции и възприятия за „другите“.

Социалното пространство и географското пространство са силно взаимосвързани и не трябва да бъдат разглеждани поотделно. Пространствената сегрегация може да се тълкува като краен резултат от процеса, при който хората, които се чувстват близки заедно в социалното пространство, се намират в пространствена близост помежду си (Bourdieu, 1989). В резултат на това домакинствата, отличаващи се със сходни характеристики, се намират в такава близост помежду си. В настоящото изследване е използвана скалата за социално раз-

стояние на Bogardus (1926), която често се използва за изучаване на предразсъдъци и междугрупови отношения и изисква от участниците да разкрият дали приемат членовете на друга група. В диапазона от 1 (без социална дистанция) до 7 (най-голяма социална дистанция) скалата измерва изпитваното от респондентите чувство за интимност или близост с тези групи, които са различни от тяхната собствена. Отговорите на поставените въпроси представят мярка за възприеманото разстояние между групите, като по-ниските резултати показват по-малко социална дистанция и по-голямо чувство за интимност между респондента и посочената група. Тези твърдения представляват няколко различни типа социални отношения – т.е. те се отнасят до контакти в семейството, в рамките на социални групи, в съседство, в училища, в професионални и бизнес групи, в политически групи и т.н. След това тези констатации се използват за разкриване на връзки между социалното разстояние и предразсъдъците, враждебността, дискриминацията и други социални явления.

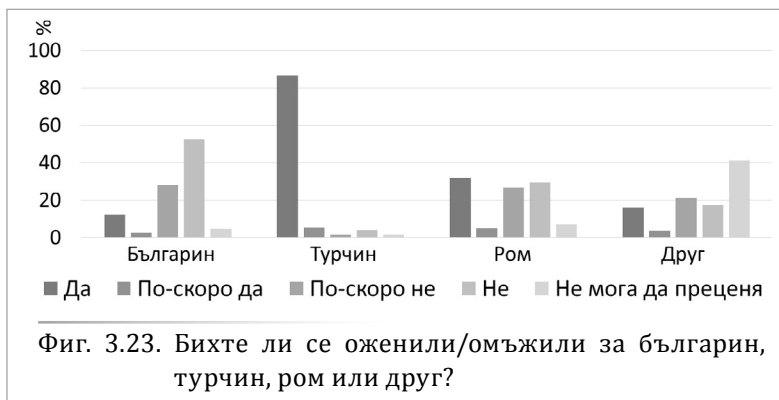
Социалната дистанция, която съществува между две или повече етнически общности, оказва голямо влияние при формирането на гетоизираните пространства. До голяма степен то се определя от негативните предразсъдъци и стереотипи. Социалната дистанция отчита и културните различия между групите, които функционират като пречки за потенциално взаимодействие. Социалното разстояние е свързано с нагласите и възприятията на една група към друга, както и желанието да взаимодействат с другите в отношения, свързани с брак, приятели, съседи, съграждани. Върху очертаването на социалното разстояние влияние оказват етническата принадлежност, възрастта, начинът на живот, социал-

ният статус и др. Социалните дистанции се определят най-често от предразсъдъците, които представляват антипатия, основана на погрешна, но устойчива обобщена представа за дадена група, на която са приписвани нежелани качества (Папмпоров, 2007). Те са пряко свързани със съществуващите социални стереотипи за тези групи. Социалните стереотипи, от своя страна, представляват обобщени представи на дадена социална група за друга, които може да имат както позитивен, така и негативен аспект. Обикновено индивидите заимстват социалните стереотипи „наготово“ в хода на своята социализация в дадена общност. Според Пампоров (2007) една от основните причини за възникването и съществуването на стереотипите е липсата на преки отношения и лична осведоменост, която представителите на една социална група имат по отношение на друга. Така например едва 56 % от респондентите посочват, че имат приятели българи, и 70,6 % работят с българи, а 67,3 % декларират, че са посещавали дом, в който живеят българи.

В българската научна литература най-често са анализирани социалните дистанции и етническите стереотипи за етническите групи в България, но обратният процес не е изследван, т.е. нагласите и стереотипите на ромите към останалите етнически общности в страната. Както стана ясно, по-голяма част от ромите в Харман махала се отличават с преферирано етническо самосъзнание и се самоопределят като турци. Този феномен на етническо самоопределение дава отражение и върху отговора на въпросите, свързани със социалните дистанции и етническите стереотипи. Вероизповеданието е един от основните етнокултурни маркери. Принадлежността към една или друга етнокултурна и религиозна група влияе съществено върху степента на близост или

дистанцираност между членовете на различните групи и дори вътре в една и съща група. Религията в голяма степен влияе и върху формирането на ценностната система на етноса. Нейното поле на влияние и значимост е свързано с определена система и йерархия от ценности, включително традиции, обреди, характеристика на бита, културата и др. Съотнасянето на определена религия към дадена етническа общност води до нейната етническа натовареност, а религиозното съзнание оказва силно влияние върху етническото съзнание.

Преобладаващата част от ромите в Харман махала, както стана вече ясно, се самоопределят като турци (хорохане рома) и съвсем естествено е социалната дистанция да е най-скъсена с турската етническа група, тъй като те възприемат нейните членове като свои, а не чужди. При измерването на нагласите (за сключване на брак, приятелски, съседски, трудови и т.н. отношения) 87–90 % са отговорили с категоричен отговор „да“ и 5–9% – с „по-скоро да“. Коренно различни са нагласите за взаимодействие на хорохане рома към ромите, самоопределили са като такива, и отговорите за тях в повечето случаи не надвишават 50 %. Най-нисък е този дял при нагласите за

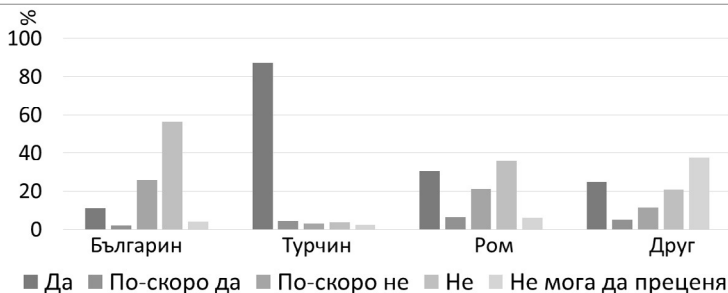

встъпване в брак – 31%, а едва 1/3 са съгласни началникът им да е ром.

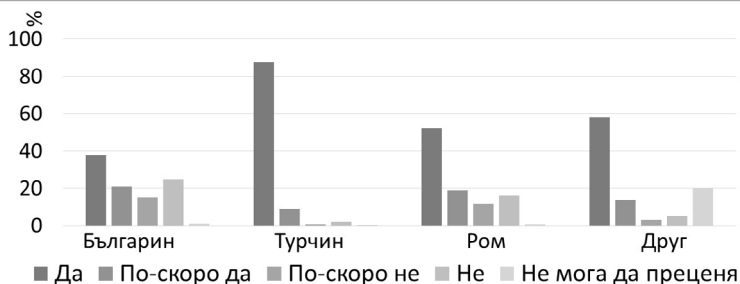
Когато се разглеждат нагласите за взаимодействие от страна на ромите (без промяна в тяхната самоидентификация) към хорохане рома, се наблюдава сравнително голямо желание за взаимодействие – от порядъка на 80-90 %.

Изследването на социалните дистанции в Харман махала недвусмислено показва наличие на значими предразсъдъци по отношение на ромите-бургуджии. Значителното етническо напрежение, което съществува между ромите, самоопределящи се като турци, и тези, самоопределящи се като роми, се дължат на значими разлики в социалния и икономическия статус между двете групи. Хорохане рома, или както ги нарича Асенов (2018) милетската общност, е интегрирана в много по-голяма степен по отношение на трудовата ѝ заетост и условията на живот в градската общност в сравнение с тази на ромите-бургуджии, които живеят в много по-неблагоприятни условия на обитаване и равнището на безработица е много по-високо. Най-силно изразени са предразсъдъците при турските роми във връзка с брачните взаимоотношения. Ясно се откроява нежеланието за встъпване в брак не само с българи, но и с роми, за които отговорът на над половината респонденти е „не“ и „по-скоро не“ (фиг. 3.23). Още по-категорични са отговорите и на въпроса „Бихте ли се съгласили Вашият син/дъщеря да се ожени/омъжи за българин, турчин, ром или друг?“ (фиг. 3.24).

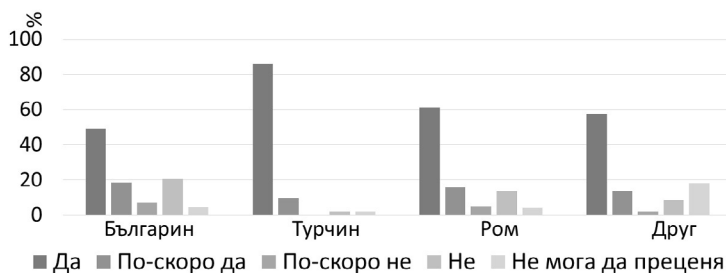
Освен нежеланието за създаване на родствени отношения чрез брак съществуват и много други форми на изолиране, отнасящи се до личната сфера, т.е. такива, които трудно могат да бъдат преодолени по друг начин

Фиг. 3.24. Бихте ли се съгласили Вашият син/дъщеря да се ожени/омъжи за българин, турчин, ром или друг?

Фиг. 3.25. Бихте ли имали близки приятели българин, турчин, ром, друг?

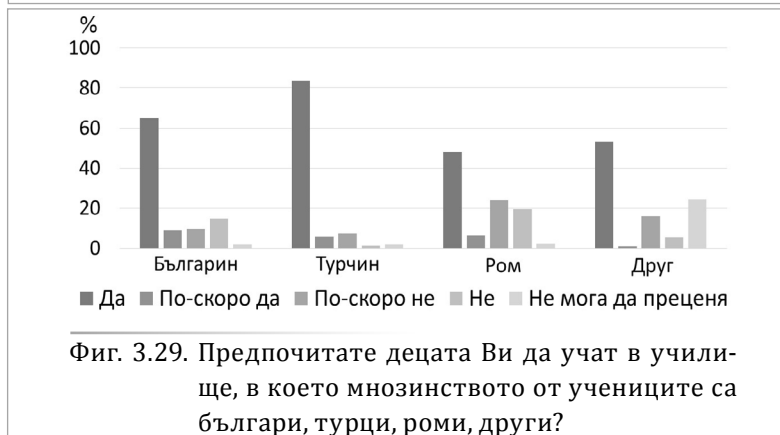
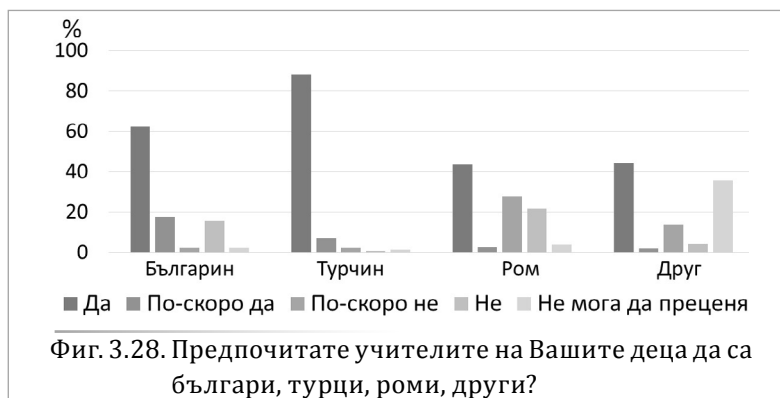
Фиг. 3.26. Бихте ли поканили на гости у дома българин, турчин, ром, друг?

освен чрез промяна на нагласите. Сред тях е нежеланието за встъпване в различни форми на личен контакт – приятелства, колегиални отношения извън формално регламентираната служебна йерархия и др. На въпроса „Бихте ли имали близки приятели българи?“ 24,9 % от респондентите изразяват съгласие, а 21 % проявяват известно колебание в положителния отговор и отговарят с „по-скоро да“ (фиг. 3.25). По-слаба дистанцираност се проявява при нагласите на жителите на махалата да поканят на гости българи – 49,2 % отговарят положително, а 18,5 % – „по-скоро да“ (фиг. 3.26).

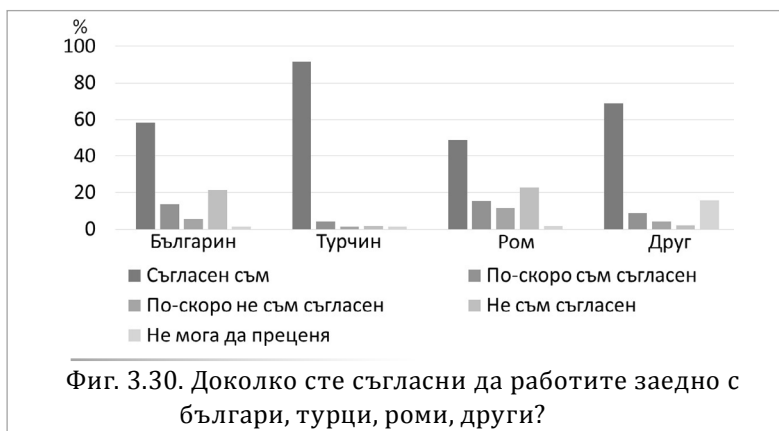
Пространствените дистанции също са ясно изразени, половината от респондентите, самоопределили се като турци, са съгласни да живеят в квартал, в който преобладаващата част от населението са роми или българи. Подобни нагласи се наблюдават и при ромите бургуджийи към съжителство в един и същ квартал с българи (фиг. 3.27).

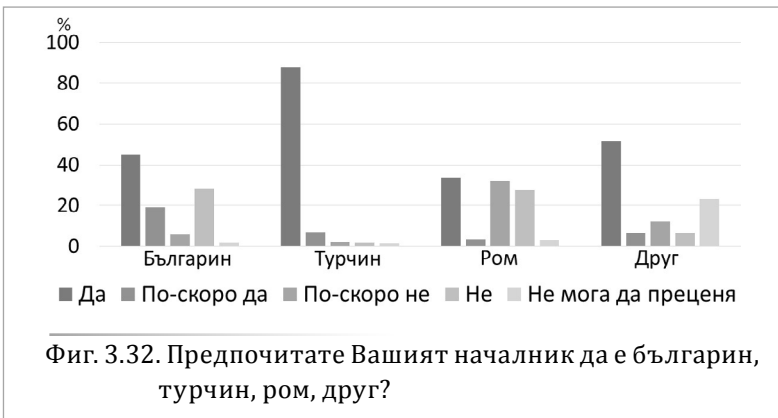
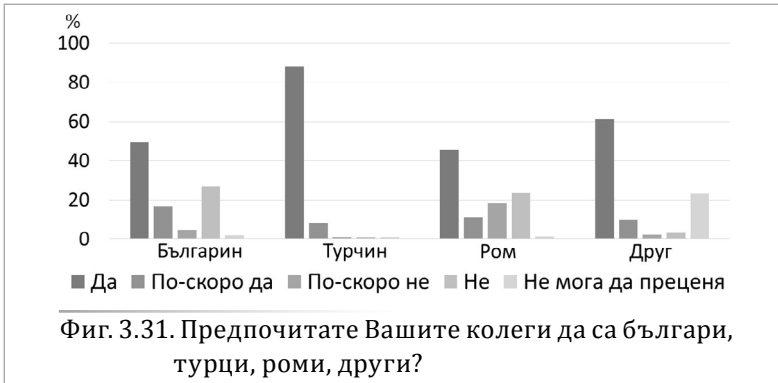

По отношение на образователните и трудовите дистанции се отчитат по-положителни нагласи в сравнение с досега разгледаните. Над половината (62,4 %) от интервюираните родители заявяват своите твърди предпочитания учителите на децата им да са българи и 65 % – децата им да учат в училище, в което мнозинството от учениците са българи (фиг. 3.28). По-осезателна е разликата в нагласите на респондентите учителите и съучениците да са роми, съответно близо 35 и 30 пункта по-ниски в сравнение с тези по отношение на българите (фиг. 3.29).

Трудовите дистанции са анализирани въз основа на отговорите на няколко въпроса: „съгласни ли сте да работите заедно със“, „предпочитате вашите колеги да са ...?“ „предпочитате вашият началник да е“. Резултатите от отговорите отчитат средни, дори големи социални дистанции както по отношение на нагласите към българите, така и по отношение на ромите, като по-високи са нивата на съгласие да работят заедно с българи (58,7% са отговорили с „да“ и 13,5 % с „по-скоро да“) в сравнение с ромите – съответно 48,7 % и 15,4 % (фиг. 3.30, фиг. 3.31). В сравнение с предпочитанията началникът да е от турските роми – с „да“ са отговорили 87,8 % и 7 % с „по-скоро да“, нивото на приемане той да е българин е много по-ниско: съответно 44,9 % и 19,2 %, а още по-ниски са те той да е ром – съответно 33,8 % и 3,5 %. Този интересен факт е още едно доказателство за големите социални дистанции, които съществуват между турските роми и ромите бургуджийи. По отношение на трудовите нагласи може да се каже, че се наблюдават нива на отхвърляне и приемане, сходни с данните както за българите, така и за ромите.

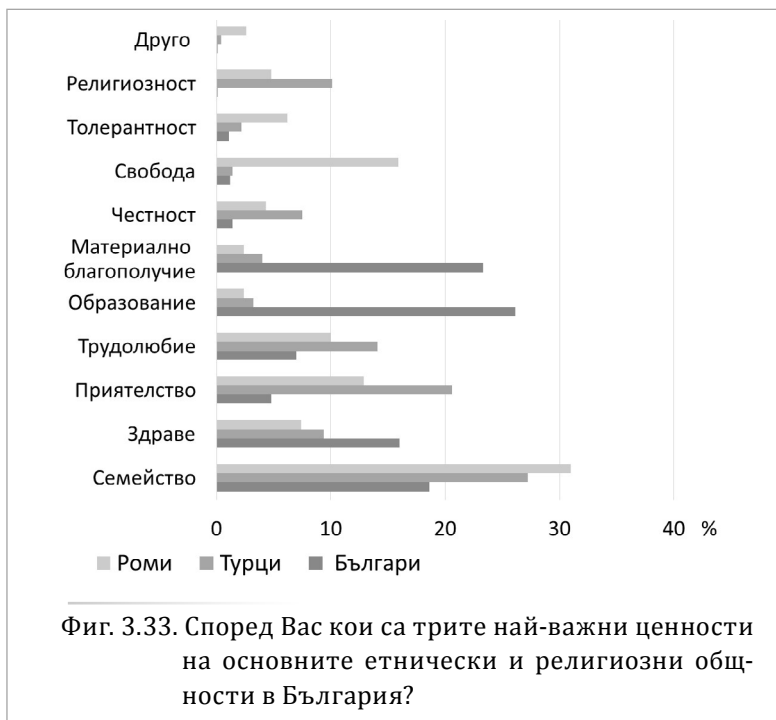

Важно значение за междуетническите взаимоотношения и за начина на самоопределяне на отделния индивид са стереотипите и предрасъдъците, което определя необходимостта от тяхното задълбочено изучаване. Подобно на други групови характеристики, етническите стереотипи заемат важно място и се усвояват спонтанно и безкритично от членовете на дадена група и тяхната дълготрайност и устойчивост се определя предимно от силата на връзките между тези членове, от степента на усвояване на груповите норми, ценности и оценки, отколкото от контактите им с представителите на сте-

реотипизираната група. Според Фотев (1994) изследванията на типичните всекидневни нагласи към другия разкрива наличието на огнища на междуетнически напрежения или потенциални конфликти и съпоставката на стереотипите на „ние-образа“ и „образа на другите“ изразява подчертана етническа солидарност на самоутвърждаване и склонност към резервираност и посочване на негативни черти на другия етнос. Съществуването на такива нагласи почива на предубеждения, тъй като са свързани с етническа категоризация. Независимо от нагласите, предразсъдъците и стереотипите между етническите и/или религиозни общности ежедневно съжителството между тях се отличава с разбирателство и без особени напрежения и конфликти.

Както се вижда от фиг. 3.33, турските ромите определят за себе си като най-важни ценности семейството, приятелството, трудолюбието и религията, за разлика от ромите бургуджий, при които се наблюдават известни размествания – семейството, свободата, приятелството и трудолюбието. Определяйки своята ценностна ориентация, сходна до тази на турските роми, ромите бургуджий се чувстват по-близки до тях, отколкото до българите. За българите обитателите на Харман махала ясно се открояват две ценности, които формират над половината от отговорите – образованието и материалното благополучие, следвани от семейството и здравето. Ромите с преферирано етническо самосъзнание намират сходство с ценностите при ромите бургуджий, което показва, че в това отношение, независимо от откритите по-горе социални дистанции, те се чувстват по-близки до тях, отколкото до българите. По отношение на семейството като ценност е налице пълно сходство между нагласите, докато трудолюбието при тях е изместено от

оценката за свободата при ромите бургуджии. Различията се проявяват и по отношение на религиозността, като турските роми се определят като два пъти по-религиозни. Те също така смятат себе за по-честни, с по-висока степен на образование и материално благополучие, по-трудолюбиви. Същото се отнася и по отношение на приятелството. За разлика от тях, ромите бургуджии смятат себе си за много по-свободолюбиви и толерантни, отколкото хорохане рома.

ВЪНШНИ ФАКТОРИ

Социално-икономически фактори

Върху създаването и състоянето на пространствената сегрегация изключително влияние оказват не само разгледаните дотук демографски и етнокултурни фактори, но и икономическите. Тяхното влияние се разглежда в две направления: чрез особеностите в икономическото развитие на дадена територия и чрез равнището на доходи на населението. Според някои учени и специалисти засилването на процесите на социалната поляризация и сегрегация често се свързват с икономическата криза.

Пазарът на жилища зависи в изключителна степен от икономическото състояние на населението. Социално-икономическите характеристики на домакинството, както и промените им са ключови фактори, които влияят върху местоположението на жилището, условията и времето на пребиваване в него. Финансовите ресурси на домакинството са от особена важност не само при избора и достъпа до жилище, но и за получаване на кредити за закупуване на такова. С не по-малко значение е и репутацията на квартала и изграденият образ в съзнанието на населението, тъй като много често негативните представи спират развитието на определени дейности с презумцията, че в тези райони е "рисковано да се инвестира". Това в някои случаи оказва влияние върху процеса на вземане на определени решения и жителите на тези квартали се сблъскват с намалени възможности, като предоставянето на определен тип услуги, от които те се нуждаят – липсата на достъп до ипотечи или отпускането на заеми, въздържането на работодателите да наемат служители от тези райони и т.н. Във връзка с това пространствено разминаване е хипотезата, според която въз-

можностите за работа не са равномерно разпределени в градското пространство и безработните лица могат да бъдат пространствено изключени от съответните възможности за работа (Musterd, 2006). Ниските доходи на тези домакинства ги принуждават да живеят в жилища с влошени характеристики, концентрирани в градското пространство. Обратно, домакинствата с относително добра позиция на пазара на труда са в по-голяма степен готови да заемат по-благоприятно положение на други пазари, включително на пазара на недвижими имоти (van Kempen, Oëzuëkren, 1998). Пространствено това означава, че домакинствата с по-висока доходност като цяло ще имат повече възможности за достъп до тези пазари при закупуване или наемане на жилища. Това определя тези домакинства да са по-равномерно разпределени в градското пространство.

Възможностите на пазара на жилища се определят от нивото на доходите, но и от тяхната сигурност, която може да бъде и основен фактор, оказващ влияние при закупуването на жилище. Домакинствата с едновременно стабилни и високи доходи имат по-добри възможности не само на пазара на недвижими имоти, но и за получаване на кредити. Банковите институции обикновено проверяват кредитоспособността на потенциалните купувачи и отказват да отпуснат кредити на домакинства с ниски и несигурни доходи, което затруднява потенциалния собственик да се сдобие със собствено жилище. Може да се обобщи, че равнището на доходите до голяма степен се определя от позициите на етническата група на пазара на труда, където в комбинация с неблагоприятните характеристики в образователното равнище и квалификация определят по-слабата заетост и по-ниските доходи. В резултат тези домакинства имат по-ниска покупател-

на способност, изпитват затруднения при закупуването на собствен дом или наемане на жилище и изборът им се ограничава до определена зона на града, в която цената на жилищата е по-ниска. Това води до диференцирано разпределение на групите с различни социални и икономически характеристики в градското пространство. Тези различия се засилват още повече, като се има предвид твърдението, че е икономически необосновано да се инвестира в бедни ареали. Тази ситуация, от своя страна, повишава нивото на бедност и пространствените различия са още по-силно изразени.

Сегрегацията може да възпрепятства процесите на икономическа асимилация, тъй като тя влияе на работните места, предлагани на обособената етническа общност. Предпочитани от нея са възможностите за работа (включително и в чужбина), възникващи в рамките на общността, тъй като не съществуват езикови и културни бариери. Тези предимства обаче могат да насърчават сегрегацията и тя да се прояви с по-голям интензитет, защото по този начин се ограничават взаимодействията на етническите общности с останалата част от градското население.

Особеностите и промените в социалните характеристики на населението се отразяват по различен начин при избора на квартала, в който да живее домакинството. Възходящата социална мобилност в едни случаи води до промяна на местоживеенето и преместването му в по-престижен, по-добре благоустроен, по-богат квартал, който съответства на социалното му положение. В други случаи промяната в социалния статус не е водещ фактор за промяна на местоживеенето, а надделяват други фактори, като например предпочитанията на етническите общности да живеят изолирано, „да се капсулират“ в

рамките на дадено градско пространство. Така например, някои от къщите в Харман махала се закупуват от ромски, които продават панелните жилища, придобити преди 1989 г., и се завръщат и закупуват имот в ромския квартал.

Мястото на дадено лице на пазара на недвижими имоти е резултат едновременно от финансовите възможности и предпочитанията на домакинствата. Това взаимодействие не се осъществява изолирано – възниква в контекста на демографските, икономическите, политическите и етнокултурните характеристики на етническите общности. Важен определящ фактор за жилищната ситуация в едно домакинство е положението на членовете в трудоспособна възраст на пазара на труда – дали са заети, и по-специално размерът и структурата на дохода. Социално-икономическите характеристики на домакинството, както и промените в нивата на тези характеристики, са ключови фактори за локацията на жилището, условията в него и постоянството/временността на неговото обитаване. Във всеки пазар покупателната способност, ресурсите и възможностите са разпределени неравномерно. В пазарните общества свободата на избор е тясно свързана с ресурсите. Жителите на Харман махала в известна степен са принудени да живеят в недобре благоустроени райони главно поради липса на достатъчни или някакви доходи, ниско образователно ниво (или изобщо без образование) и липса на професионална квалификация. Именно тези недостатъци всъщност ограничават достъпа до други градски жилищни райони.

Интеграцията на пазара на труда е важна предпоставка за социално включване на жителите на гетоизирани структури. Тъй като ниското ниво на образование

и квалификация се оказват основната причина за настоящата ситуация, е необходимо да се постави силен акцент върху образованието на децата, в противен случай проблемите ще се засилват в бъдеще.

Икономическият колапс след политическите промени в страната през 1989 г. извежда огромен брой представители на ромския етнос извън трудовия пазар, което ги прави най-засегнатата етническа общност в страната. Причините за това са комплексни: преминаването от планова към пазарна икономика; преустановяване на дейността на значителен брой държавни предприятия; липсата на конкурентоспособност на ромите; възраждане на българския национализъм и свързаните с него дискриминационни практики, рязкото свиване на социалната държава и т.н. Съществуват и предимства в условията на пазарна икономика, от които населението може да се възползва при намирането на по-добра работа в зависимост от индивидуалните и професионалните умения и т.н.

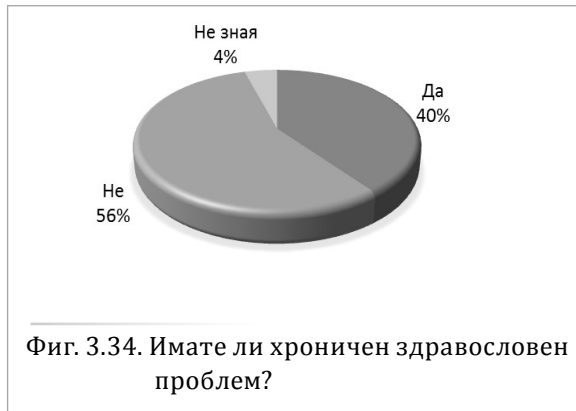
Факторите за социалното изключване от пазара на труда на ромите от Харман махала са сложни и допълващи се и имат взаимно засилващ се ефект. Като цяло те могат да бъдат категоризирани, както следва:

а) Вътрешни фактори:

- Ниско ниво на образование и квалификация. По-голямата част от ромите в града имат основна степен на образование (23,7 % от анкетиранияте над 18 години са с по-ниско от основното образование, 53,2 % – с основно, и 23,6% – със средно, и едва 0,9 % – с висше). Ниското ниво на образование определя в голяма степен и ниската квалификация, което нама-

лява шансовете за намиране на работа и възможностите за получаване на по-висока от минималната работна заплата. В същото време търсенето на неквалифицирани работници намалява.

- Занижени социални компетенции. Ниското образователно ниво на социално изключените лица често води до затруднения в ориентацията им в мажоритарната среда, на пазара на труда или в системата за социално подпомагане. Те не са наясно със своите права и задължения и изпитват затруднения при получаването на необходимата информация.
- Влошеното здравословно състояние на много роми е честа пречка за включването им на пазара на труда. Жителите страдат от по-високи нива на заболяване и/или намалена работоспособност (39,4 % от анкетираните заявяват, че имат хроничен здравословен проблем, а 45,3 % не ходят на профилактични прегледи) (фиг. 3.34).

- Отрицателното въздействие на безработицата върху психичното здраве. Това понякога се нарича синдром на продължителна безработица, който се проявява чрез отказ за полагане на усилия за търсене на работа, заемане на пасивно отношение и обща апатия. На свой ред тези ефекти допълнително влошават пригодността за заетост на дългосрочно безработните лица, за които връщането на пазара на труда е много трудно и те често бързо губят работата си (имат затруднения с реинтеграцията на пазара на труда).
- Мрежите за солидарност, основани на родство, представляват друга пречка за интеграцията на пазара на труда. В рамките на тези мрежи всички доходи се споделят заедно, което демотивира търсенето на работа. В случай че член на такава мрежа намери по-добре платена работа, той трябва да сподели доходите с роднините, които се намират в затруднено положение.
- Нарастващата задлъжнялост на семействата, живеещи в ГГС, представлява друг основен признак на социално изключване, който сериозно влошава достъпа към пазара на труда. Услугите на лихварите за бързи заеми се използват често. Необходимо е да се търсят ефективни инструменти за предотвратяване и ограничаване на различни форми на натрупване на дълг. Все по-голям брой социално изключени семейства задлъжняват до такава степен, че работата за тях не е стимул, тъй

като по-голямата част от доходите им ще се използват за погасяване на дълга.

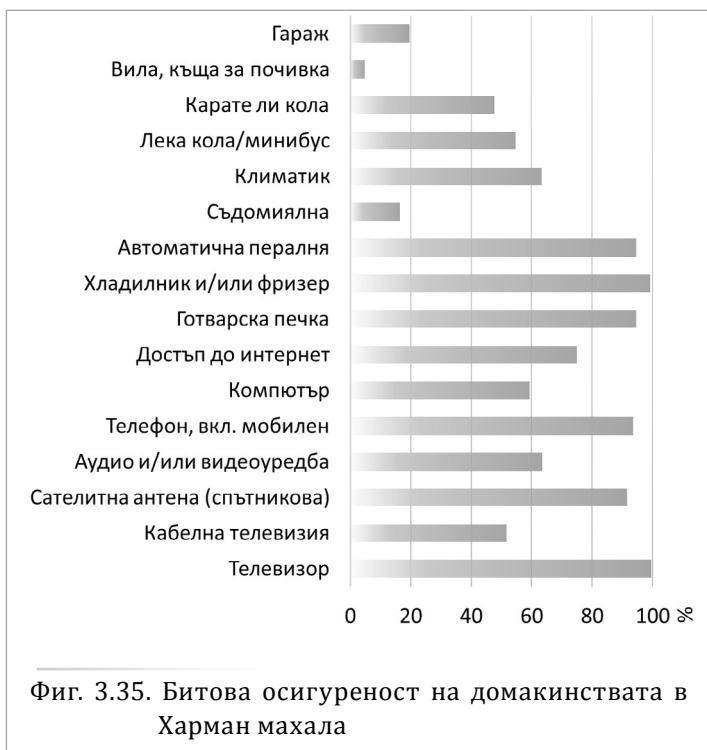
б) Външни фактори

- Много роми работят неофициално, т.е. работят без сключен договор. Подобни незащитени договорености носят много негативи, но от друга страна, неофициалната работа помага да се запазят поне основните трудови навици. В същото време нелегални работници често се възползват от социални помощи или пенсии за инвалидност.
- Много роми формират бюджета на домакинството чрез различни неформални икономически дейности.
- Ограничената мобилност (причинена предимно от невъзможността да получат жилище) представлява друга голяма пречка за търсещите работа.
- Дискриминацията от страна на работодателите, която се корени най-вече в общи предразсъдъци и стереотипи по отношение на ромските работници, е само един от проблемите, с които се сблъскват те, когато търсят работа.

Високата безработица при ромите има няколко сериозни въздействия – бедност, изключване от социалния и икономическия живот на обществото, ниска мотивация за по-нататъшни опити за търсене на работа, загуба на трудови навици, изпадане в зависимост и т.н., които допълнително намаляват перспективите им да се интегрират на пазара на труда. Много често ромите работят

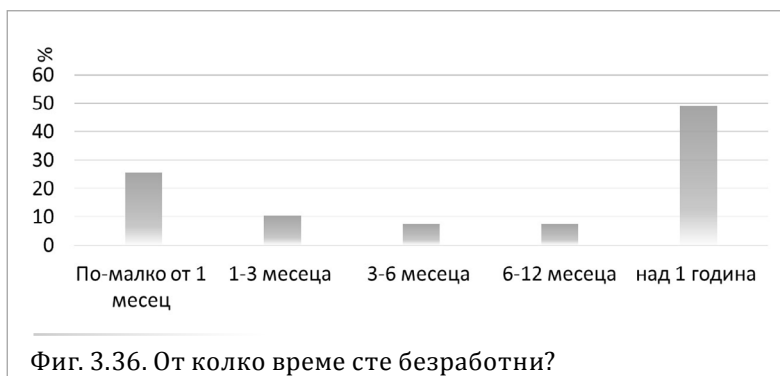
като сезонни работници, без официални договорености, с ниски доходи и постоянна несигурност на работното място. Дългосрочно безработните ромите, които са маргинализирани на пазара на труда, постепенно разработват алтернативни стратегии, за да изкарват прехраната си, като например неформални икономически дейности. С времето тези тенденции водят до подценяване на значението на образованието, като тези практики се предават от поколение на поколение.

Поради липса на статистически данни по етнически признак е много трудно да се направи задълбочен анализ на ситуацията на пазара на труда при ромите. Преди социално-икономическата трансформация в началото на 90-те години на XX век една от най-важните положителни черти е почти пълната им заетост. Голяма част от жителите на Харман махала са работили в текстилния комбинат, който се намира в непосредствена близост. Независимо от еднакъвия социален статус с българите те остават да живеят в ромската махала. След реструктурирането на икономиката в началото на 90-те години значително спадат работните места за нискоквалифицирани работници, каквито са по-голямата част от ромите. Така през първите години на преходния период много домакинства стават зависими от социални помощи. От началото на XXI век обаче се очертава ясна тенденция на намаляване на броя им, което се доказва от резултатите от количественото проучване – само 7,3 % от тях всъщност разчитат на такъв доход. След „оттеглянето“ на държавата ромите започват сами да търсят решение на ежедневните си домашни проблеми, което води до увеличаване на броя на ангажираните в т.нар. „сива“ (или неформална) икономика. Те се възползват от нововъзникналите възможности, които предоставя тази

икономика, като т.нар. „куфарна търговия“ (продажба на дребно на продукти, закупени на по-ниска цена от съседна държава), производство на нелегален алкохол и др. Заедно с всичко това са инициирани изцяло легални дейности, като например създаване на фирми, които осигуряват работни места в областта на строителството. Отварянето на границите след присъединяването на България към ЕС през 2007 г. дава възможност на ромите да работят законно в чужбина. Тази финансова помощ от чужбина се отразява върху стандарта на живот на ромското население. Те имат възможност да закупят жилища, автомобили и да подобрят битовата осигуреност на домакинствата, която в Харман махала в сравнение с

останалите ромски махали е с много по-благоприятни характеристики и не отстъпва от средните стойности за страната, а в някои случаи дори е с по-високи. Така например с компютри са снабдени 59,2 % от домакинствата (при средно 46 % за страната), лека кола – 54,5 % (45,8 %); автоматична пералня – 94,5 % (75,2 %), готварска печка – 94,4% (92,5%), хладилник 99,1% (92,6%) (фиг. 3.35).

От анкетираните лица в Харман махала в трудоспособна възраст 50,6 % отговарят, че към момента са безработни, 15 % – работят на непълен работен ден, а само 34,4 % – на пълен работен ден (фиг. 3.36). На трудов договор работят 70,5 %. Близко половината (49 %) от безработните лица декларират, че са с такъв статус повече от една година. В същото време един от най-сериозните проблеми е дългосрочната и младежката безработица – 52,8 % са лица до 29 години. Ниската степен на образование на респондентите до известна степен определя и се посочва като основна причина за мястото, което те заемат на пазара на труда и отрасловата им заетост – работник в промишлеността, строителството, транспорта и обслужващата сфера. Други най-често срещани причини, които посочват респондентите при проведените

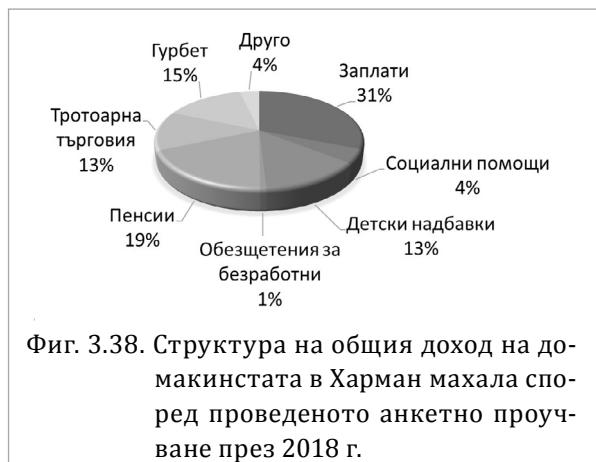
фокус групи, са – дискриминацията на пазара на труда, етническата нетърпимост, характерът на работата, ниското заплащане, несъответствията между търсения и предлагания труд, трудности с езика и др.

На въпроса “Кое от посочените твърдения, съответства най-много на Вашето финансово положение?” 4,3 % от респондентите отговарят, че им липсват пари дори и за храна, а 22,9 % отговарят, че парите, които постъпват в домакинството, им стигат за храна, но трудно могат да си купят дрехи и обувки (фиг. 3.37).

Бюджетът в преобладаващата част на домакинствата – 33,7%, се формира от един източник на доходи, което отразява и високата степен на несигурност и зависимост от евентуално настъпили промени, 29,9 % се осигуряват от два източника, от три – 27,3 %, и над четири – 9,1 %. Един от основните инструменти за анализ на благосъстоянието на домакинствата е да се разгледа

структурата на техния общ доход. Работната заплата присъства във формирането на бюджета на 65,8 % от домакинствата в Харман махала. Други източници на доходи от активна трудова дейности са нерегламентираните доходи, формиращи се от „куфарна търговия“, гурбет, събиране на билки, гъби и др. Приходите от тези дейности участват в бюджета на 75 % от анкетираните домакинства. Значителна част от тях – 32,1 %, разчитат на финансова подкрепа от роднини, работещи в чужбина. Пасивните източници на доходи (тези, които не са резултат от активната трудова дейност) заемат съществена част при формирането на бюджета на анкетираните домакинства. Така например, пенсиите като източници на доходи присъстват в 39,4 % от бюджета на домакинствата, социалните помощи – 9,5 %, детски добавки – 28,6 %, обезщетения за безработни – едва 1,7 % (фиг. 3.38).

Политически, дискриминационни и институционални фактори

Пространствената сегрегация не може да се разглежда единствено като резултат от взаимоотношенията между различни етнически общности, а е продиктувана и от институционални решения, които предопределят преструктурирането на градското пространство и поведението на отделния индивид. Ролята на институционалния и политическия фактор може да бъде оценена чрез четири основни направления:

- възприетия политически/държавен модел на етническо взаимодействие и интеграция;
- прилаганите секторни и жилищни политики;
- ролята на институциите върху развитието на определена територия в градското пространство.
- политическата власт, която притежават жителите на махалата, формално или неформално.

Политически/държавен модел на етническо взаимодействие и интеграция. Дискриминационни фактори.

Прилаганите политически подходи и интеграционни модели се отразяват по различен начин върху интеграцията на етническите общности в градското пространство. Едни и същи проблеми могат да се разрешат чрез прилагането на различни политически подходи. Разнообразните подходи, прилагани в държавите с различни социални системи, определят до голяма степен различните нива на пространствена сегрегация. В т.нар.

„социални държави“, където преразпределителните режими са ясно изразени, съществува закономерност, според която нивата на сегрегация са по-ниски и социалните неравенства са с по-умерени характеристики.

При асимилационните процеси освен премахване на икономическите, културните и социалните различия през последните години се говори и за намаляване и евентуално премахване на пространствената обособеност. York et al. (2011) разглеждат два подхода при групиране на населението в пространството: отгоре–надолу и отдолу–нагоре, както и различните форми, в които те могат да си взаимодействат. В теориите и концепциите, които определят социалното групиране отгоре–надолу се подчертава водещата роля на привилегированите класи да определят социалната промяна, за разлика от подхода отдолу–нагоре, в който се акцентира върху потенциалната роля на обезправените социални сегменти. Peach (1997; 2006) описва два диаметрално различни политически подхода: асимилационен и мултикултурен или плуралистичен. Portes и Zhou (1993) дефинират като „сегментирана асимилация“ премахването на пространствената обособеност, която протича с различна скорост при различните групи. Според Peach (1997; 2006) сегментираната асимилация носи характеристиките на мултикултурния модел. Koopmans и Statham (2000) определят три национални модела – холандския „мултикултурен“, френския „асимилационен“ и германския „диференциален“ модел.

С политическите промени в България след 1944 г. се налагат политическите, икономическите и социалните модели, утвърдени по това време в Съветския съюз. В страната тези модели се прилагат механично, без да бъде съобразено с историята, културата, географската специ-

фика и народопсихологията на българското население. През 1947 г. се приема нова Конституция, в която етническите групи в България започват да се наричат малцинства. Българската комунистическа партия се стреми да преодолее културното изоставане на етнорелигиозните общности в страната и след 1944 г. БКП освен предприетите мероприятия за културния възход на българските етнически групи се стреми да преодолее и икономическото им изоставане. От средата на 50-те години обаче се налага ново отношение от страна на БКП към тях. Началото на тази промяна може да се търси с провеждането на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. Линията, която е начертана, е към ограничаване на правата и налагане на нова концепция за етническата и националната структура и междуетническите отношения в България – отказ от досегашния курс за самостоятелно развитие в културната сфера на това население; отхвърля се федеративния модел на СССР с извода, че „България не е мултинационална държава“; възприемане на позицията, че етническите групи в страната са „неделима съставна част на българския народ“ поради дългогодишния съвместен живот. Друга причина за промяната в политиката, която следват управляващите, е, че предоставените права на етническите групи по никакъв начин не спомага за процеса на интеграцията им в националната общност, а напротив, води до тяхното затваряне и обособяване в рамките на групите им. Така постепенно се формира постановката, че етническите групи в страната са част от българската нация и не могат да имат статут на национално малцинство. За разлика от годините преди Втората световна война, когато властите стимулират културната автономност, то през този започва обратният процес на постепенно ограничаване на правата на

етническите групи и етнокултурното им обезличаване (Марушиакова, Попов, 1993). Издадено е Постановление №1216 на Министерския съвет от 08.10.1957 г. „За решаване въпроса с циганското малцинство в България“, с което се подготвя издаването на Постановление №258 на Министерския съвет от 1958 г. „За уреждане въпросите на циганското население в НР България“. Съгласно това постановление се забранява „скитничеството и просията“ в България и всички граждани се задължават да „се занимават с обществено-полезен труд и да работят според своите сили и възможности“ (Марушиакова, Попов, 1993).

По-късно, през 1971 г., се приема нова Конституция, в която открито се отхвърлят колективните права на малцинствата. Според чл.5, ал.7 от нея малцинствата получават нов статут – „граждани от небългарски произход“. Процесът на ограничаване на религиозните права се засилва особено много след 70-те години, когато започва масова кампания, целяща заменянето на религиозните празници с етнически неутрални (въвеждат се т.нар. „социалистически сценарии“ за сватби, кръщенета и погребения) (Тахиров, 1980).

До началото на 80-те години се води политика за създаване на единна комунистическа нация, на постепенно заличаване на народностните различия. Дотогава се смята, че с уеднаквяване на икономическите, политическите, социалните, духовните и психологическите показатели на различните етнически групи в страната те ще се обединят в една единна нация. От началото на 80-те години се поставя вече под съмнение етническата обособеност и произход на етническите групи. Според Марушиакова и Попов (1993) „пряко по време на „възродителния процес“ са засегнати около 180 хил. роми с

турско-арабски имена (данните са от 1981 г.). След като не може да се осигури „научнообосновано“ обяснение за тяхната българска етническа принадлежност, официалната позиция е, че роми в България изобщо не съществуват, даже в редица градове около циганските гета се издигат високи бетонни стени, за да бъдат скрити от чужди погледи“. „Възродителният процес“ не подминава и Харман махала като основната му цел е промяна в самосъзнанието, заличаване на културно-религиозната специфика на най-голямата по численост етническа общност в България – турската и на ромите, които се самоопределят като турци. Прави се изводът, че важна пречка по пътя на приобщаването на ромите към българския народ и за прекратяване на тенденцията на турчееенето им са използваните от тях турско-арабски имена, които фактически са един от белезите (макар и несъществен) на чужда национална принадлежност. Ето защо в тези решения се лансира идеята за доброволна смяна на турско-арабските имена с български като един от пътищата за преодоляване на остатъците от миналото на тези българи (Асенов, 1994). Преименуванията започват именно с ромите в България още от средата на 50-те години на XX в. На 05.04.1962 г. се приема Решение №101 на Политбюро на ЦК на БКП, с което се цели „да се пресекат отрицателните тенденции на турчееене на българите мохамедани, цигани и татари и да се засили още повече патриотичното им възпитание“ (Марушиакова, Попов, 1993). Заедно с това се предвижда Министерството на правосъдието съвместно с отдел „Народни съвети“ към МС да изработят инструкция за приложение на чл.16 от Правилника за водене на регистрите на гражданското състояние, в която „да се разяснят правата на гражданите от небългарски произход, които при пълно вътрешно

убеждение и открито собствено желание могат да регистрират себе си и своите деца като българи, да променят своите собствени, бащини и фамилни имена без решение на Народния съд, а само с писмена молба до съответните народни съвети“.

Заедно с това се очертава и една нова насока на партийните и държавните органи за работа с циганското население. Израз на тази нова стратегия е Решение №1360 от 09.10.1978 г. на Секретариата на ЦК на БКП „За по-нататъшно подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното още по-активно включване в изграждането на развито социалистическо общество“. На това решение се залагат и редица конкретни мерки за „постепенно премахване на обособените квартали и махали през следващите 10-12 години и циганското население да се смесва с българското за повишаване на професионалната квалификация на работещите, за изграждането на широка мрежа от ясли и детски градини с цел по-доброто усвояване на българския език, за недопускане на обособени училища и интернати, за специални грижи и привличане в колективите на художествената самодейност, за отразяване и художествено пресъздаване положителните изменения в бита и съзнанието на българските цигани“ и т.н. (Марушиакова, Попов, 1993). За конкретизация на тези решения е издадено и Разпореждане №7 от 26.01.1979 г. на Министерския съвет. На практика обаче резултатите са незначителни, независимо от богатата формална отчетност, а в някои случаи дори и противоположни. Именно по това време са преместени няколко ромски домакинства от Харман махала в новостроящия се жилищен комплекс „Тракия“, но тази политика се проваля, тъй като до разформироване на ГГС не се стига.

Можем да обобщим, че политиката към етнически-те групи в страната до началото на прехода се характеризира с твърде голяма непоследователност по отношение на статута им. Политическият обрат след 10.11.1989 г. поставя тези групи в България на коренна различна основа. Мултикултурният модел на развитие на държавата е официално приетата доктрина. Конституцията от 1991 г., в която са заложени най-важните правни основи, осигурява пълни граждански и политически права на всички граждани независимо от етническото им самосъзнание. Предприемат се редица мерки, насочени към преодоляване на дискриминацията и зачитане на правата на етническите групи в страната:

- синхронизиране на вътрешното законодателство с европейските стандарти в областта на правата на човека и защитата на малцинствата;
- политическа, социално-икономическа и културна интеграция на малцинствата в българското общество;
- изграждане на адекватен институционален механизъм, който да обхваща всички равнища на различните видове власти с ясно очертани отговорности и правомощия;
- последователно и ефективно прилагане на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства (Report submitted by Bulgaria, ..., 2003).

Въпреки това проблемите на ромското население не се решават, а в някои отношения се задълбочават още повече. Развитието на държавата след 1989 г. поставя

нови въпроси за решаване във връзка с положението на ромската етническа група в страната. Спадът на жизненото равнище, влошаването на условията на живот и неравностойното положение на етническите групи на пазара на труда, етническата дискриминация на засегнатите от безработицата, неблагоприятната образователна структура на ромите са допълнителни фактори, които задълбочават различията между отделните етнически общности и води до разрушаване на стереотипите на поведение и техните взаимоотношения и изостряне на етническите напрежения.

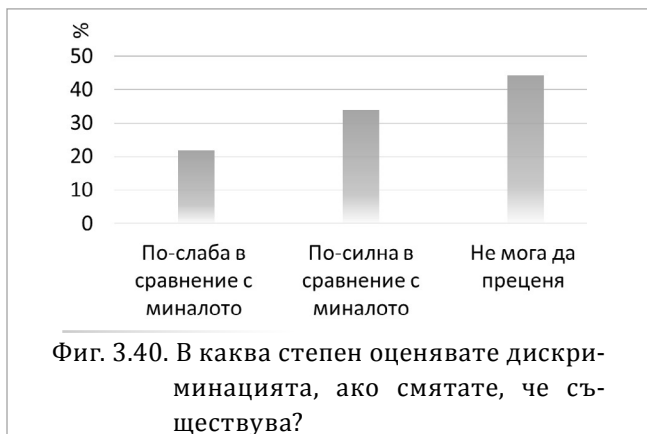
През последните години са предприети много положителни инициативи в подкрепа на интеграцията на ромите. Същността на стратегията „Европа 2020“ е свързана с развитието на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Тя създава условия за икономическа и социална интеграция на най-многобройното малцинство в ЕС – ромите. Нейните цели са да осигури икономическа, социална стабилност, защита на човешките права, борбата с бедността и социалното изключване, сигурен достъп до здравни услуги, превенция на отпадащите от обучението и т.н. Европейската политика е фокусирана основно в четири области: достъп до обучение, работа, здравеопазване и жилищни условия. Основната инициатива „Десетилетието на ромското включване 2005–2015 г.“ е насочена към ускоряване на социалното включване и подобряване на социално-икономическия статус на ромите в Европа. Въпреки че в България бе създадена необходимата нормативна, административна и оперативна рамка за провеждане на политики за интеграция на ромите, постигнатите резултати са незначителни. Повечето програми, насочени към ромите, са фрагментарни, обхващат отделни проблемни области и в тях участват

незначителен дял от ромската общност.

На 5 април 2011 г. Европейската комисия публикува „Рамкова стратегия на Европейския съюз за интеграция на ромите до 2020 г.“, която насочва всички държави членки да подготвят национални стратегии за интеграция на ромите, засягащи четирите ключови цели, към които се стреми политиката на ЕС, по отношение на ромското население: достъп до образование, трудова заетост, здравеопазване и жилищно настаняване (EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 (2011). В този документ се посочва, че напредъкът по отношение на интеграцията на ромите е незадоволителен през изминалите години, като в националните стратегии се изисква да се формулират целенасочени действия и начинът, по който да се постигнат целите. Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите през 2012–2020 г. е политически рамков документ, задаващ насоките за изпълнение на политиката за социална интеграция на ромите. Въз основа на този национален документ са разработени Областна стратегия за интеграция на ромите на област Пловдив и План за действие на община Пловдив за интегриране на българските граждани от етнически групи и други социално уязвими групи, в които са заложили редица дейности за периода 2012–2020 г. в шестте приоритета – образование; здравеопазване; заетост; жилищни условия и инфраструктура; спазване на законите и недискриминация; култура, спорт и медии. Всички тези стратегически и планови документи остават най-често на хартия. Резултатите са крайно неефективни, частични, без дълготраен ефект, като една от причините е размитата отговорност, която носят властите на регионално, местно и локално ниво, като не се осъществява

своевременен контрол за тяхното реализиране и не съществуват санкции при неизпълнението им. Друга причина е, че на практика не може да се направи цялостен мониторинг на получените резултати от предприетите действия, тъй като данни по етническа принадлежност по заложените приоритети не се събират. Оттук и при разработването на областната стратегия за следващия програмен период 2020–2030 г. направените изводи за изпълнените дейности от предходния период показват, че те са фрагментарни, повърхностни, без наличието на конкретика. Всички тези недостатъци затрудняват да се изготви цялостен и задълбочен анализ на постигнатите резултати, както и планирането на конкретни дейности за следващото десетилетие.

Независимо от наложения мултикултурен модел на държавата налице са ограничения, пред които е изправено населението на Харман махала. Не се наблюдава съществена промяна в отношенията между мнозинството и ромската етническа група, които да се отразят и на модела, по който те си взаимодействат в пространството. Големите социални дистанции между българите и ромите и слабите контакти между тях се унаследяват от поколенията (фиг. 3.39). През последните години желанието за това дистанциране все повече се засилва, което утвърждава наслагваните с времето негативни стереотипи, откъдето се засилва и дискриминацията по отношение на ромското население. Според проведеното проучване 45,7 % от анкетираните смятат, че техните български приятели/познати/колеги се държат доста дистанцирано (фиг. 3.39); Само 21,7 % от респондентите смятат, че дискриминацията е по-слаба в сравнение с миналото, а според 34 % тя е по-висока отпреди (трябва да се подчертае, че делът на тези, които трудно отго-

варят на въпроса, е доста висок – 44,3 %) (фиг. 3.40). От интервюираните 42 % казват, че са жертви на етническа дискриминация, а само 4,8 % не са били. Жилищните площи не са единствените среди, които са пространствено структурирани и в рамките на които се наблюдават дискриминационни процеси. Такива са характерни и на работното място и в училището, като по този начин допълнително се ограничават междуетническите контакти (фиг. 3.41). На въпроса „Вярвате ли, че частична

или пълна интеграция на малцинствата в България е възможна в близко бъдеще?“ само 11 % посочват, че това е възможно, което показва високата степен на обезкуражаване, че интеграционните процеси могат да се променят в положителна посока; 11,3 % допускат, че частична или пълна интеграция на етническите групи в България е възможна в близко бъдеще.

Жилищни и секторни политики

Хомогенният характер на отделните елементи в градското пространство е по-често срещан и естествен за съвременните градове. През последните години вниманието е насочено към създаването на планове и дефинирането на политики и стратегии за формирането на разнородни/смесени квартали (Fainstein, 2005). В доклада „Състоянието на английските градове“ (Robson et al., 2000) е подчертано, че социалното смесване се разглежда като подходяща политическа стратегия за преодоляване на негативните последици и намаляване на риска от т.нар. квартални ефекти, или описани още като ефекти на съседството. Много често жилищната

политика е насочена към търсене на възможности за взаимодействие между различните групи в рамките на града и отделните квартали. Хетерогенните в етническо и социално отношение квартали се разглеждат като едно от средствата за постигане на максимално взаимодействие между различните групи в рамките на града и увеличаване на кохезионните процеси между отделните етнически общности. Така например Kempen et al. (1991) оценяват пространствената сегрегация като сериозен проблем и предлагат политически мерки за предотвратяването на отрицателните последици, а именно създаването на „смесени“ жилищни квартали, в които да са разположени както социални, така и по-скъпи жилища. Musterd (2006) застава на същата позиция и подчертава, че усилията на институциите, които се занимават с планиране на градското пространство и свързаните с него социални политики, трябва да са насочени към съставяне на стратегии и програми, които да взимат предвид конкретните специфики на територията, за която се отнасят, за да се гарантира успешното решаване на възникналите проблеми. Това изисква преминаването от общи и универсални подходи към по-специфични. Такава специфична форма на намеса според Musterd (2006) е приложението на т.нар. смесени жилищни стратегии (Musterd, De Winter, 1998; Musterd et al., 1999; Atkinson, Kintrea, 2001; Ostendorf et al., 2001; Musterd, Andersson, 2005). Жилищното и социалното смесване често се разглежда като резултат, който има положителни ефекти върху живота на хората. Musterd (2006) посочва и друго предимство – увеличават се възможностите за избор на жилище в рамките на квартала, като по този начин се избягва необходимостта от миграцията на домакинството на друго място (квартал), което предполага и намалява-

не на социалното разделение, а оттам и на социалното изключване на бедните. Авторът дава примери в подкрепа на твърдението, че диверсификацията на населението помага да се „обогатят“ социалните мрежи и да се създадат нови възможности за взаимодействия, особено на бедните домакинства. В друга публикация Musterd et al. (2003) доказват, че домакинствата, които имат неблагоприятни икономически позиции и живеят в райони със сходни характеристики, се отличават с по-неблагоприятни икономически перспективи в сравнение с такива, обитаващи райони, в които по-голяма част от домакинствата са в по-изгодна икономическа позиция. Като цяло реинтеграцията на обособените етнически квартали в градското пространство се оказва трудна задача за политиците. Това се потвърждава и от българските условия. Опитите за „разформироване“ на ромските квартали преди 1989 г. в повечето български градове, включително и в Пловдив, се провалят или завършват с проблеми със съжителството в смесените квартали и водят до формиране на изолирани територии, въпреки положените усилия. Всякакви опити за премахване на пространствената сегрегация (разселването на роми в жилищни блокове) се провалят. Като резултат ромите са разделени в още по-хомогенни и изолирани малки територии с още по-лоши условия на живот. Единственият опит за премахване на нежеланата пространствена концентрация на ромското население в гр. Пловдив датира от 60-те и 70-те години, когато местните власти взимат решение да изведат част от ромите от техните квартали и да ги заселят в други квартали на града, главно в тогава новопостроения жилищен комплекс „Тракия“. В панелните блокове се настаняват ромски семейства, обикновено на първите етажи, като по този начин се създават

обща места на обитаване на жители с различен социален статус. Тази политика на жилищна интеграция е обречена на неуспех, особено след промените в началото на 90-те години на XX век, когато реструктурирането на икономиката води до намаляване на работните места на нискоквалифицирани работници, при които ромите с ниско образование са заети преди 1989 г. Този опит обаче се проваля и причината за неуспеха е фактът, че когато става въпрос за съжителство в етнически смесени квартали, ромите не успяват да се пригледат към начина на живот на мнозинството, чувстват се несигурни в чуждо-етническа среда и в крайна сметка се връщат в ромските квартали, като по този начин разширяват обхвата на сегрегиранията пространства. Този процес е най-интензивен от началото на 90-те години на XX век.

Въпреки положителното развитие на общите национални стратегии за интеграция на ромите, в областта на жилищното настаняване все още липсва достатъчно ясна концептуализация и ефективен набор от мерки и инструменти за предотвратяване на сегрегацията и насърчаване на пространствената интеграция. Друг аспект на секторните политики е предоставяне на социални жилища, които могат да изиграят роля при разпръскването на ромското население сред останалите етнически общности. Терминът социални жилища по принцип се отнася до жилищното настаняване, предоставяно и регулирано от държавата, за да осигури жилища за групи и лица, които нямат достъп до жилища, предлагани на свободния пазар. С предоставянето на социални жилища под наем държавата гарантира, че социално слабите и домакинствата с ниски доходи ще бъдат осигурени с жилища. В т.нар. социални държави ролята на държавата върху предлагането на социални жилища има голямо

влияние. В България може да се каже, че броят им намалява значително от началото на 90-те години с промяната на социално-икономическата система.

От съществуващите в гр. Пловдив 134 622 жилища държавна и общинска собственост са само 6620, или близо 5 % (НСИ), като само общинска собственост са 4580 жилища, или 3 % от общия им брой (по данни на общ. Пловдив), към които се отнася и фондът на социалните жилища. Тенденцията на намаляване на броя им е в противоречие с увеличаващото се социално разслоение. Този фонд е разпръснат сред етажната собственост, което го прави трудно управляем и неефективен. Появилият се в годините на преход частен наеман фонд се увеличава, което допринася за жилищната мобилност.

Таблица 3.3.

Жилища в гр. Пловдив по форма на собственост (НСИ)

Общо	Държавни и общински жилища	Частни жилища на юридически лица	Жилища на частни на физически лица
134622	6620	1603	126399
%	4,92	1,19	93,89

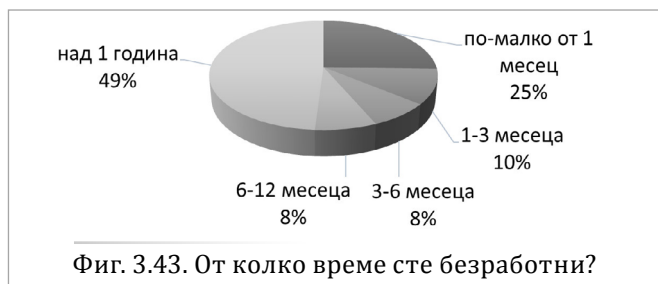
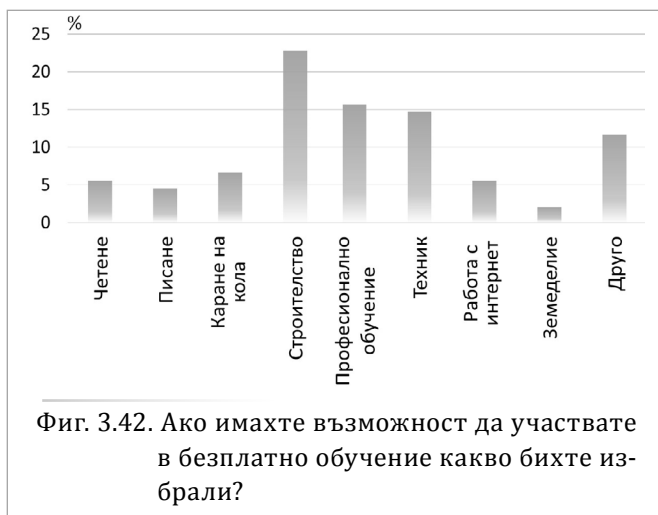
Настаняването в общински жилища под наем на граждани и техните семейства/домакинства, се извършва съобразно изискванията на Наредбата за условията и реда за установяване на жилищни нужди, за настаняване в общински жилища и продажбата им от 2005 г., последно изменена и допълнена през 2017 г. Последователността на кандидатите за общински жилища обикновено се определя съвместно от момента на подаване на заявлението (колко години е заявката) и от точкова

оценка на кандидатите. Правилата за оценка и условията за приемане на заявлението като цяло са пряко или косвено дискриминационни спрямо ромите. Липсва координация и приемственост между централната и местната политика, между общите принципи и действителното изпълнение. Съществува обща тенденция за прехвърляне на отговорността от централно към местно ниво и обратно. В община Пловдив няма дългосрочна посока и яснота какви са нуждите на хората, какво притежава общината и как най-справедливо да бъдат използвани жилищата. Условията за картотекиране на крайнонуждаещи са много, сроковете са дълги, а обичайният срок за получаване на общинска квартира е минимум 10–11 години, защото нови жилища почти не се строят, а фондът е стар и се разчита единствено някой от наемателите да получи апартамент на свободния пазар или по други причини да освободи жилището. Това налага в общината да се приемат големи ограничения за настаняване. Средно 20–30 са новодомците годишно, които успяват да се сдобият с общинско жилище, но често самите те се отказват от настаняване, защото им се предлагат жилища в крайно лошо състояние, за ремонта на които бюджетът на общинското предприятие „Жилфонд“ е недостатъчен. На жителите от Харман махала обикновено се предлагат също такива жилища в кв. Столипиново, където попадат в друга сегрегирана структура, от чиито ромски жители понякога се чувстват още по-отчуждени и дистанцирани, отколкото от българското население. С предлагането на жилища в кв. Столипиново става ясно, че чрез водените политики по отношение на социалните жилища не се постига намаляване на пространствената сегрегация. Ромите имат силно затруднен достъп до общински жилища, но от друга страна, 89,7 % от респон-

дентите посочват, че не биха се преместили в такива въпреки пренаселеността на обитаваните от тях жилища. От отговорилите положително 24,4 % споделят, че имат възможност да го направят. Като най-честа причина за липсата на достъп до социално жилище се посочват: продължителността на чакането – над 10 години, тежката и продължителна процедура при събирането на документите, несъвпадения с изискванията от общината, неодобрието на молбите и др.

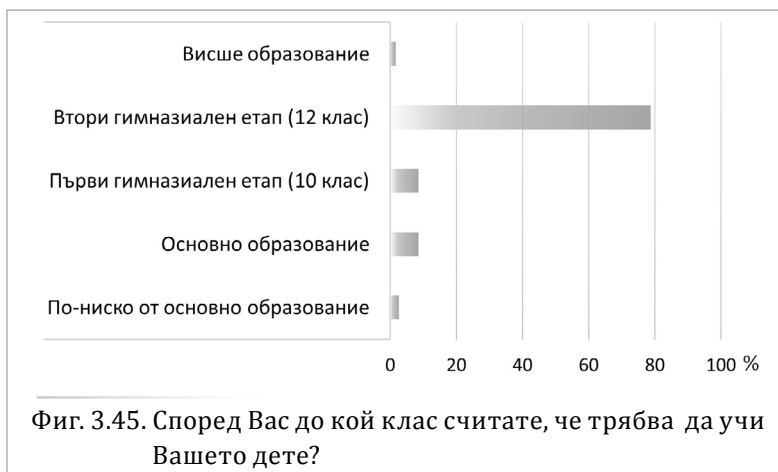
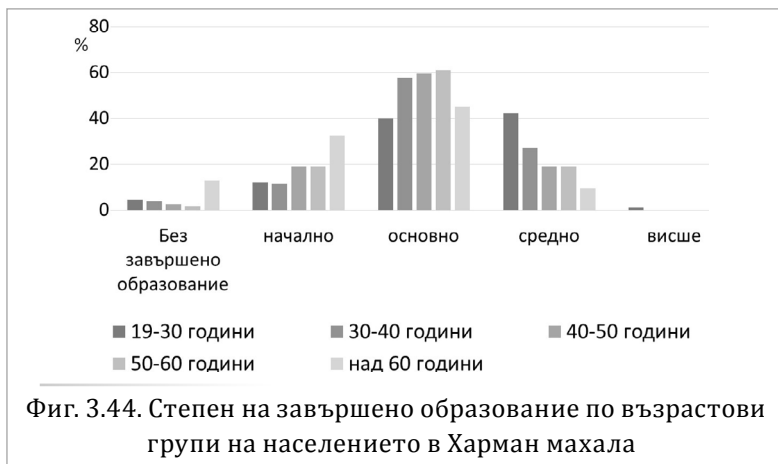
Ролята на институциите върху групирането на населението в градското пространство може да бъде оценена и чрез прилаганите секторни политики. Според Musterd и Winter (1998) политиките въз основа на площ не са толкова ефективни и препоръчват те да се заменят със секторни. Така например, социалните политики, насочени към повишаване на заетостта, оказват влияние върху подобряване на финансовите възможности на отделните домакинства, а провежданата политика в сферата на образованието може да увеличи възможностите на домакинствата с по-нисък социален статус за достъп до заетост. Musterd и Andersson (2005) допълват, че политиките, основани на площ, могат да се разглеждат като допълнение към „по-универсалните секторни политики“. Неефективността на водените политики по отношение на заетостта се потвърждават от отговорите на въпроса „Как намерихте работа?“ – нито един от респондентите не е посочил, че си е намерил работа чрез услугите, предоставяни от Бюрото по труда – Пловдив, и чрез програмите за заетост. Държавата е абдикирала и от тази икономическата сфера. Недоверието към държавните институции и пасивността на държавата и местните власти по отношение на политиката по заетостта се доказва и от факта, че близо половината от

безработните в Харман махала спадат към групата на дългосрочно безработните (над 1 година), като в същото време само 7,9 % от безработните са регистрирани в Бюрото по труда – гр. Пловдив (фиг. 3.43), а 75,5 % не намират смисъл да участват в преквалификационни курсове и не биха се записали да участват в такива. Само 4,3 % от анкетираните са участвали в курсове за преквалификация. Най-голям интерес жителите на Харман махала проявяват към обучения, свързани със строителството (фиг. 3.42).

По-големи успехи се отчитат по отношение на политиката, свързана с образованието. Общинската образователна програма на гр. Пловдив е разработена в отговор на нуждата от промяна и реформи в образованието и е резултат от проучване на състоянието, потребностите и очакванията на системата на предучилищното и училищното образование в община Пловдив, чиято основна цел е „Създаване на условия за качествено и ефективно образование и превръщане на образователната среда в детската градина и училището в желана от децата и учениците територия“. Предприетите дейности са свързани със: осигуряване на ранен и равен достъп до образование; превенция на отпадането и реинтеграция в образователната система; гарантиране на устойчивост на процеса на образователна интеграция; намаляване на неравенствата; насърчаване на социалното включване; мотивация на деца и родители за образование; системна работа с родителите за привличането им като пълноценни участници в образователния процес; сътрудничеството между институциите от системата на предучилищното и училищното образование с държавните и местните органи в социалната и здравната сфера, с образователните медиатори, родителите и местните общности; социализиране на деца, за които българският език не е майчин и др. В резултат на мерките, залегнали в тази програма, образователното равнище през последните години се повишава, което се потвърждава от степента на завършено образование на респондентите в различните възрастови групи. С най-висок дял на завършилите средно образование са възрастовата група от 19 до 30 години – 42,2 %, като този дял плавно намалява на 9,7 % при възрастовата група над 60 години. Намалява значително и дялът на ромите, завършили по-ниско от

начално образование – съответно от 12,9 на 4,4 % (фиг. 3.44).

Образованието като ценност също показва значително подобрение:

- 49,2 % и 44,2 % от респондентите посочват, че е „изключително важно“ и „важно“ детето им да посещава училище;
 - 87,2 % посочват, че децата им трябва да имат завършено средно образование (в т.ч. 78,7 % – втори гимназиален етап, и 8,5 % – първи гимназиален етап);
- 1,6 % смятат, че децата им трябва да завършат висше образование (фиг. 3.45).

Ролята на институциите върху развитието на градското пространство

Друг аспект при оценката на политическите и институционалните фактори е ролята на институциите върху развитието на определена територия в градското пространство. Институциите определят начина на земеползване, ограничават или насърчават развитието на дадена територия, взимат решения за начина на застрояване, развитието на транспорта, реконструкциите и подновяването в определена територия. Целта на прилаганите политически подходи е създаването на устойчиво развитие на градовете, намаляване на различията между отделните части на града, създаване на подходяща жизнена среда независимо от местоположението, социално-икономическите характеристики и проблемите на отделните градски зони и квартали.

Кварталите, които се отличават със значителен упадък, се нуждаят от целенасочени действия, за да се предотврати продължаването на този процес. Ролята на

общината е да подобри условията на живот (качеството на жилищната среда, осигуряване на равни възможности за достъп до социални услуги, подобряване на социалното положение, увеличаване на шансовете на пазара на труда (обучение на ромите, програми за интеграция и т.н.). Целта е своевременно и по разходно-ефективен начин да се изградят висококачествени устойчиви жилища и квартали, където хората действително искат да живеят, да работят и да създават семейства; с добре развити обществени съоръжения, училища, транспорт, инфраструктура. За да се постигне такъв резултат, е необходима реконструкция на някои райони или по-равномерно разпределение на „богатството“ върху дадена територия.

Териториалното разположение и достъпът до качествени местни услуги определят до известна степен бъдещите възможности на обитателите на градските гетоизирани структури. Достъпът до градските ресурси са разгледани в глава V, а тук се разглеждат устройствените политики, които се провеждат върху конкретната територия. Една от целите на тези политики е свързана с постигането на териториално сближаване, като в своята същност то е свързано с намаляване на различията в градското пространство, на изолацията, социалната сегрегация, предотвратяване на сегрегацията в образованието, приемане на планове за интегриране на не-облагодетелстваните райони и общности в градското пространство, приемане на стратегии и планове за подобряване на условията в целевите зони.

Табл.3.3.

Оценка на критериите, заложи в ИПГВР, за териториалните единици (Ж), в които попадат Харман махала, Столипиново, Шекер махала и Хаджи Хасан махала

	Териториална единица	Ж2 (в източната част е разположена Харман махала)			Ж 12 Столипиново			Ж 1 Шекер махала			Ж 3 Хаджихасан махала		
	Критерии	Ниска	Средна	Висока	Ниска	Средна	Висока	Ниска	Средна	Висока	Ниска	Средна	Висока
Високо ниво на престъпност и нарушения на обществения ред	Високо ниво на бедност и изолация												
	Високо ниво на продължителна безработица												
	Незадоволителни демографски показатели (висока смъртност, по-ниска продължителност на живота, нарушена образователна структура, прекалено висок брой членове на домакинството и др.)												
	Ниско ниво на икономическа дейност												
	Преобладаващата част от населението са етнически, малцинствени групи или имигранти, бежанци												
	Нисък стандарт а образование, голям брой ученици, които напускат преждевременно училище												
	Ниска степен на енергийна ефективност на сградния фонд												
	Високо ниво на престъпност и нарушения на обществения ред												

Състояние на техническата инфраструктура и околната среда			Критерии	Териториална единица
Среда с нарушени екологични параметри – висока	Неизградени, незабавно необходими елементи на градската жизнена среда (зелени площи, междублокови пространства, детски площадки улично и алейно осветление)			Липсващи или лошо състояние на съществуващите системи на техническата инфраструктура, улични, тротоарни и алейни настилки
				Ниска
				Средна
				Висока
				Ж2 (в източната част е разположена Харман махала)
				Ниска
				Средна
				Ж 12 Столипиново
				Висока
				Ниска
				Ж 1 Шекер махала
				Средна
				Висока
				Ниска
				Ж 3 Хаджихасан махала
				Средна
				Висока
				Ниска

Физически и икономически параметри на жилищния фонд	Критерии	Ж2 (в източната част е разположена Харман махала)			Ж 12 Столипиново			Ж 1 Шекер махала			Ж 3 Хаджихасан ма- хала		
		Ниска	Средна	Висока	Ниска	Средна	Висока	Ниска	Средна	Висока	Ниска	Средна	Висока
	Наличие на жилищен фонд, разположен в различни типове многофамилни жилищни сгради, строени по индустриален способ, с потребност от обновяване												
	Други жилищни сгради построени преди повече от 20 години												
	Лошо състояние на сградния фонд												
	Ниски цени на недвижимата собственост												

В Концепцията за пространствено развитие на община Пловдив ромските квартали са определени като „територии със специфичен устройствен проблем на

средата за обитаване“, а според Интегрирания план за градско възстановяване и развитие (ИПГВР) като „етнически обособени квартали“. В посочените документи единствено се констатира настоящата ситуация и съответните препоръки, без да се посочва какви действия следва да бъдат предприети. Посочени са недостатъчните терени за обществени обекти – съществуващият показател е $16 \text{ m}^2/\text{об.}$ при норматив $25\text{--}30 \text{ m}^2/\text{об.}$. Терените за зеленина и спорт са $13 \text{ m}^2/\text{об.}$ при минимален норматив $28 \text{ m}^2/\text{об.}$. Според ОУП на Пловдив за задоволяване на потребностите на обитателите на четирите ромски махали и за тяхното развитие са необходими:

- минимални изисквания към нето жилищни терени – $15\text{--}18 \text{ m}^2/\text{об.}$;
- $3,5 \text{ m}^2/\text{об.}$ зеленина;
- $3,5 \text{ m}^2/\text{об.}$ за обществено обслужване;
- $5 \text{ m}^2/\text{об.}$ за улична мрежа.

При така предложените от експертите по тези проблеми показатели необходимите терени за четирите ромски квартала възлизат приблизително на 150 ha , т.е. при наличните около 80 ha са необходими още нови $75\text{--}80 \text{ ha}$, които пропорционално трябва да се търсят около сегашните ГГС. За решаване на проблемите в Харман махала са необходими още поне 3 ha , които могат да се осигурят непосредствено на изток от махалата.

Всеки план за градско възстановяване и развитие трябва да съдържа антисегрегационен план, насочен към подобряване на условията за живот в местата, в които са характерни процесите на социална дезинтеграция и социална изолация, като планът има за цел и да предотврати всяка потенциална пространствена сегрегация.

Усилията трябва да бъдат насочени към насърчаване и улесняване на усилията за съживяване на проблемните градски зони както от страна на общинските власти, така и от страна на частния сектор и на граждански инициативи. При прегледа на устройствените планове на гр. Пловдив е установено, че не са засегнати тези препоръки. Един от инструментите за постигане на подобренията е разработването на програми за градско възстановяване и социално включване, чиято основна цел е да се подобри положението на обитателите в тези квартали. Според някои специалисти това може да се постигне индиректно – чрез обновяването на градската среда и диференциацията на жилищния фонд, чрез определяне на изисквания към бъдещите жители и чрез създаване на „острови“ на хомогенни блокове в смесена среда, или директно – чрез разрушаване на западналите къщи и изграждане на нови жилища с по-висок стандарт (Musterd, 2005). В интегрирания план за градско развитие на гр. Пловдив се определят структурни териториални единици със сходни характеристики.

При процеса на определяне на зони за въздействие са очертани градски територии с основно функционално предназначение, със сходни характеристики и състояние на физическата среда. При очертаването на териториалните единици като основа са взети устройствените модули към Общия устройствен план и са идентифицирани 26 територии с преобладаващо жилищен характер, 8 предимно с обществени функции и 17 с производствени и складови функции. В ИПГР са идентифицирани потенциални зони на въздействие на базата на очертаните вече три вида зони със съответните функции, като за всяка зона е разработена матрица за изпълнение на критериите. Критериите за всяка територия са оценени по три-

степенна скала на изпълнението им за съответната зона – ниска степен (една точка), средна степен (две точки) и висока степен (три точки) на изпълнение на критериите. Териториите с най-голям брой точки се номинират за зони за въздействие. Една от стъпките, които се залагат в ИПГР, е идентифициране на зони с преобладаващо социален характер. Идентифицирането им е направено на основата на трите групи критерии, включително на тези съгласно чл.7 от Регламента на Европейската комисия № 1828/2006, а именно: състояние на инфраструктурата и околната среда, социално-икономически статут и параметри на жилищния фонд. Тези групи критерии (включващи 16 подкритерия) се прилагат върху териториални единици с преобладаващи жилищни функции – 26 на брой. Оценката на териториалната единица, в която попада Харман махала, е представена в табл. 3.3.

Стойностите, които се приписват на Харман махала, са по-благоприятни от тези на останалите ромски квартали, тъй като в западната част на териториалната единица се включват площи, които попадат извън нея. Резултатите от оценката на териториалните единици по групите критерии, с които се идентифицират зони с преобладаващ социален характер, сочат, че според степента на изпълнените критерии тези зони се оценяват с висока степен на неизпълнение. Оценката извежда няколко територии, подходящи за зона с преобладаващ социален характер. Открояват се главно територии, населени от етническата група на ромите – Шекер махала, Столипиново, Харман махала и Хаджи Хасан махала. В същото време в ИПГВР се посочва, че Първата градска част (центъра) е приоритетна, като се посочват няколко причини за това: в тази зона, на въздействие, трябва да се включват не само обитатели от малцинството, а да има нали-

чие на обекти на културното наследство, да има възможност за връзка с други важни за града територии, като Старинен Пловдив, остров Адата да стане общоградски парк и заедно с него да се включи брега на Марица, обединяването в една интегрирано третирана територия от идентификационните за Пловдив обекти – реката и Трихълмието. В документа също се посочва, че комплексните действия, каквито ИПГВР осигурява, ще имат много бърз ефект и това предложение е подкрепено от бизнеса на проведените кръгли маси. Като предимство още се посочва, че „друго съображение, даващо тежест при избора на Първата градска част е, че малцинствената общност на ромите живее съвместно – с арменци и българи, т.е. тя не е сегрегирана и има възможност да обменя на битово ниво модели на поведение, което прави тази общност отворена за интеграция, за разлика от Шекер махала и Столипиново, където изолираността е очевидна и трудно преодолима“. Тази констатация затвърждава модела на водената политика по отношение на ромските квартали. Търси се бърз ефект от планираните мерки, поведение и дейности, в ромския квартал, който е и съобразен с бизнес интересите на предприемачите. На заден план остават изцяло сегрегираните гетоизирани структури, а приоритет се дава на Хаджи Хасан махала, при която изолираността е лесно преодолима в сравнение с останалите ромски квартали. Вместо мерките да бъдат насочени към подобряване на условията в силно сегрегираните структури, както се посочва в ИПГВР в Хаджи Хасан махала „малцинствената общност на ромите живее съвместно – с арменци и българи, т.е. тя не е сегрегирана и има възможност да обменя на битово ниво модели на поведение, което прави тази общност отворена за интеграция, за разлика от Шекер махала и Столипиново,

където изолираността е очевидна и трудно преодолима“. Много често наследеното нестабилно състояние на градските гетоизирани структури служи като оправдание за невъзможността местните власти да се заемат с решаването на насложилите се проблеми или търсенето на по-бърз и видим ефект, насочва прилаганите мерки към други части на градското пространство, както е заложено и в Интегрирания план за градско възстановяване и развитие. Пасивността на местните власти води до още по-голяма дестабилизация и допълнително маргинализиране на неговите обитатели.

Съгласно чл.223 от ЗУТ за строежите от четвърта, пета и шеста категория кметът на общината (района) или упълномощеното от него длъжностно лице: спира незаконни строежи по смисъла на чл.225, ал.2 части от тях, както и отделни строителни и монтажни работи и издава заповеди за премахване на незаконни строежи. Длъжностното лице носи административно наказателна отговорност в случаите, когато не изпълни или изпълни лошо или несвоевременно задължения, възложени му по този закон, актовете по неговото прилагане и другите правила и нормативи по проектирането и строителството, както и решения и предписания, основани на тях; съгласува, одобри или издаде строителни книжа в нарушение на този закон, на актовете по неговото прилагане и другите правила и нормативи по проектирането и строителството, както и на действащите устройствени планове не вземе своевременно мерки за предотвратяване на незаконно строителство, за спиране или премахване на незаконно извършвани строителни и монтажни работи или за премахване на други последици от нарушенията. Въпреки че в Закона за устройство на територията има много ясно разписани забрани и наказателни

действия срещу незаконното строителство, властите предпочитат да си „затворят очите“ пред случващите се нередности. Още по-показателен е фактът, че незаконното строителство е най-интензивно след социално-икономическата трансформация от началото на 90-те години, когато са построени близо 75 % от жилищния фонд на Харман махала.

Резултатът от невъзможността за разрешаване на проблемите е „замразяне“ на действията. Разрушаването на част от Харман махала през 2018 г. предизвиква сериозно местно недоволство от местните жители, което те изразяват с масови публични протести. Освен това нараства и чувството на страх и несигурност за бъдещето на жилищата, които обитават. Споменатите действия от страна на местните власти са предприети поради проявения инвеститорски интерес към тази територия. Всички тези натрупани проблеми определят несигурността в бъдещото развитие на Харман махала и липсата на ясна визия за възможностите за развитие. Специфичната ситуация, в която се намират ГГС, традиционните инструменти за градоустройствено планиране в повечето случаи не са приложими. Намесата на местните власти се затруднява от факта, че ГГС съществуват още от преди Втората световна война и в тях живеят четвърто пето поколение роми, които имат силно развито чувство за пространствена принадлежност, което се явява и допълнителна пречка при прилагането на нови градоустройствени мерки. Тези махали представляват затворени общности, които реализират специфичната си култура и функции в рамките на тези териториални единици.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ, ГРАНИЦИ, ГОЛЕМИНА И ДИНАМИКА ВЪВ ВЪТРЕШНАТА СТРУКТУРА НА ХАРМАН МАХАЛА

СЪЩНОСТ И ОСОБЕНОСТИ НА ГРАДСКАТА ГЕТОИЗИРАНА СТРУКТУРА

В изследванията на градските пространствени структури и при очертаване на техните граници основно се използва терминът квартал. В литературата няма общоприето определение на това понятие. Duany et al. (2000) се позовават на идеите на Чикагската школа от началото на XX век, която възприема квартала като „природна зона“, която има културно хомогенен характер или в който доминира една етническа или расова група. Съществуват много определения за квартал. Според Smith (2010), който използва комбинация от други две дефиниции – тези на Glass (1948) и Suttles (1972), кварталът е жилищна зона, в която жителите му много често пряко взаимодействат помежду си и който се отличава със специфични физически и/или социални характеристики. Suttles (1972) приема тази дефиниция като приложима при различни условия и периоди от време. В много определения за квартал авторите подчертават наличието на такива взаимоотношения като добросъседство и приятелство. Dickinson (1961) определя квартала като „най-малката социална група извън семейството или групата, характеризираща се с чувството за „съсед-

ство“ или приятелство със съседите си“. Carmon (2001) подчертава неговото двойно значение: (а) жителите му да живеят в близост един до друг; (б) жителите му да бъдат в приятелски отношения, да си оказват взаимни услуги и взаимопомощ. Според Keith (2003) в рамките на квартала жителите му извършват типичните ежедневни дейности, а Smith (2010) отбелязва, че това не е задължително условие.

Van Kempen (2007) разграничава три подхода при дефиниране на термина квартал. При първия подход, възприет от Megbolugbe, Hoek-Smit и Linneman (1996), кварталът се разглежда като хомогенна област със сходни демографски и градоустройствени характеристики. Според това определение обаче съществува вероятност някои територии да бъдат изключени, тъй като много квартали се отличават със своята хетерогенност. При втория подход, възприет от Galster (2001), границите на квартала се очертават от самите жители на основата на споделената идентичност или от начина, по който те го възприемат. Идентичността според Smail (2000) се формира в публични пространства, т.е. в територии, в които хората влизат в чест контакт със своите съседи. Van Kempen (2007) посочва, че този подход, както и първият, също изключва някои територии, особено в момент, когато индивидуализмът се проявява все по-отчетливо. Той възприема т.нар. функционален подход, при който се прилагат количествени характеристики. Според него градското пространство е разделено на статистически дефинирани единици, чиито граници са административно определени и по този начин се елиминира рискът някои части от града да бъдат изключени от него.

Galster (2001) подчертава важността на социалната организация, географската свързаност, споделената

идентичност и общата граница при дефиниране на квартала. В същата публикация авторът представя десет измерения на квартала, които включват:

- типа на сградите;
- инфраструктурата;
- демографските характеристики;
- класовата структура и статуса на жителите;
- данъците и общественото обслужване;
- групирането;
- характера на околната среда;
- пространствената близост;
- политиката;
- социалното взаимодействие и възприятията за квартала.

Това множество от характеристики, използвани при класификацията на квартала, допълнително демонстрира потенциалните затруднения, които могат да възникнат при дефиниране на различни концепции, като се има предвид, че тези особености са силно променливи. Оттук следва, че кварталите са динамична категория, чиято вътрешна композиция постоянно се променя. Морфологичната структура, социалният и демографският състав на някои квартали по-бавно се изменят във времето, а при други промените настъпват в рамките на няколко години, например в резултат от широкомащабно разрушаване и реконструкции.

LeGates и Stout (2003) описват идеалния модел на квартала:

- „кварталът има център и външна граница;

- оптималното разстояние от центъра до външната му граница е четвърт миля;
- кварталът притежава балансирана комбинация от дейности – обитаване, търговия, работа, училище, поклонение;
- в кварталните структури се формира мрежа от взаимно свързани улици, по които се осъществява движението;
- кварталът дава приоритет на публичното пространство и на подходящото местоположение на обществените сгради“.

Масовото разпространение на информационните технологии са предпоставка за поддържане на връзка без наличието на пространствена близост. Понастоящем социалният контакт вече не изисква физическа близост. Комуникационните технологии, мобилните телефони и интернет заедно с повсеместното използване на автомобили дават възможност хората да поддържат тесен контакт със своите приятели и семейство, които са разположени на голямо разстояние (Graham, 2004). Съвременните социални мрежи са все по-малко зависими от разстоянието и не изискват близост. Според Graham (2004) обаче само по-заможните слоеве на обществото могат да си позволят да общуват в дигиталното пространство. За разлика от тях, маргинализираните сегменти се нуждаят в по-голяма степен от физически контакт и връзки с общността.

В настоящото изследване е използвано понятието градска гетоизирана структура (ГГС), въведено от Асенов (2018), като: „обособено гетообразно населено място – част от градското пространство (район, микро-

район или махала) най-често с фиксирани граници и се характеризира със: а) лоша, липсваща или нерегулирана улична, сградна, електропреносна, социална и друга структура; б) население, което е обособено предимно по етнически, расов, социален, културен или друг признак; в) често взаимоотношенията вътре в населеното място се регулират от домодерни социални норми; г) наличие на собствена субкултура“ (Асенов, 2018).

ГГС са продукт на процесите на пространствена сегрегация на ромите и са лесно разпознаваеми в пространството поради специфичните морфологични характеристики. Тези пространства изключват жителите му от активно социално участие и достъп до градската зона с по-благоприятни градоустройствени елементи. При тяхното очертаване се приемат различни по своята същност критерии, отнасящи се, от една страна, до жители, а от друга – до пространството, което обитават:

- *етнокултурни*: степен на етническа хомогенност;
- *социално-икономически*: висока безработица, бедност, висока детска смъртност, по-ниска средна продължителност на живота, висок дял на работещите в „сивия“ сектор на икономиката, ниска професионална и образователна квалификация и др.;
- *инфраструктурни*: влошени характеристики на жилищния фонд, техническа и социална инфраструктура, обществен транспорт, хаотично разположени жилищни единици, висок дял на незаконните постройки и др.
- *взаимносвързани проблеми*, акумулирани с години: икономически, социални, градоустрой-

ствени, екологични, които дават своя специфичен отпечатък върху пространството и го правят лесно разпознаваемо поради създадените специфични морфологични характеристики.

В България ГГС възникват през различен период от време и са тясно свързани с ромското население. Някои възникват още преди Втората световна война, други от тях между Втората световна война и 1989 г., а трети са резултат от социално-икономическата трансформация след 1989 г. Последните са ситуйрани най-често до вече възникналите ромски квартали – типичен пример в гр. Пловдив са микромахалите Шумен и Къналъ кар, възникнали в непосредствена близост до Столипиново и станали част от етническата мегаструктурата. След 1989 г. други нови териториални образувания се формират най-често в покрайнините на града. В повечето случаи ГГС възникват и се развиват с течение на времето и са резултат от предишни неуспехи на публични интервенции и на местните власти.

Местоположението на ГГС определя степента на сегрегация на района често не само във физически, но и в социален план. Те са неразделна част от градското пространство и има съществена роля върху цялостното функциониране на града. Степента на това въздействие може да се определи с териториалния им обхват, географското положение, функционалното им значение или по това как се развиват във времето. ГГС се явяват пространствена бариера в градското пространство, зона на социално изключване, придават отрицателна визия на града, представляват тежест за общинския бюджет и притежават неспособност да се справят с натрупаните с години проблеми. Териториалният обхват на една ГГС

варира в големи граници: може да обхваща цял квартал, част от него или група от жилищни сгради. Като местоположение те се намират най-вече в покрайнините на града, както е например с кв. Столипиново, Шекер и Харман махала, но могат да са ситуирани и в сърцевината му, както е случаят с Хаджи Хасан махала в гр. Пловдив. Когато те са част от градското пространство, то се отличава с продължителни във времето негативни тенденции в социално-икономическото си развитие, а когато са в близост до промишлени обекти, както най-често са разположени, се характеризират с повишена степен на екологични рискове и проблеми. В инфраструктурно отношение ГГС се отличават с влошени характеристики на жилищния фонд, техническа и социална инфраструктура, обществен транспорт, хаотично разположени жилищни единици. Във времето комбинацията от взаимно свързани и динамично развиващи се проблеми от социално, икономическо и екологично естество възпрепятстват устойчивото развитие на града като цяло. Наслагването на разнопосочни проблеми с десетилетия определя трудността и несигурността при разрешаването им в бъдеще. В повечето случаи градските проблеми, с които трябва да се сблъска населението на ГГС в Пловдив, са идентични с другите гетоизирани структури, разположени в различни градове на страната.

ГГС могат да бъдат класифицирани според броя на жителите им, положението им в градското пространство, функциите, йерархичното ниво на града, морфологията на градското пространство, периода на възникване, формата на собственост, нивото на социална и етническа хомогенност, нивото и естеството на жилищните проблеми и т.н. Някои нововъзникнали бедни градски пространства с течение на времето се превръщат в

градски гетоизирани структури в резултат на процесите на пространствена сегрегация.

Гетоизираните градски структури се различават от бедните градски пространства по следните характеристики:

- Жителите на този хомогенен ареал са с определен стереотип на поведение и имат определен статут и финансов потенциал.
- Затворената общност в ГГС разделя земята, върху която строи незаконни постройки, чрез вътрешни и междуфамилни договорености за достъп до определена площ, независимо че земята не е частна, а общинска. За това от голямо значение са роднинските връзки и степента на близост между съседите, групата, фамилията и др. Всяко парче земя се пази ревностно от нейните фиктивни притежатели поради ограничения ѝ обхват.
- В ГГС се формира ново, различно, по-скоро специфично отношение към града. Жителите на тези райони използват града, но отказват да живеят в него, тъй като не се чувстват част от него.
- ГГС се отделят в пространството, липсва комуникация между жителите на ГГС и останалото градско население;
- Това пространство е създадено в резултат на нуждите на жителите му да населят дадена територия (независимо че то може да бъде формирано първоначално в резултат на определено решение на местните власти, а не в ре-

зултат на естественото желание на общността, но в бъдеще се утвърждава и развива като самостоятелна пространствена единица).

- С течение на времето това обособяване продължава до превръщането му в известна степен в „частно пространство“, което е отделено от останалата част на града, изолира се и се трансформира по специфичен начин, като отношенията между жителите му се утвърждават, стават все по-близки и по-задълбочени.
- Наблюдава се определен социален модел, специфичен за ГГС, който може да бъде концептуализиран съобразно пространствените и социалните измерения.

Често влиянието на квартала от градоустройствена гледна точка не включва единствено границите на самата структура, а се разпростират и извън тях. Близостта на ГГС отблъсква инвеститорите и прави района непривлекателен поради лошата слава, с която се отличава. Тези проблеми се увеличават, тъй като местните власти пренебрегнат специфичните нужди на обитателите на тези градски структури. В контекста на целия град ГГС са функционално изолирани поради физически, природни или социално-икономически бариери, които отделят тези райони от останалата част на града. По този начин функционалната структура на такава територия се оказва в несъответствие с възприетата философия за развитието на цялостния градски организъм. Социалните проблеми в тези райони се засилват през последните години в резултат на маргинализация, социално изключване, концентрация на бедност и неравносложно положение на жителите на квартала.

Определянето на границите на ГГС изисква прилагането на гъвкав подход. Възможно е те да се определят по три начина: в зависимост от особеностите на ГГС в урбанистичното пространство на градската структура, по отношение на етническия състав на жителите ѝ и според социалните контакти предвид разпространението на изградените социални мрежи. Има голяма вероятност границите да не бъдат ясно дефинирани в пространството и да бъдат размити, особено когато се прилага вторият и третият начин.

В настоящата глава границите на квартал Харман махала на гр. Пловдив са очертани въз основа на етническата хомогенност на жителите, морфологичната структура и градоустройствените му характеристики.

ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ, ГРАНИЦИ И ГОЛЕМИНА НА ХАРМАН МАХАЛА

Развитието на града се определя от комплексното взаимодействие и развитие на структури от различни пространствени нива. Географското положение, формата и структурата както на града, така и на самата гетонизирана градска структура, предопределят до голяма степен процесите на пространствената сегрегация и могат да се разглеждат в два контекста:

- като фактори, които определят етническите, културните, социалните, икономическите взаимодействия на етническата група с останалите градски жители;
- като резултативна величина от въздействието на различни по своя характер, значение

и интензитет фактори през различни периоди от време, които са оказали влияние върху формирането, преструктурирането и развитието на отделните квартали.

Градът не може да се разглежда изолирано, без да се отчита мястото му в йерархичната териториална съгласуваност в мрежата от градове и процесите, които протичат между различните части на града. Влияние върху възникването и динамиката на определена градска гетоизирана структура оказва и мястото, което заема самият град спрямо заобикалящото го пространство, като например характера на етническата структура на околните селища, местоположението на града в йерархичната градска структура и т.н.

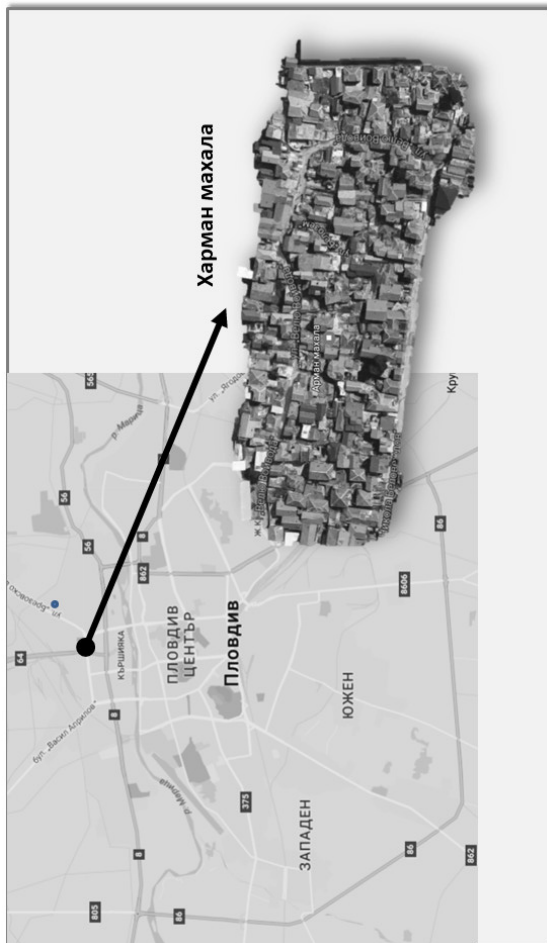
Географското положение на определена сегрегирана градска структура в пространството дава информация за взаимовръзката ѝ с останалите части на градското пространство. Мястото, където се установяват етническите общности, е от голямо значение за разбиране на интеграцията, тъй като в голяма степен то определя ежедневните взаимодействия на общностите с мнозинството. Пространствената сегрегация увеличава вероятността за социално взаимодействие между членовете на групата със сходни социални характеристики, ценности и очаквания, които се локализируют в непосредствена близост, така че те да могат да си взаимодействат и да поддържат груповите норми (Klaflf, 1987). С течение на времето различните квартали на града получават определена социална оценка, отразяваща социалните характеристики на местното население, а разстоянието в пространството служи като индикатор за измерване на социалната дистанция. Някои учени смятат, че с модерните техники на комуникация и високата пространстве-

на мобилност на населението териториалните ограничения намаляват. За географите мястото на обитаване е модел на взаимодействие, където общността е здраво вкоренена в пространството. Развитието на транспорта и комуникациите намаляват териториалните ограничения, но мястото на пребиваване се разглежда като основен фактор за начина на живот, който предопределя различни взаимодействия.

Европейската обсерватория за наблюдение на пространственото планиране (ESPON-2003г.) характеризира Пловдив като важен Европейски център с умерена транснационална роля. Пловдив се намира на една от двете национални оси на урбанизация: София – Пловдив – Стара Загора – Ямбол – Бургас. Това е оста на ускорено развитие в Южна България на основата на транспортната, енергийната и съобщителната инфраструктура и свързаните с това процеси на развитие на икономиката, нарастването на населението в градовете, развитието на услугите и др. Южната ос на урбанизация се очертава като доминираща по отношение на демографската маса, концентрацията на стопански дейности, базова техническа инфраструктура и висши учебни заведения. Автомагистралите “Тракия” и “Марица”, както и развитието на напречния Балкански транспортен коридор Кавала – Рудозем – Смолян – Пловдив – Северна България, подчертават потенциалните предимства на Пловдив като регионален център в централната зона на Балканския полуостров, с изключително благоприятно транспортно-географско положение. Градът се явява и „основна врата“ към Родопите.

Град Пловдив е разположен в западната част на Горнотракийската низина, по двата бряга на р. Марица. Той е вторият по големина град в България с население

342 048 д. (2020 г.). По естествен начин той се разделя на две части. На север от р. Марица е разположен единствено район „Северен“, известен още със старото си наименование Кършияка, а на юг се намира същинската част

Източник: Google maps

Фиг. 4.1. Географско положение на Харман махала в гр. Пловдив

на града, включваща останалите пет района. В Каршияка са локализирани две от четирите градски гетоизирани структури в Пловдив – Харман махала (фиг. 4.1) и Шекер махала.

Възникването и окончателното формиране на етническият облик на Харман махала е проследено подробно в научната монография на Асенов (2018). Според автора до началото на XX век махалата е извън урбанизираната част на града, което улеснява адаптацията на повечето мигранти, пристигащи от селата около Пловдив, а на север от р. Марица, в местността Харманите, съществуват няколко дворищни имоти на българи, които се занимават основно със земеделие и по-малко с животновъдство. С индустриализацията на града (най-вече в северната част) започва процес на миграция на бедни и безимотни турци и цигани от Предбалкана и околните села към Пловдив. Естествено поради социално-икономическия си статус те се установяват в предградията и периферията на града. Така предградието Кършияка (вече включено в рамките на града) и махалата Харманите стават притегателен миграционен център. Основният поток от мигранти (предимно мюсюлмани) към Харман махала е от различните райони на самия гр. Пловдив. Силен тласък в заселването на цигани и турци изиграва и откриването в края на 30-те години на XX век на Текстилната фабрика „Марица“ в съседство, където голяма част от семействата постъпват на работа. Според Асенов (2018) предградието Кършияка и местността Харманите предлагат в природногеографски аспект ареал, максимално пригоден и близък за мигриращите от селата бедни и безимотни семейства, чието препитание е свързано със земеделска работа и животновъдство и то най-вече като наемни работници надничари. Според Асе-

нов „въпреки че нямаме надеждна информация за това, можем да предположим, че в края на XIX и в началото на XX век в местността Харманите извън града има квартал, населен с роми“. Авторът обосновава предположението си с разговори, които той е водил в началото на 90-те години на XX в. с 75-80 годишни жители на квартала и на въпроса за тяхното месторождение, те посочват Харман Махала за свое родно място. Това предполага, че към 1910–1915 г. кварталът вече съществува. За формирането му според Асенов ключова роля изиграва и голямото земетресение през 1928 г., което разрушава голяма част от гъсто застроенния център на Пловдив. Семейства, които остават без дом – главно роми и турци, пребиваващи по това време в тази част на града, се преместват в Харман Махала, където има свободни терени. По решение на местните власти ромите са принудени да напуснат централните, по-хубави райони на града и са отведени в покрайнините, в по-необлагодетелстваните райони. Първоначално тези райони са извън административните граници на града, но поради териториалното му разширение двата квартала – Харман махала и днешният Столипиново, постепенно са „погълнати“ от него. Друго природно бедствие, което изиграва важна роля при формирането на изследвания квартал, е голямото наводнение от 1957 г., което унищожава повечето къщи, разположени в източната част на квартала. Правителството и местните власти, заедно с доброволната работа на засегнатите от наводнението, построяват 140 еднофамилни едноетажни къщи в кв. „Тодор Каблешков“ (Шекер Махала) в Пловдив, което води до формирането на нова ромска махала. Въз основа на информацията, предоставена от респондентите, се оказва, че по-голямата част от пострадалите от наводненията не са автохтонни жители

на Харман Махала, а са роми мигранти, дошли в квартала през 40-те и 50-те години. След преместването на част от жителите на Харман Махала в новопоявилата се Шекер Махала освободеното пространство бързо е „заловено“ от роднини, които до наводнението живеят извън квартала. Всъщност това природно бедствие води до окончателното формиране на етническия профил на населението на Харман Махала, с изключение на българските семейства, които до началото на ХХІ век постепенно се изселват от квартала (Асенов, 2018). През 1953 г., когато няколко текстилни фабрики се сливат и се полага началото на Текстилният комбинат „Марица“, необходимостта от работна ръка се увеличава и миграционният поток към Харман махала от селата Крислово, Калековец, Левскиград (Карлово), Скutare, Дълго поле и др. се засилва. След масовото заселване на циганските и турските семейства българската общност постепенно се премества в други части на града и по този начин се очертава съвременната морфологична рамка, която заема Харман махала в гр. Пловдив.

Пространството на Харман махала е ясно очертано в градската структура. Намира се непосредствено до Северна индустриална зона – Пловдив с приблизителна площ от 0,045 km². В северната си част махалата граничи с бившия текстилен комбинат „Марица“ и булевард „Северен“. Южната гранична улица „Никола Беловежов“ опира до триметровата метална ограда на Професионалната гимназия по кожени изделия и текстил „Д-р Иван Богоров“. На изток къщите на ул. „Розова долина“ почти са долепени до хипермаркет „Кауфланд“. В западна посока граничната улица „Еледжик“ достига до гаража на бившия вече Автокомбинат. В близост до западните граници на Харман махала в карето, заключено между ули-

ците „Никола Войновски“, „Еледжик“, „Вежен“ и „Павел Бобеков“, има друга микромахала, населена с роми бургуджии. Перпендикулярно на ул. „Никола Беловеждов“ в югозападна посока в непосредствена близост се намира „Малкият гигант“ – голям жилищен блок, населен с етнически българи (Асенов, 2018). Квартал Харман махала се обитава от 1800 жители (данните са получени чрез теренни проучвания) и е най-малкият както по площ, така и по население ромски квартал в гр. Пловдив.

ДИНАМИКА ВЪВ ВЪТРЕШНАТА СТРУКТУРА

В настоящата глава се прави анализ на функционалната система обитаване, която е в тясна връзка с вътрешната структура на квартала, а в следващата глава V се прави връзка между останалите функционални системи на градското пространство, на базата на които са очертани гъвкавите граници на махалата.

Проследяването на динамиката във вътрешната структура на ГГС е тясно свързана с анализа на различни градоустройствени показатели. Последните от своя страна се използват за обективната оценка за квартала, която е свързана със създаването на висококачествена във физическо и инфраструктурно отношение среда и която да отговаря на основните градоустройствени показатели, заложили в законодателните документи, свързани със структурата на конкретна градска зона. Изготвянето на тази оценка се базира повече върху обективните стандарти и научните критерии за измерване на качеството на околната среда, както и върху приетите прагове, определени в различни законодателни документи. Подробни карти на действителната вътрешна структура, както вече беше споменато, са получени от

ортофото изображение и от заснемания с безпилотен летателен апарат, от кадастрални планове (2010 г.) и Интегрирания план за градско възстановяване и развитие на града (2013 г.). Тези изображения са геореферирани и дигитализирани в ГИС среда. ГИС технологиите са използвани за проследяване, визуализиране и анализ на промените в структурата на градското пространство и за изчисляване на основните пространствени показатели, които са приложени като атрибутивна информация към съответния слой в ArcGIS. Устройствените показатели, за които се определят нормативни стойности, са: площ на необходимата земя (или площ на поземления имот) за съответен обект, плътност ($P_{\text{застр.}}$) и интензивност на застрояване ($K_{\text{инт.}}$), процент на усвояване на поземления имот ($P_{\text{усв.}}$), застроена и разгъната застроена площ, бруто и нето площ на жилищните терени и на жилищните терени на жител, гъстота на обитаване, средна етажност, жилищна задоволеност, процент на озеленяване на урегулirания поземлен имот ($P_{\text{озел.}}$) и др.

Освен информация по тези показатели са събрани, обработени и са анализирани различни данни, които характеризират обективното състояние на обитаването и жилищния фонд и се използват за оценка на качеството на жилищната среда:

- Обща характеристика на жилищния фонд (изграденост, брой жилища, годност, етажност, използван строителен материал, година на построяване, брой стаи, брой на обитателите и др.);
- Структура на собствеността (държавна, общинска, частна);
- Близост до индустриални зони;

- Ефективно и благоприятно разпределение на основните функционални системи (обитаване, труд, отдих, транспорт, услуги);
- Степен на развитие на техническата инфраструктура (пътища, електроснабдяване, водоснабдяване, канализация, газопроводи, телекомуникационни и други видове мрежи, достъп до интернет и др.);
- Сметосъбиране и третиране на отпадъците.

Според Наредба № 7 от 22 декември 2003 г. за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони, градоустройствените разпоредби за градове като Пловдив (над 100 000 д.) и за нискоетажни жилищни райони (до 10 m височина), като Харман махала, са следните:

- минималната площ на жилищната територия (бруто) в $\text{m}^2/\text{жител}$ е 35–50 m^2 ;
- площта само на жилищните терени (нето жилищни терени или урегулирани жилищни имоти) като дял от площта на жилищните територии на населените места за градовете от ранга на Пловдив е 50–55 %;
- урегулираните имоти за жилищно застрояване в жилищните територии се устройват и застрояват по нормативи, установени с подробните устройствени планове и съобразени със следните стойности: плътност на застрояване ($P_{\text{застр.}}$ от 20-60 %); интензивност на застрояване ($K_{\text{инт.}}$ – от 0,5 до 1,2); необходима озеленена площ ($P_{\text{озел.}}$ – 40–60 %);
- brutната площ на обитаване на жилищните

зони включва урегулирани поземлени имоти за строителство, урегулирани имоти за обществени и обслужващи сгради, улици и паркинги, както и урегулирани имоти за обществени озеленени площи.

Най-бързият и ефективен начин за разкриване състоянието на квартала или градската гетоизирана структура е чрез балансиране на територията и сравняване на постигнати показатели с приети за града нормативи – стандарти. Анализите дават добра представа за развитието на града, а сравнителните оценки с всички досегашни планове дават богат материал за изводи и поуки за бъдещото проектиране и изграждане на гр. Пловдив. През 1963 г. градът разполага с $11,5 \text{ m}^2/\text{об.}$ жилищна площ; общият градоустройствен план (ОГП) – 1968 г. предвижда $13 \text{ m}^2/\text{ж.}$ жилищна площ; през 1985 г. са достигнати $21,5 \text{ m}^2/\text{ж.}$ жилищна площ. В ОУП на Пловдив е заложен норматив от $40 \text{ m}^2/\text{об.}$, за да се достигне европейският стандарт.

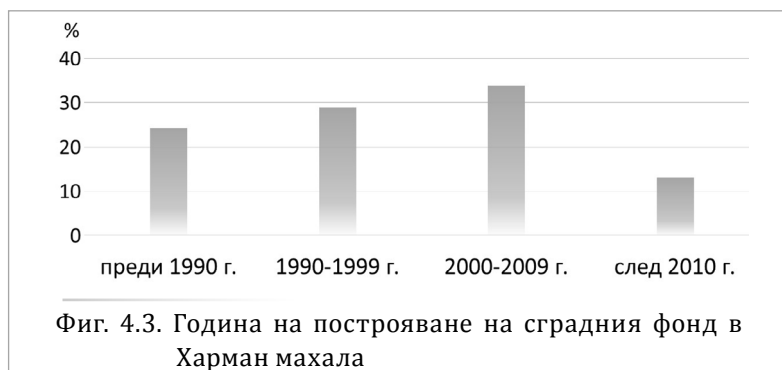
Общо четирите градски гетоизирани структури заемат площ от 78 ha. Харман махала е най-малката по

площ гетоизирана структура в гр. Пловдив, която заема площ от 5 ha (фиг. 4.2). Според ОУП на гр. Пловдив общото състояние на устройството и изградеността на етнически обособените квартали се характеризира със: недостатъчност на жилищните терени – $13 \text{ m}^2/\text{об.}$ при средно за града $84 \text{ m}^2/\text{об.}$; 10–12 m^2 разгърната застроена площ (РЗП) при средно за града 22–23 m^2 ; гъстота на обитаване 700 д./ha средно, варираща от над 800 д./ha в Шекер махала до 400 д./ha в Хаджи Хасан махала и 517 д./ha в Харман махала. Характерни черти и за четирите ромски квартали в гр. Пловдив са пълната липса на обществена зеленина, примитивната социална и техническа инфраструктура – под минимално необходимата, недостатъчната и в крайно лошо състояние улична мрежа.

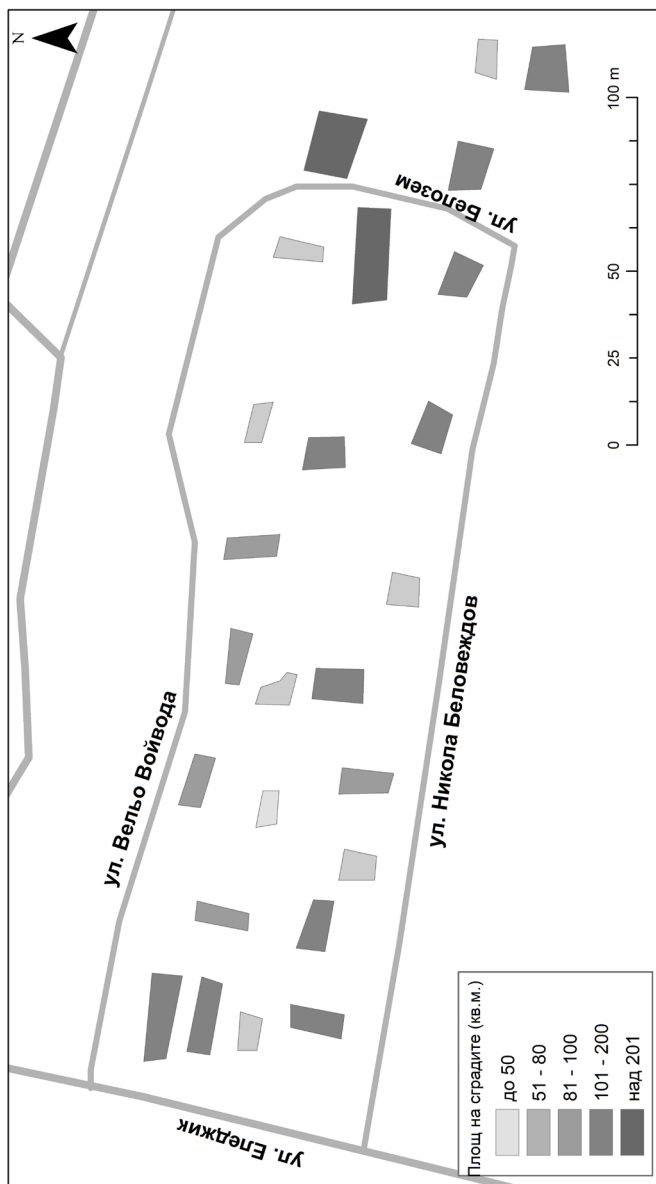
В чл. 14, ал.(2) на Наредба №7 е записано, че в бруто жилищните територии освен нето жилищните „...са включени терени...за обществени и обслужващи сгради..., за улици и паркинги, за обществени зелени площи“. В големите и много големите градове като Пловдив освен „ежедневно“ съществуват „периодично“ и „епизодично“ обслужване, тъй като градът е университетски, административен, областен, регионален и т.н. център, което обуславя йерархията на обслужващите дейности – ежедневни, районни, (общо) градски, надградски, регионални. Извършеният анализ на нормите по Наредба №7 (Част I – стр. 38), показва, че минималната норма за бруто жилищни терени е $117\text{--}120 \text{ km}^2/\text{об.}$ при средна стойност за града $84 \text{ m}^2/\text{об.}$, докато в Харман махала достига стойности $43 \text{ m}^2/\text{об.}$ Нето терените за обитаване са $37,4 \text{ m}^2/\text{обитател}$ при норма 50–55 на сто.

Основната част от жилищния фонд – 76 %, е построен след промените през 1989 г., като най-големият пик в строителството е през първото десетилетие на

XXI век, когато са построени 34 % от сградния фонд на Харман махала. Сравнено с гр. Пловдив, се наблюдава точно обратното съотношение – 75 % от сградния фонд е построен преди 1989 г. (фиг. 4.3).

След втората половина на 90-те години се проявява тенденция, която остава скрита за много институции, изследователи и макрообществото, а именно масово строителство и реконструкция на нови жилищни сгради както в самия квартал, така и върху новопридобитите общински имоти. Настоящото състояние на Харман махала се отличава със значително разширяване във вертикална посока и продължаване на строителството на домове на всяко пространство, налично дори чрез придобиване на части от уличната мрежа и настилките. Желанието да се максимизира всяко налично пространство често създава тежки конфликти между съседите, въпреки че по-голямата част от съществуващите домове, както и тези, които предстои да бъдат построени, са на общински парцели, т.е. дори не са собственост на жителите им. Разрешените законни строителни изисквания са напълно пренебрегнати от жителите. Въпреки засиления контрол през последните няколко години, насочен към пре-

а)

9)

В)

г)

д)

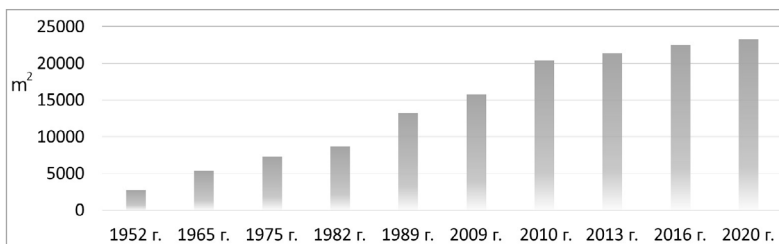

а)

3)

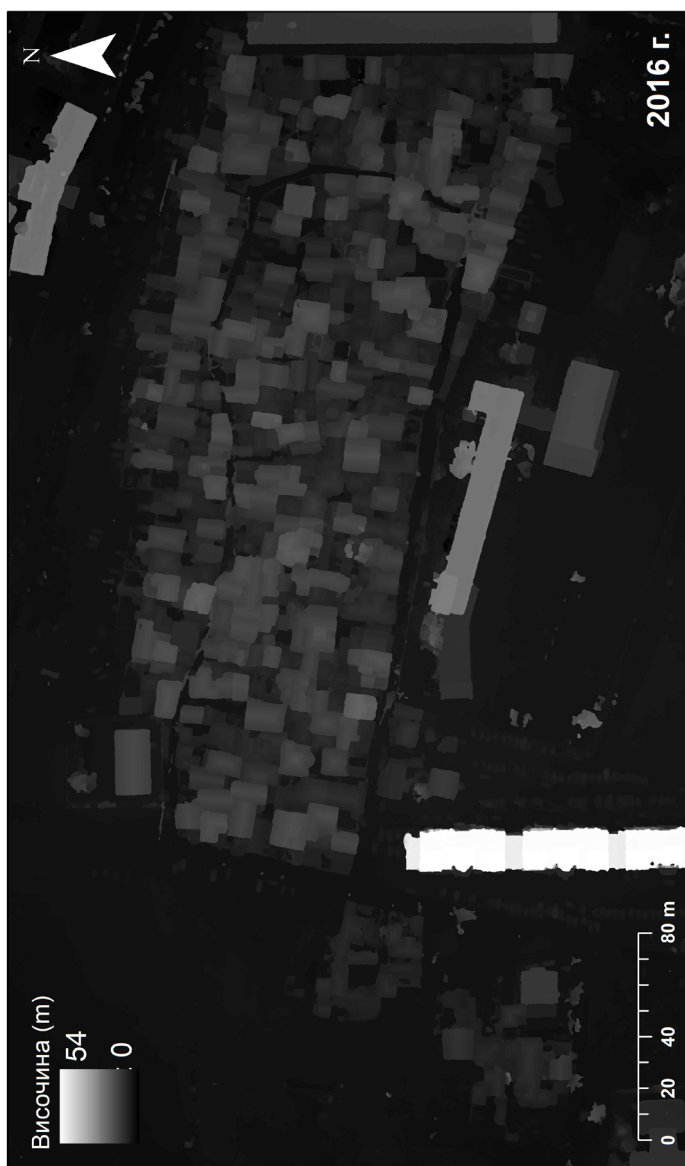

Фиг. 4.4. Динамика във вътрешната структура на Харман махала за периода 1952-2016 г.: а) 1952 г.; б) 1965 г.; в) 1975 г.; г) 1982 г., д) 1989 г.; е) 2010 г.; ж) 2013 г.; з) 2016 г. и) застроена площ в Харман махала през 1952-2020 г. (m²)

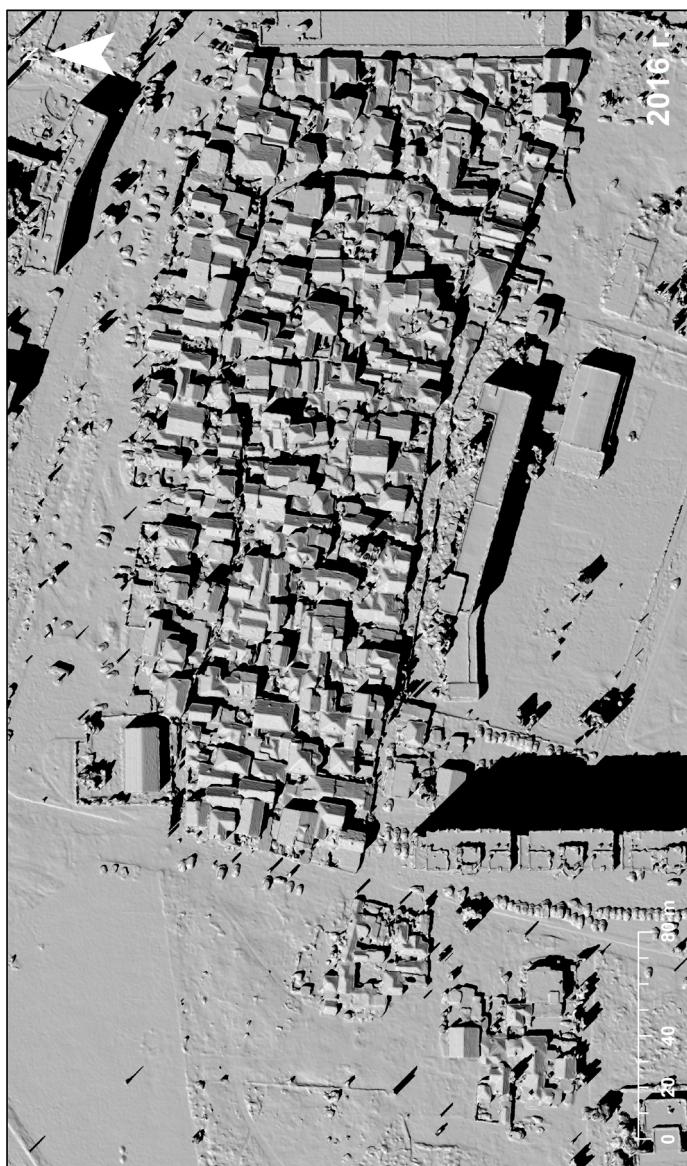
дотвърдяване на незаконно строителство, продължават тенденциите за хоризонтално разширяване на квартала в почти всички посоки (север, изток и югоизток). Тази пространствена експанзия е в отговор на високия естествен прираст на населението, от една страна, и от друга, на подобряване на финансовото благосъстояние на ромите във връзка с нарастващия дял на жителите, работещи в чужбина. Жителите на махалата много успешно се възползват от нововъзникналите възможности за работа в чужбина след приемането на България в ЕС и запълването на някои ниши в „сивата“ икономика – куфарната търговия например. От пространствените данни се вижда непрекъснатото хоризонтално, а поради съществуващите ограничения и през последните години вертикално разрастване на Харман махала (фиг. 4.4, фиг. 4.5.).

На фиг. 4.6 е показана гъстотата на застрояване, която от 9,8% през 1952 г. достига над 95 % през 2020 г.

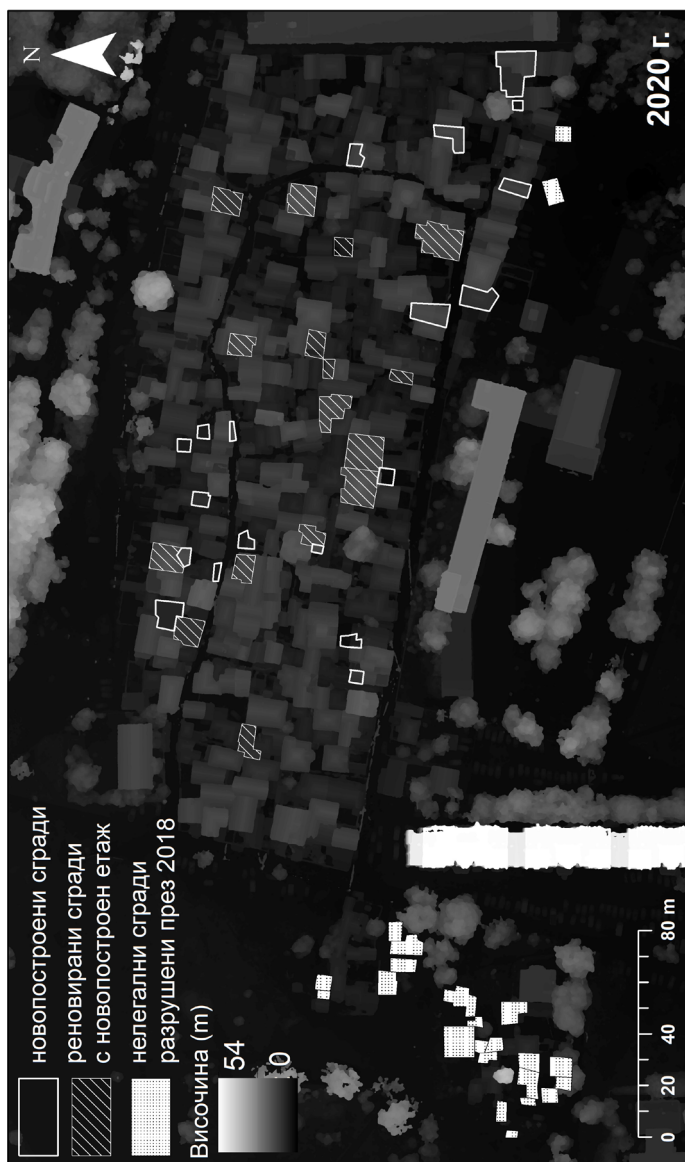
Държавата е абдикирала в тези пространства и никакви закони не са приложими. В махалата важат единство вътрешните закони на общността, като най-голямо

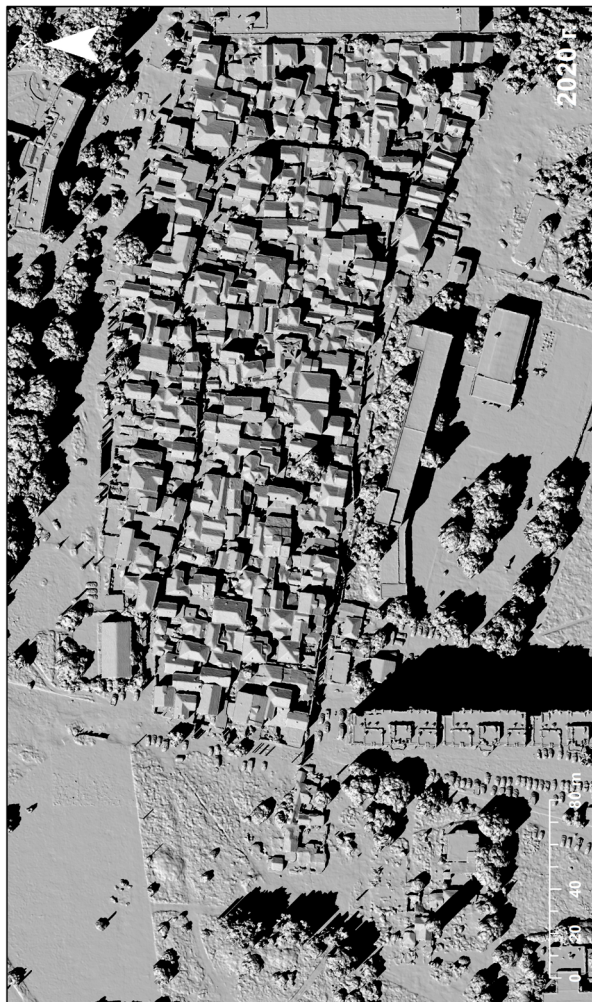
a1)

a2)

61)

62)

Фиг.4.5. Динамика във вътрешната структура на Харман махала през периода 2016–2020 г. (резултатите са получени посредством заснемане на територията с безпилотен летателен апарат и последваща обработка на изображенията в програмата Pix4D): а) 2016; б) 2020 г.

значение има родствената близост между отделните домакинства. Ромите започват сами да търсят решаване на жилищния си проблем, след като не получават подкрепа от държавата. В махалата важат единствено „собствениите“ закони – кой, къде, как ще строи се определя от вътрешни договорености, базирани на степента на близост между отделните членове на семейството, на отделните фамилии. В Харман махала най-ценното нещо е пространството. Над 90 % от лицата, които се женят, остават при своите родители – в един дом, в един двор или в непосредствено съседство. Обикновено в един дом живеят две или три поколения. За да разрешат жилищните си проблеми, най-често се правят пристройки или на мястото на старите къщи се строят нови. При възможност, ако жилищните условия позволяват, синовете, след като се задомят, остават при своите родители (често се случва заможни родителите да дадат подслон и на дъщерите си), а ако няма условия за това, се правят пристройки в двора, реконструкции на старите сгради или при наличие на средства (в събирането им участват всички членове на домакинството) – на мястото на стара сграда се строи нова къща, по-висока, по-голяма, отнемайки площи от дворния, уличния или съседния терен. Стремещът

е родовете да живеят в съседни къщи, етажи, дворове. Уличната мрежа е недостатъчна и в крайно лошо състояние. Улиците са тесни, понякога едва се разминават двама души. На много места територията представлява една голяма строителна площадка. Тук не важат никакви градоустройствени показатели и нормативи – дори един електрически стълб беше зазидан в рамките на новострояща се сграда, чиято реконструкция предизвика сериозни проблеми и протести сред местното население. Всяко действие по отстраняването на незаконните, застрашаващи живота на жителите, сгради се възприема като посегателство върху тяхната идентичност. В Харман махала липсва зеленина. Социалната инфраструктура е представена само от примитивни магазинчета за продукти от първа необходимост, чиято законност е много съмнителна. В Харман махала сградният фонд се състоят предимно от двуетажни къщи (68 %) (фиг. 4.7).

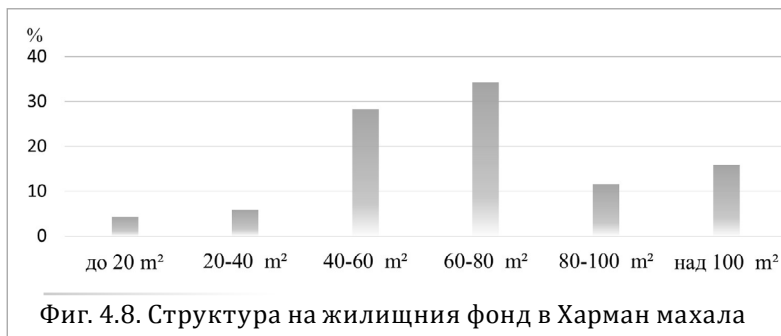

Въз основа на заснемането с безпилотен летателен апарат и последващата обработка на изображенията се отчетени следните промени:

- През 2018 г. по решение на местните власти

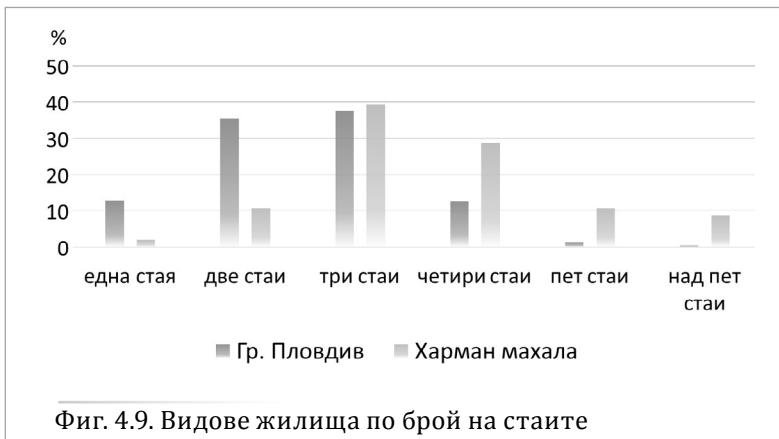
са разрушени сгради с площ от 1134 m². Тези територии (фиг. 4.5) са заети от роми бургунджии. След разрушаването на сградите семействата са преместени в общински жилища в кв. Столипиново.

- През период от четири години, между 2016–2020 г., са построени 19 нови сгради с площ от 981 m².
- За период от четири години, между 2016–2020 г., са достроени нови етажи с обща площ 1817 m².

При проследяване на структурата на жилищния фонд за гр. Пловдив се установява, че преобладават жилищата с площ между 30 и 60 m², които съставляват 62% от него, следвани от по-малките жилища – до 30 m² (гарсоньерите), или 24 %. По-големите жилища – до 90 m², са едва 12 %, а големите жилища (над 90 m²) – под 2 %, които при средния размер на домакинството от 2,4 души за Пловдив би трябвало да бъдат преобладаващият вид жилище. Това състояние е проблем, който трябва да бъде преодолян, макар и трудно, особено като се знае, че европейският стандарт от 40 m²/об. е почти два пъти по-ви-

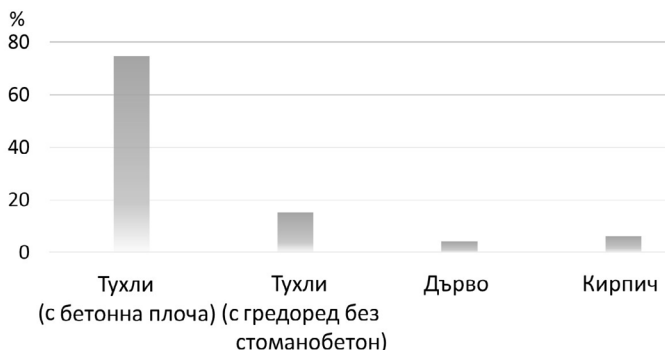
сок от сегашния, достигнат в Пловдив – около 21–22 m²/об. Средната големина на едно жилище е 72,5 m². Преобладаващо в Харман махала е средното жилище – от 60–89 m² (фиг. 4.8), докато за Пловдив е малкото – от 30–60 m². Имайки предвид броя и структурата на домакинството обаче, се установява значителен дисбаланс. Средната големина на едно домакинство в ромския квартал е 5,2 души и почти не съществуват домакинства, съставени от едно семейство. Често в един двор съжителстват 3–4 и повече семейства, а високите темпове на прираст водят до свръхпренаселеност на жилищата. Едно жилище в Харман махала се обитава от 5,8 души срещу 2,5 души за гр. Пловдив. На обитателите от Харман махала се падат средно по 11,6 m² разгъната застроена площ, а за града тя е 22–23 m², т.е. два пъти по-ниска. На 47 % от ромите се падат 10–20 m² застроена жилищна, а на 30 % – под 10 m² жилищна площ.

По макропоказателя брой жилища на 1000 жители по данни за 2011 г. гр. Пловдив има по-ниски стойности (401 на 1000) от средноевропейските (420 на 1000), дока-

то за Харман махала те са повече от два пъти по-ниски – 173. Този макропоказател отразява количеството жилища, без да дава информация за тяхното ползване и реално потребление. В Харман махала преобладават тристайните жилища, които са 39 % от общия брой, следвани от четиристайните – 28 %. В сравнение със структурата на жилищния фонд в гр. Пловдив има сходство по отношение на тристайните жилища, които са най-многобройни. Четиристайните жилища в Харман махала заемат по-висок дял в сравнение с тези на гр. Пловдив, но това не означава, че жилищната площ на обитател е по-голяма, имайки предвид повече от два пъти по-голямото домакинство, характерно за ромската махала (фиг. 4.9).

Сградният фонд е разнообразен, в зависимост е от използваните материали и е отражение на различните строителни периоди. Преобладават сградите с масивно жилищно строителство. Почти 90 % от всички сгради са построени от тухли, а само 6 % са от кирпич и предста-

Фиг. 4.10. Разпределение на сградния фонд в Харман махала в зависимост от материала, от който е построена сградата

Фиг. 4.11. Сграден фонд в Харман махала по отношение на тяхната функционалност

вляват жилищния фонд от най-ранния период на строителство на квартала – началото на XX в. (фиг. 4.10, фиг. 4.11).

Основните признаци, характеризиращи благоустроеността на жилищата, са електрификация, водоснабденост, канализация, наличие на тоалетна и баня, както и видът на отоплението. Според основните данни за тези признаци Харман махала, противно на приетите стереотипи, е сравнително добре благоустроена, но изостава от средните за гр. Пловдив. Данните от количественото проучване сочат, че почти всички жилища са снабдени с вода – 90 % от жилищата имат вътрешен водопровод (при 99,7 % за гр. Пловдив), 8 % са с външен и само 2 % нямат изграден такъв. Всички сгради са електрифицирани и 94 % от сградите са свързани с обществената канализация (при 99,3 % за гр. Пловдив). С вътрешна баня и вътрешна тоалетна са 92 % от обитаваните жилища (при средно 82 % за страната).

Отоплението на жилищата в Харман махала се извършва основно с използването на смесени източници (38 %) – електричество, дърва и въглища, следвано само електричество – 26 %, и само на въглища и дърва – 21 % (фиг. 4.12.). Битовото отопление е един от основните

фактори за замърсяване на въздуха с фини прахови частици основно през зимните месеци. Този проблем е свързан с ниските доходи на населението.

Като заключение можем да отбележим, че съществуващите териториални неравенства се задълбочават и в комбинация с други форми на социално изключване, дискриминация, отношението на макрообществото, отдръпването на държавата, се наблюдава един привидно неразрушим порочен кръг, в резултат на който „пропастта“ между ромите и мнозинството все повече нараства, издигат се невидими стени между тях, ромите се капсулират в своята жилищна среда и сами търсят решение на проблемите си.

ГЛАВА ПЕТА

МЯСТО НА ХАРМАН МАХАЛА И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО Й С ФУНКЦИОНАЛНИТЕ СИСТЕМИ В ГРАДСКАТА ПРОСТРАНСТВЕНА СТРУКТУРА НА ПЛОВДИВ

СЪЩНОСТ НА АКТИВНОТО ПРОСТРАНСТВО. ДОСТЪП ДО ГРАДСКИ РЕСУРСИ. УРБАНИСТИЧНО, ФУНКЦИОНАЛНО, СИМВОЛИЧНО И ВИРТУАЛНО ПРОСТРАНСТВО

Анализът на пространствената сегрегация на определена етническа група следва да се изготви, като се акцентира върху два взаимно допълващи се аспекта: абсолютното местоположение на групата в градското пространство и достъпа ѝ до градските ресурси – работа, училище, здравни заведения, различни видове съоръжения и др.

Според Fonseca и др. (2005) връзката между етническата общност и нейната позиция в градското пространство е отражение на пространствените измерения на интеграцията. Авторът посочва, че израз на тази интеграция се идентифицира в три аспекта: 1) разпределение на етническите малцинства в градското пространство; 2) степен на мобилност на различните групи от населението; 3) ниво на достъпност до градските ресурси. Тези три аспекта са взаимно допълващи се, тъй като достъ-

път до ресурси зависи от местоположението на етническата общност в пространството и на съоръженията, които те използват, както и конфигурацията на обществения транспорт, използването на лични превозни средства и т.н. Авторът дава пример за достъпа до ресурси, посочвайки образованието или здравеопазването, като този достъп зависи от местоположението на жилищните райони, транспортната система и някои демографски и социално-икономически променливи, като нивото на доходите, възрастовата структура или здравословното състояние на населението.

В тази глава са разгледани пространствените изражения на интеграцията с основен акцент върху достъпа до градски ресурси, който се определя от нуждите и социално-демографските структури на етническите групи, от местоположението на ресурсите в градското пространство, транспортната осигуреност до тях и от степента на мобилност. Достъпността обикновено се определя чрез степента на трудност при придвижване от едно място на друго и представлява разстоянието и връзката между местоположението на населението и ресурсите в дадено пространство (Grasland, 1998). Това разстояние може да се измерва в километри, но може да се измерва с време или разстояние-цена (Johnston, 2000). Трябва да се вземе предвид още транспортната система, качеството на инфраструктурата, топографските ограничения, ограниченията в скоростта, техническата характеристика на превозните средства, трафикът, схемата на обслужване, цените на горивата на превозните средства (Chapelon, 2004). Координацията между транспортните политики и разпределението на ресурсите допринася за намаляване на неравенствата, които са резултат от липсата на достъпност (Moseley, 1979). Прос-

транственият анализ на достъпността може да се приеме като инструмент, чиито вариации в различните стойности могат да послужат при измерване на степента на изключване на определени области и оттук – на техните жители до местните ресурси. По този начин измерването на достъпността води до генерирането на нова, допълнителна информация като количествен инструмент за измерване на пространствената сегрегация.

За пространственото изражение на интеграцията от голямо значение е и до каква степен етническите групи участват в трансформацията на градската среда или в т.нар. „производство на пространството“ (production of space) – използван все по-често термин.

Всяка група от населението си взаимодейства с външната среда, използва типичните места на обитаване, работа, образование, обслужване и свободно време. Около всеки индивид се очертава пространство, в което той се движи – т.нар. „активно пространство“ (*space of action*) (Gaebe, 2004). Взаимовръзката между възприятието/оценката и движението в пространството на индивидите или групи лица е в центъра на поведенческия подход в градската география (Heineberg, 2001; Gaebe, 2004). Този подход намира широко приложение в географските изследвания през 70-те години на XX век и се прилага при анализа на градските структури и местоположението на отделните техни компоненти. Концепцията е доразвита от Werlen (1988, 1995, 1997), който възприема „теоретичен подход, ориентиран към действие“ (action oriented theoretical approach'). Werlen (1995) определя действието (за разлика от поведението) като умишлен акт на човешка дейност. Въпреки че се основава на намерение, едно действие включва и субективното, социалното, културното и физическото влияние на околните. Следователно

последниците от дадено действие могат да бъдат предначертани или не (Werlen, 1995). Авторът използва тази рамка при пространственото изследване и поставят участниците (субектите) в центъра на пространствени отношения. Структурите на физическото и социалното обкръжение се разбират като ограничения (условия), но също и като възможности и средства за действие. Тези два компонента съставят „активното пространство“ и определят логиката при съответния избор, като по този начин чрез своите действия субектите оказват влияние върху пространството около себе си. Според Golledge и Stimson (1997) активното пространство е термин в „поведенческата география, който се използва за описание на пространството, в което индивидът има директен досег при извършване на своите ежедневни дейности“. Активното пространство в ежедневието се свързва с придвижване на населението между жилището и работното място, между жилището и къщата на приятеля, търговския център и т.н. Други външни влияния върху пространството са, например, политиките за планиране и регулация на земята, предлагането на налични жилища и пазарните условия. Оттук следва, че субектите чрез своите действия влияят върху възприеманото физическо и нефизическо обкръжение около себе си и другите. Този подход е изключително ценен за изследването, тъй като допринася при очертаването на символичното и функционалното пространство. В настоящото проучване се прави опит да се очертае активността на субектите в пространството, като се вземат предвид и размерите на тези пространства. Отдавна е признато, че хората прекарват значително време далеч от дома и че самата идея за „квартал“ е изключително трудна за определяне (Foley, 1950; Matthews, 2008; Palmer, 2013). Въпреки

нарастването на мобилността на населението през последните десетилетия, което се свързва с процесите на автомобилизация, и въпреки силното нарастване на различни взаимодействия в пространството, жилището и кварталът остават референтните точки в ежедневието, социалните отношения и пространствената идентификация, ограничаващи до известна степен времевия и пространствения обхват на “активното пространство”.

Въпросите за местоположението и движението на населението са от основно значение за географските изследвания, но затрудненията идват от ограниченията, които съществуват при наблюденията и събирането на информация. Отговорите на повечето въпроси са получени от направените количествени проучвания и интервюта и въпреки това получените резултати са ограничени по мащаб, а натрупаните грешки често правят невъзможно очертаването на динамичната ситуация. Изследователите се сблъскват със затруднения, когато правят опит да обхванат по-голям кръг от дейности, пряко свързани и с обхвата на формираните социални мрежи. Много от социалните последици от пространствената сегрегация зависят от това къде хората прекарват времето си, когато не са вкъщи (Ellis et al., 2004). В настоящото изследване разглеждаме активността на субектите в пространството, анализирайки размерите на тези пространства. По този начин динамичният, пространствен подход, прилаган при анализа на движението на населението, дава възможност да се надникне отвъд традиционните изследвания на пространствена сегрегация, при които се взима предвид единствено мястото, което обитават етническите групи (Wong, Shaw, 2011).

Според Simmel (1997) и Harvey (2006) пространството е принципно винаги изключителна величина,

което се определя от факта, че един субект не може да заема едно и също пространство едновременно с друг. То никога не е само физическо (абсолютно пространство) или математическо (геометрично), но винаги е социално пространство. Това е така, защото социалните дейности и взаимоотношения винаги са пространствено обусловени. Още през 1963 г. Durkheim и Mauss в своята публикация „Primitive Classification“ твърдят, че „пространството [...] е тясно свързано със съответната социална организация“ и че класифицирането и интерпретацията му може да се различава в зависимост от различията между отделните групи от населението. Според Castells (1977) „пространството е продукт на специфична социална структура“ и заключава, че пространството може да служи като инструмент за анализиране на обществото и социалните връзки, които доминират. Френският учен Lefebvre (1968, 1991) твърди, че „(социалното) пространство е (социален) продукт“, като същевременно идентифицира три диалектични нива или измерения, в които се извършва „производството на пространството“ и които същевременно се намират в постоянен конфликт: 1) материални пространствени практики; (2) представяне на пространството чрез знания, смисъл, символи и др.; (3) „преживени“ пространства чрез спомени и възприятия на онези, които ги заемат. Ученият подчертава, че производството на пространство също е метод за контролиране и утвърждаване на доминиращите социални, политически и икономически сили.

На базата на формулираните от Lefebvre (1991) три диалектични нива и същността на „активното пространство“ са очертани границите на ромската Харман махала. Според първото диалектично ниво ромската махала се определя като специфична морфологична структура

в градското пространство, в което се извършва цял спектър от дейности. Имайки предвид второто диалектично ниво, пространството се преобразува и очертава от етническите общности в зависимост от техните потребности, етнокултурни особености и т.н. Третият аспект, който се взема предвид при очертаването на границите на гетоизираната структура, се отнася до начина, по който етническите общности възприемат пространството или квартала в своето съзнание, пречупено през минали и настоящи преживявания и отразено чрез менталното картографиране. Може да се добави и още едно диалектично ниво, свързано с развитието на съвременните телекомуникации и формираните виртуални социални мрежи. За разлика от останалите три, при него не се изисква непосредствени контакти между членовете на етническите общности, което не определя точните пространствени граници, но помага при очертаването на обхвата на техните социални мрежи. С развитието на телекомуникациите социалният контакт не изисква близост или физическа комуникация, тъй като вече съществуват „общности без близост“ (Graham (ed.), 2004).

Като се вземат предвид трите диалектически нива, определени от Lefebvre (1991), както и допълненото четвърто ниво, могат да се определят четири типа пространство в Харман махала – урбанистично, функционално, символично и виртуално:

- Урбанистично пространство – границите се прокарват, като се вземе предвид специфичната архитектурна морфологична структура на Харман махала в градското пространство, разгледани подробно в предходната глава.
- Функционално пространство – при очерта-

ване на неговите граници освен особеностите на етническата общност в Харман махала са взети предвид поведението ѝ, движението и пространственият обхват на ежедневните дейности и на формираните социални мрежи, които до голяма степен надхвърлят границите на урбанистичното пространство. В динамичното функционално пространство място намира материално-техническата база, устройствената организация и взаимодействието между отделните функционални структурни системи (труд, обитаване, отдих, обслужване, техническа инфраструктура).

- Символично пространство – териториалният обхват на Харман махала се определя от начина, по който ромите възприемат пространството в тяхното съзнание, което е осъществено чрез менталното картографиране. Методичният въпрос в този случай е до каква степен резултатите, получени чрез това картографиране, се различават или са в съответствие с географската реалност. Символичното пространство може да бъде очертано и от „външните“ за ГГС жители, в случая от мнозинството, което посочва, че се чувства застрашено в него и го изключва от своето съзнание като възможност за обитаване, пребиваване, движение, достъп. Тези територии, отразяващи естеството на междуетнически отношения, мнозинството очертава върху картата като „бели петна“, изключени от градското пространство и остават „невидими“ за него.

- Виртуално пространство – появата на интернет променя границите на комуникация между хората. Виртуалното пространство позволява на семействата и приятелите на членовете на ромската общност да поддържат постоянен контакт навсякъде по света. Използването на интернет е положителен индикатор за съществуването на тесни връзки между хората и за съществуването на устойчиви социални мрежи, без да е необходима физическа близост (Graham, 2004).

Очертаването на границите на изследвания обект е тясно свързано с т.нар. „активно пространство“ и е една от основните цели на географските изследвания. Тези граници се прокарват на местата, където интензивността на даден признак или процес намалява. Определянето на границите на ГГС изисква прилагането на гъвкав подход. По своя характер те могат да бъдат ясно очертани или до известна степен размити. Твърдите граници се свързват с територията, която обитава дадено население, или т.нар. урбанистично пространство (имайки предвид, че обитаването в своята същност представлява статична функционална система). Размитите граници определят динамичното функционално пространство, свързани са с движението на жителите на ГГС при извършване на ежедневните им основни дейности и се отнасят до разположението на основните структурни функционални системи – труд, обитаване, отдих, обслужване, техническа инфраструктура, като последната играе ролята на свързващо звено между останалите. Тези структурни функционални системи се разглеждат с присъщата им материално-техническа база, устройствена организация и взаимодействието им с останалите функционал-

ни структурни системи на локално ниво и в рамките на градското пространство. Отделните структурни функционални системи могат да се разглеждат в два аспекта – от статична градоустройствена гледна точка (къде са разположени основните обекти на отделните функционални системи) и от динамична гледна точка – до каква степен те се използват от жителите на Харман Махала. Границите на символичното пространство, определени в менталните карти на жителите, също имат размит характер и са тясно свързани с обхвата на изградените социални мрежи и зависят от начина, по който местното ромско население възприема градското пространство.

ФУНКЦИОНАЛНО ДИНАМИЧНО ПРОСТРАНСТВО

НА ТЕРИТОРИЯТА НА ХАРМАН МАХАЛА

Прегледът на постигнатите нормативи за гр. Пловдив показва дисбаланс в получените стойности на основните градоустройствените показатели по отношение на функционалните системи „отдых“, „труд“, „здравеопазване“, „образование“. При повечето от тях те са два пъти по-ниски от заложените нормативи. Стойността на показателя за степента на осигуреност с терени за обекти на социалната инфраструктура, е индикатор за нейната развитост. Наличните $16 \text{ m}^2/\text{обитател}$ показват сериозно изоставане от заложения норматив за градовете от ранга на гр. Пловдив ($25\text{--}30 \text{ m}^2/\text{об.}$). Терените за зеленина и спорт са $13 \text{ m}^2/\text{об.}$ при минимален норматив $28 \text{ m}^2/\text{об.}$, като стойностите варират в широки граници между отделните райони: за район „Северен“ е $22,51 \text{ m}^2/\text{об.}$, в район „Източен“ – $8,45 \text{ m}^2/\text{об.}$, район „Централен“ – $12,46 \text{ m}^2/\text{об.}$, район „Тракия“ – $11,65 \text{ m}^2/\text{об.}$, район „Южен“ – $9,11 \text{ m}^2/\text{об.}$, и район „Западен“ – $18,52 \text{ m}^2/\text{об.}$ Високият

показател в район „Северен“, където се намира и Харман махала, се дължи на Международния панаир – обект от високо йерархично надградско значение, без който обаче степента на задоволеност с терени намалява прогресивно от центъра към периферията. Поради това, когато се изчисляват стойностите на този показател за отделните градски райони, към съответните стойности се прибавя приспадащата се част от подобни, общоградски обекти, разпределени върху цялото градско население, а в район „Северен“ остава само приспадащата му се част. Тази обща картина на цялостната система на комплексното обслужване е почти аналогична за всяка от съставните й системи. Ако елиминираме разпределението на обектите, които задоволяват ежедневните потребности, може да се направи изводът, че степента на задоволеност с терени или обекти, осигуряващи обслужване от по-високо йерархично ниво, намалява от центъра към периферията на града, което поставя ГГС, не само Харман махала, но и Шекер махала и Столипиново, заедно с новосформираните ромски махали, в най-неблагоприятно положение в сравнение с останалите пространствени единици.

Градските гетоизирани структури в гр. Пловдив са разположени в периферията на градската тъкан (с изключение на Хаджи Хасан махала) като сателити на основното градско ядро. Разстоянието до центъра на града маргинализира жителите и създава реални проблеми, свързани с достъпа до различни ресурси и услуги. Според анкетното проучване 60 % от домакинствата разполагат с лично превозно средство, а в същото време половината смятат, че няма добре изградени връзки на обществения транспорт.

Район „Северен“ е разположен северно от р. Марица и заема територията до регулационните граници на

града. Той е най-големият административен район в Пловдив и е разделен на 16 устройствени модула, в два от които попадат двете ромски махали – Шекер махала и Харман махала. Общата площ на района е 1380 ha, с население 48 000 обитатели. В него се намира Северната индустриална зона, която с общата си площ от 833 ha заема над 60 % от територията му. В района е разположен и Панаирният град, с чиято площ привидно се задоволяват потребностите на населението от обществени терени, а всъщност това са терени от надградско значение. Същото се отнася и за болничния комплекс на Окръжна болница, както и за новия терен на Пловдивския университет. Така изводът, който може да се направи, е, че обществените терени за живущите всъщност са недостатъчни. Крайно недостатъчни са и терените за отдих и спорт – зелените площи за широко обществено ползване в района са едва 4 m²/обитател, има изграден само един парк – „Рибница“, който се отнася в тази категория. Всички останали зелени площи са кварталните градинки и озеленените, но в лошо състояние вътрешноквартални пространства. Що се отнася до гробищния парк „Рогошки гробища“, той едва ли може да се отнесе към зелените площи поради почти „бетонния“ си характер. Част от терените в Северната индустриална зона са включени към системата „Отдых и култура“ (253,07 ha от общо 833,07 ha) и не са усвоени за производствени нужди.

По отношение на наличната улична мрежа (16,2 m²/обитател) също се наблюдава сериозно изоставане от заложените нормативи (28 m²/обитател), почти два пъти.

Функционална система „Отдых“

Една от важните функционални подсистеми в градската структура е свързана с отдиха на обитателите,

която най-често се отнася до изградената зелена система в градовете. Зелената система се състои от:

- зелени площи с широка обществена употреба, включително паркове и градини;
- зелени площи със специфично предназначение – гробищни паркове, ботанически градини, разсадници за растения и др.;
- зелени площи с ограничена обществена употреба, към които се включват междублоковите пространства.

Зелената система на гр. Пловдив е слабо интегрирана в градската структура. Основните ѝ компоненти са изградени от паркови елементи, включващи хълмовете, парковете, крайречната зеленина на р. Марица, градините “Цар Симеон” и “Градската градина” и множество по-малки обекти. Жилищните комплекси са с недоизградено озеленяване и благоустрояване. Проблемите на Зелената система на гр. Пловдив могат да бъдат сведени до следното:

- „мозаечна” структура, неравномерно покриваща градската територия;
- недостатъчно количествено развитие на зелените площи спрямо общата територия на града;
- преобладаващ дял на маломерните зелени площи с ниски показатели за екологична, рекреационна и естетическа ефективност;
- разпокъсаност, безсистемност и липса на връзки между отделните озеленени „острови” сред застроените територии, което не

позволява растителността да изиграе своята екологична роля (ОУП на Пловдив, 2007).

Зелените площи за широко обществено ползване са крайно недостатъчни, което се доказва от количествените параметри. Те заемат 381,5 ha, което съставлява 75,3 % от общите зелени площи. Осигуреността на населението с терени от зелената система на града, които включват обекти за широко обществено ползване (паркове, градини и скверове) за гр. Пловдив са 9,27 m²/об. Осигуреността със зелени площи *със специфично предназначение* (гrobiщни паркове, ботаническа градина, дендрариуми, разсадници) е 2,14 m²/об. Изчислено общо, всеки жител на гр. Пловдив разполага с 11,2 m² /об. зелени площи при норматив от порядъка на 20 m²/об. и 2,7 m²/об. за гробищни паркове (Наредба № 7, 2004). Съществуващата система от обществени озеленени площи се характеризира и с две съществени функционални слабости. Първата е, че липсва 15-минутна пешеходна достъпност до границите на общоградските паркове за близо половината от територията на града, а там, където съществува, капацитетът на парковете не е достатъчен, за да поеме контингента от население. Вторият недостатък е липсата на необходимите зелени клинове, пояси и зони, които да осъществяват контакта на града с природата и планината, трансформирайки свободните пейзажни пространства в архитектурно оформени паркови композиции, подобряващи микроклимата (ОУП на Пловдив, 2007). Освен че е недостатъчна, обществената зеленина покрива твърде неравномерно отделните градски части. По административни райони този количествен показател показва големи различия, като с най-неблагоприятни стойности се отличават районите „Източен“, „Южен“ и „Северен“. Най-високи са те в район „Западен“,

където благодарение на парка „Отдых и култура“ задоволеността с терени за зелена система е $54,9 \text{ m}^2/\text{жители}$, при това в благоприятен пешеходен изохрон. В низходящ ред следват районите: „Централен“ – благодарение на хълмовете и двете градски градини, Тракия – с парка „Лаута“, „Северен“, „Източен“, където се намира кв. Столипиново (от които $4,48 \text{ m}^2/\text{об.}$ са от Централен гробищен парк) и накрая район „Южен“ с една единствена градина на ул. „Скопие“. За район „Северен“, където се намира Харман махала, този показател е със стойност $10,84 \text{ m}^2$ на жител, но на практика той е $1,78 \text{ m}^2/\text{об.}$, което е почти десет пъти под заложените нормативи и пет пъти по-малко в сравнение със средните за града. Причините за тези изключително ниски стойности са свързани с размера на площите, които заема гробищният парк в производствената зона и които представляват разликата от $9,06 \text{ m}^2/\text{об.}$, както и с това, че за целия район съществува само един парк – „Рибница“, който се отнася в тази категория. До него няма необходимата 15-минутна пешеходна достъпност от изследвания ромски квартал и няма капацитет да поеме контингента от население. На ниво устройствен модул неравномерната осигуреност с обществена зеленина е още по-силно изявена, като освен Харман махала и в останалите ромски квартали обществените озеленени площи изобщо отсъстват, като по-този показател се изравняват единствено с производствените зони.

Зелените площи с ограничено обществено ползване са свързани с комплексното устройване на междублоковите пространства и обхващат зелените площи, алейната мрежа и осветлението ѝ, вътрешнокварталните пространства – детските площадки и паркингите около жилищните блокове, зелените площи в производствените терени и озеленяването в имотите на частните

физически и юридически лица. Същите не подлежат на нормиране, но имат жизненоважно значение за зелената система на града и неговата екология. Те само допълват и свързват тази система, но не могат да заместят основните обекти със зеленина за широко обществено ползване, които освен екологичната си роля имат задължението да задоволят нуждите от отдих, спорт и развлечение. Харман махала спада към устройствените модули, в които е необходимо цялостно оформяне със зелени площи с ограничено обществено ползване, тъй като на практика зелени площи в рамките на квартала липсват и се налага създаването на нови. Въпреки че съществуват такива възможности, малкото останали терени са или частни, или се преотреждат за други нужди.

Зелената система освен екологичната си роля има задължението да задоволи нуждите от отдих, спорт и развлечение. В системата на отдиха спортът се проявява в два аспекта – спортуващи за здраве и спортуващи за спортно майсторство. Спортните обекти, свързани с отдиха, са предимно на открито и са обвързани с обществените озеленени площи и с дворовете на обществените сгради – най-вече в училищата и закритите спортни зали.

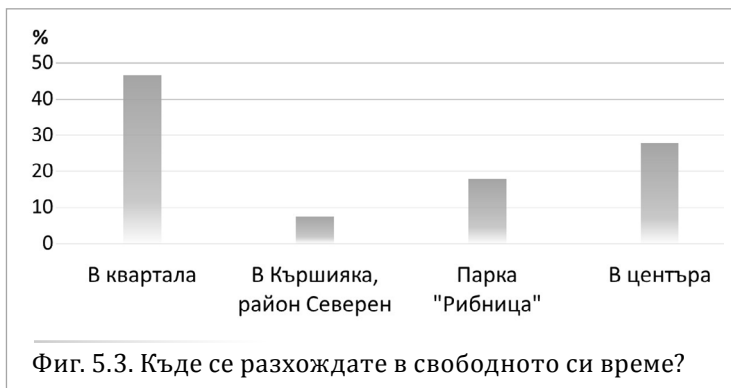
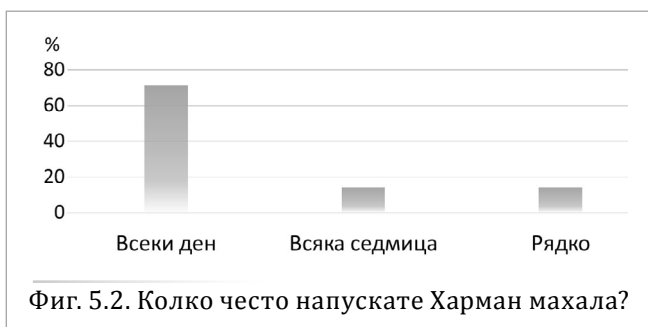
В голямата си част спортните терени са без необходимото поддържане като обществени обекти. Те са недостатъчни и са разположени неравномерно на територията на града. Според чл. 33, глава 8, в Наредба № 7, която касае устройството на териториите за спорт и развлечения, площта на териториите за спорт и развлечения в населените места и в крайселищната им територия се определя, като се спазват нормативи в зависимост от броя на населението на града, които за големите градове е от порядъка на 5–7 m²/жител. Средната задоволеност

със спортни терени за гр. Пловдив е $3,06 \text{ m}^2/\text{ж.}$, или два пъти по-ниска от заложените нормативи. Водещ според големината на спортните терени е район “Западен” – предлагащ терени за масов спорт с площ от 85,15 ha. В останалите райони практически липсват терени за масов спорт. В район „Северен“ тези площи също са крайно недостатъчни, като стойностите от $2,4 \text{ m}^2/\text{ж.}$ са под средните за града. Друг недостатък, е че изградените терени в по-голямата си част са за високо спортно майсторство, а не толкова за обществено ползване.

Подобно на останалите функционални системи, и при тази се наблюдава ограничено ползване на обществените пространства извън Харман махала, което се потвърждава и от отговорите на поставените въпроси. От интервюираните едва 39 % смятат, че изградените в близост спортни площадки, 29 % – за съществуващите детски площадки, и 23 % – за зелените площи, са достатъчни за района, в който живеят. Негативната оценка е още по-засилена при младото поколение (под 20 г.), където разликата е от порядъка на 15–16 пункта – съответно

25 % смятат, че спортните съоръжения са достатъчни, и едва 12,5% – че детските площадки и зелените площи са достатъчни в квартала. Тази отрицателна оценка сочи, че младото поколение е много по-взискателно към качеството на околното градско пространство, отколкото възрастното. Над половината от жителите във възрастовата група над 60 г. смятат, че изградените спортни площадки в квартала са достатъчни, което се свързва и с ограничената им физическа активност. Още по-голяма е разликата в оценката им за наличието на детските площадки, като 45,5 % приемат, че те са достатъчни, както и 38,1 % изказват удовлетворение от съществуващите зелени площи (фиг. 5.1).

Наблюдава се ограничено използване на публични пространства извън Харман Махала. Повече от $\frac{1}{4}$ от населението на махалата излизат рядко или максимум веднъж в седмицата извън махалата (фиг. 5.2). Свободното си време в нея прекарват почти 47 %, а останалите – в Кършияка, в парк „Рибница“ и в центъра на града (фиг. 5.3). Тези съотношения са съвсем различни, ако вземем предвид отделните възрастови групи. Наблюдава се разчупване на наложените стереотипи на поведение за прекарване на свободното време. Младото поколение до 20-годишна възраст става все „по-видимо“ в центъра, като 69,2 % от него посочват, че в повечето случаи прекарват свободното си време извън Харман махала и Кършияка. Този дял намалява на 22 % за възрастовата група от 21–40 години, 16 % за хората от 40–60 години и едва 8,3 % за тези над 60 години. През свободното си време само 6,4 % от респондентите посочват, че спортуват активно.

Анкетните проучвания посочват, че само 25,5 % от респондентите могат да си позволят да отидат на почивка/екскурзия в България. Този дял достига максимални стойности – до 32,1 % за населението до 30 години. Ограничените финансови ресурси са причина едва 8,6 % да посочат, че са ходили на екскурзия в чужбина, обикновено свързана с посещение на роднини, работещи предимно в Германия. Едва 15,8 % посещават кино, театри, концерт и др.

Обезпокоителен остава фактът, че 81 % от населението на Харман махала гледа основно турска телевизия, а едва 5 % гледат и двете телевизии, до които имат достъп чрез сателитни чинии (фиг. 5.4). Този голям процент обуславя факта, че значителна част от децата в първи клас не говорят български език. Учителите сочат

тази причина като една от основните за незадоволителните резултати в училище. Между 18 и 20 % от ромите не разпознават ключови, знакови, символични за град Пловдив обекти, които се намират в центъра на града (амфитеатъра, римския стадион, стария град в центъра), а безпогрешно разпознават снимки от останалите ромски махали в града. Това е характерно за респондентите от горните възрастови групи.

По отношение на функционалната система „Отдых и прекарване на свободното време“, подобно на останалите подсистеми, обитателите на Харман махала показват една силна затвореност в своята териториална общност. Този стереотип се разчупва сред младото поколение, което копира модела на поведение на мнозинството. Ромите стават все по-видими в центъра на града, търговските обекти, моловете и др. За разчупването на „традиционния модел на поведение“ допринася и фактът, че 1/3 от жителите на махалата живеят в чужбина, където обитават етнически смесени квартали. Връщайки се в България, те пренасят начина им на живот в гр. Пловдив, като стават все по-уверени в своето поведение.

Функционалните системи „Образование“ и „Здравеопазване“ се разглеждат в два аспекта:

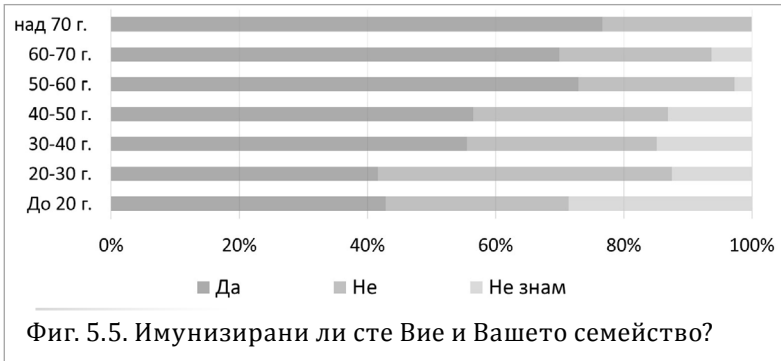
- като неотменим елемент на средата за обитаване, чиито обекти задоволяват ежедневните потребности на обитателите (училища, детски градини, ДКЦ и др.);
- като елемент от градското пространство с обекти от по-високо йерархично ниво, които задоволяват неежедневните потребности на обитателите на даден квартал (болници, висши учебни заведения, професионални гимназии и др.).

Функционална система „Здравеопазване“

Към обектите, които задоволяват ежедневните потребности на населението от подсистемата „Здравеопазване“ спада доболничната медицинска помощ. Структуриращи обекти на доболничната лечебна помощ са Диагностично консултативните центрове (ДКЦ). За града е налице териториална неравномерност на тяхното разположение, за което невинаги са отчитани изискванията за удобен достъп (да са разположени в близост до жилищните квартали), т.е. районът на обслужване да е с радиус 800 m. В район „Централен“ се намират 5 от всичките 13 ДКЦ в гр. Пловдив. Останалите пет административни района се обслужват от 7 диагностично-консултативни центъра, а в район „Източен“ няма такъв. Три ДКЦ са разположени в район „Северен“, като извън заложения норматив за достъп до тях попадат следните устройствени модули с жилищни функции Шекер махала, Харман махала и непосредствено разположения до нея жк Гагарин.

Предлагането на услуги от здравни заведения от

по-високо йерархично ниво (болници) постепенно намалява от центъра към периферията на града и по тази причина, независимо от наличието на университетската болница „Свети Георги“ в район „Северен“, ГГС на Харман махала, Шекер махала и Столипиново остават в най-неравностойно положение. В случаите, когато правим анализ на достъпността, трябва да се събират данни не само за физическото разстояние до доболничните и болничните заведения, а и нивата на здравноосигурените лица. От анкетното проучване е установено, че $\frac{1}{4}$ от населението на Харман махала не е здравно осигурено. Приблизително толкова е делът на тези, които нямат общопрактикуващ лекар. Само 29,2 % от респондентите декларира, че той се намира извън обхвата на района, който обитават. При експертните интервюта с общопрактикуващия лекар на махалата се установява разминаване между данните, получени от него, и анкетните проучвания. Според лекаря по-голяма част от пълнолетното население нямат здравни осигуровки, тъй като смятат за непосилно да ги плащат всеки месец. Ромите се възпротивяват и на задължителната такса в размер на 2,90 лв., която трябва да заплащат при всеки преглед. В случай на заболяване при събирането на необходимите средства за всеки нуждаещ се включват всички членове на семейството, роднини, приятели. Стабилните и силни социални мрежи се задвижват много бързо и ефективно. Обитателите на квартала се отнасят с голямо недоверие към здравната система, включително остават безразлични към задължителните ваксинации на децата, които в повечето случаи здравният медиатор събира в периода на ваксиниране. Общопрактикуващият лекар сподели за безразличието, с което посрещат ваксинацията срещу COVID 19, и, че не я приемат за наложител-

на. „Отстъплението от здравната система“ се доказва и от информацията, която дават анкетните проучвания за дела на имунизирани със задължителните ваксини. Както се вижда от фиг. 5.5, този дял нараства с увеличаване на възрастта. Въпреки усилията и системната работа, които полага здравният медиатор, живеещ в махалата, повече от половината жители (58,1 %) смятат, че не са достатъчно здравно информирани. Само 52 % знаят, че в квартала работи здравен медиатор като координиращо лице между здравните институции и жителите (фиг. 5.6). Над половината (58,9 %) смятат, че нямат равен достъп до качествено медицинско обслужване и заявяват,

че са недоволни от здравните услуги, които ползват, а според 54 % здравните заведения са недостатъчни в района, в който живеят. Прави впечатление високият дял (44,1%) на респондентите, които съобщават за хроничен здравословен проблем. В същото време над половината от населението на Харман махала (53,6 %) декларира, че не посещава профилактични прегледи.

Функционална система „Образование“

Освен семейството учебните заведения са едни от най-важните места за социализация на подрастващите младежи, за формиране на основни социални ценности, идентичност и общи нагласи.

При анализа на наличните и необходимите за изграждане детски ясли се установява, че от наличните 16 в гр. Пловдив едва 3 се намират в район „Северен“. От необходимите за изграждане 13 допълнителни ясли на района се падат 2. Аналогична е картината и с детските градини. Средният капацитет на използваемостта им е превишен със 161,75 %, като 80 % от децата посещават детска градина. Необходимо е да се изградят 4 нови детски градини в район „Северен“ – от които по една в Шекер махала и Харман махала. Не е изпълнен и нормативът за достъп – до 300 m до детска градина.

Недостатъчни за нуждите на града (и обслужвания от него агломерационен ареал) са и основните и средните общообразователни училища, особено като се има предвид, че само 19 % от общия брой ученици са на едносменно обучение. Според Общинския план за развитие е необходимо изграждането на допълнителни 421 класни стаи, разпределени по райони, както следва: „Централен“ – 150, „Източен“ – 61, „Западен“ – 47, „Северен“ – 62, „Южен“ – 66, „Тракия“ – 35. Не са спазени и нормативни-

те изисквания за достъп до училищата от разстояние до 500 m. Учениците в Харман махала учат в изцяло сегрегирана среда в ОУ „Йордан Йовков“. Един значителен дял (69,1 %) от респондентите съобщават за трудности в обучението, свързани с езика. Малко над половината (57 %) от жителите на градската гетоизирана структура смятат, че училищата са достатъчни в района, в който живеят. По-голяма част от анкетираните (70,1 %) твърдят, че учениците трябва да завършат средно образование, но едва 12,6 % посочват – висше. Само 10 % са учили или в момента учат в „смесено с българи“ училище. В такова училище желаят да учат 58 % от респондентите, ако имат възможност да се завърнат в учебна среда, а 34,3 % предпочитат среда с изцяло български ученици. Тук се наблюдава едно сериозно разминаване между желание и действителна ситуация, което говори за това, че ромите са поставени в една предопределена ситуация при избора на училището, без да им е дадена възможност за избор. При голяма част от отговорите на въпроса за основната причина да бъде избрано настоящото изцяло сегрегирано училище присъства отговорът: „идват на място от училището и ги записват“. Други причини са близостта на дома, еднаквата етническа принадлежност, общият език, който улеснява комуникацията между учениците, но в същото време затруднява диалога с учителите. Респондентите твърдят, че, учейки в хомогенна среда, по-лесно се приспособяват към образователната система, но в същото време не осъзнават, че по този начин разстоянието между тях и мнозинството става все по-голямо и възможностите за неговото скъсяване стават все по-трудни. Родителите на малкото деца, които учат в СУ „Христо Данов“, което се намира в жк Гагарин, посочват преобладаването на български ученици като мотив

за избора на това училище. От проведените интервюта става ясно, че за отпадането на учениците от училище основни причини са недоброто владение на български език, ранните бракове, липсата на родителски контрол, на финансови средства и на мотивация. Едва 57 % от респондентите заявяват, че наученото в училище им е помогнало в живота след това, като например намирането на работа.

Функционална система „Труд“

До края на 80-те години на XX в. един от най-важните положителни характеристики на ромското население е почти пълната му трудова заетост. През социалистическия период повечето роми имат фиксиран и стабилен доход. Като резултат работното пространство се превръща в споделено пространство с българите и останалите етнически групи. Голяма част от ромските домакинства в Пловдив преди социално-икономическата трансформация работят в текстилния комбинат, който се намира в непосредствена близост. В резултат на това много работни и жилищни места се превръщат в общи пространства. Ромите вече не са скритите и неизвестни „други“, а са служители със сходно социално положение, което изиграва и положителна роля срещу дискриминационните процеси. През последните десетилетия се наблюдава точно обратната тенденция – 47 % от респондентите отговарят, че говорят само на турски или ромски език на работното място. Преструктурирането на икономиката води до намаляване на работните места за нискоквалифицирани работници, които ромите с ниско образование заемат преди 1989 г. След отдръпването на държавата ромите сами търсят решение на своите ежедневни битови проблеми и се наблюдава все по-голямо намаление на

тези, които участват във формалната икономика. Ромите се възползват от възникналите нови възможности, които предоставя пазарната и по-точно „сивата“ икономика – развитието на куфарната търговия, производството на нелегален алкохол, създаването на собствени фирми, които осигуряват работа, в областта на строителството например. В структурата на доходите тротоарната търговия присъства като перо в 1/3 от домакинствата, а 30 % от населението в трудоспособна възраст работят в „сивата“ икономика. От количественото изследване се потвърждава, че основната част от ромите в Харман махала работят в квартала или в непосредствена близост: 16 % работят в него, 38 % в други части на район „Северен“, 28 % в други квартали на Пловдив, 11 % извън града (в други населени места в област Пловдив). Тези процеси говорят за нарастващо капсулиране на ромската общност в околната градска среда. „Автономната“ пространствена единица става все по-отдалечена и разчита все по-малко на държавата, като в същото време ролята на вътрешните социални мрежи, лоялност към мястото, дългогодишно съжителство (повече от век), вътрешните правила, закони и норми стават все по-важни.

Голяма част от домакинствата в махалата са зависими от социални помощи през първото десетилетие от началото на прехода. През последните години се наблюдава намаляване на тези семейства – едва 7 % от домакинствата разчитат на социални помощи.

Отварянето на границите след приемането на България в ЕС през 2007 г. предоставя възможност за работа на ромите в чужбина. Според местната администрация от около 1800 д., които имат постоянен адрес в „Харман махала“, само 2/3 са посочили същия като настоящ адрес, а останалите са извън страната.

През последните години нараства броят на ромите, които работят в чужбина и съответно на домакинствата, които разчитат на финансова помощ „отвън“. В структурата на доходите повече от 56 % от домакинствата разчитат на финансова подкрепа оттам, 29 % от респондентите заявяват, че са работили в чужбина, 59 % заявяват, че поне един член от домакинството е работил или в момента работи извън страната, а половината от тях възнамеряват да заминат за няколко години. С нарастването на доходите се наблюдава освен вертикално разрастване на махалата и разрастването ѝ в хоризонтална посока, включително и закупуването на апартаменти в съседните блокове, в т.ч. и в т.нар. „Малък гигант“, който се намира в непосредствена близост до Харман махала и е населен вече със смесено население. Апартаментите, които се намират във входовете в близост до махалата и на по-ниските етажи, са с от 100 до 350 евро на квадратен метър по-евтини от тези в най-отдалечените входове на блока.

СИМВОЛИЧНО ПРОСТРАНСТВО

Идентифицирането и чувството за принадлежност към квартала има своята историческа, социална, икономическа, етнокултурна обусловеност. Менталното картографиране е самостоятелен емпиричен инструмент – метод, който активно се използва за научни цели от началото на 60-те години на XX век. Създаването на една ментална карта е процес, при който респондентът, базирайки се на своите спомени, представи и възприятия, изгражда визуален образ на пространството и обектите. Често визуалната картина, представена от респондента, е далеч от обективната пространствена реалност. Изграждането на ментална карта е в пряка зависимост

от субективната оценка на респондента, неговия житейски опит, бит, култура, възраст, образование, религиозна принадлежност и пр. Очертаването на границите на квартала много често се оказва трудна задача, като се има предвид формираните пространствени модели на общуване – например характера на социалните мрежи и взаимодействия или различните социални характеристики. В резултат това не се формира ясно очертана граница на гетоизираната структура (Sampson, 2004). Границите често се припокриват, имайки предвид, че социалният живот в един квартал обикновено е една отворена система с различна степен на хомогенност и външна свързаност (Alexander, 1972).

Според Асенов (2018) менталните карти на респондентите от Харман махала се оказват значително разнородни. В тях се отразява повече въздействието на градската среда върху респондентите, отколкото реалната географска ситуация. Наблюдава се ясна диференциация между менталните карти на групата на възрастните респонденти и тази на по-младите. Картите на първата група са многопластови, като се отчита по-дългата времева приемственост и комбинацията от съществували и съществуващи в момента градски обекти. За разлика от тях, картите на втората група са по-малко релефни, характеризират се със значително по-къс темпорален обхват, но градът става все по-видим, по-конкретен като определени маршрути водят от квартала до престижни места в центъра на града (Асенов, 2018).

По-голямата част от респондентите изобразяват махалата и своя дом като център, от който тръгват всички маршрути. Според Асенов (2018) в повечето случаи в менталните карти Харман махала и домът на респондента заемат значителна, централна част от листа. На поставе-

ната задача да изобразят местата в градската територия, които периодично посещават и своите градски маршрути, по-голяма част от респондентите (79 %) отбелязват обекти, свързани предимно с всекидневие и празнично-ритуалния календар на тяхната етническа общност: джамии, махали, хранителни търговски обекти във или в съседство с махалите, старите мюсюлмански гробища, места от техните спомени и др. Пространството на „другите“ (макрообществото) е често невидимо или твърде аморфно в картите на повечето респонденти. То сякаш съществува, но извън тях – в друг, паралелен град декор, през който те преминават най-често транзитно. Около 11 % от респондентите (предимно по-млади) маркират и обекти, които са извън „традиционните“ маршрути и градски места на жителите на Харман махала: градските търговски центрове; спортен стадион; стария град в Пловдив; престижни кафенета, университет и пр. Въпреки че в менталните карти на по-голямата част от респондентите градът съществува с неговата неопределеност, за определена част от тях градът става все по-разпознаваем и част от ежедневните им маршрути. Ако за един представител на българската общност домът е част от центъра или периферията на Пловдив, то за един жител на Харман махала домът е част от обособено населено място, което макар и чисто географски да е част от града, ментално е извън него. Много често може да се чуе в махалата: „Ще ходим в касабата (града)“. Въпреки улеснения достъп, който предоставят различните маршрути на градския транспорт до всички части на града, обикновеният жител на махалата продължава да чувства останалата част от града като чужда, некомфортна. Този начин на представяне на пространството води до изграждането на споделена визия за дадена територия, на опреде-

лен имидж като част от тяхната групова и индивидуална идентичност. В резултат жилищните райони, в които са концентрирани етническите групи, се възприемат от мнозинството като „пространство на другостта“, където социалните проблеми се срещат по-често и културните различия ограничават контактите помежду им.

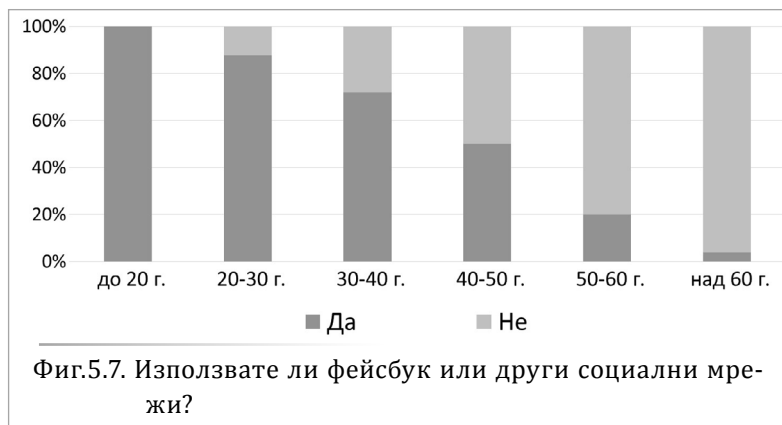
Ромските квартали в града имат силно изразена самоличност от гледна точка на техните обитатели, границите са ясно дефинирани и името на квартала се използва като маркер за лична идентичност.

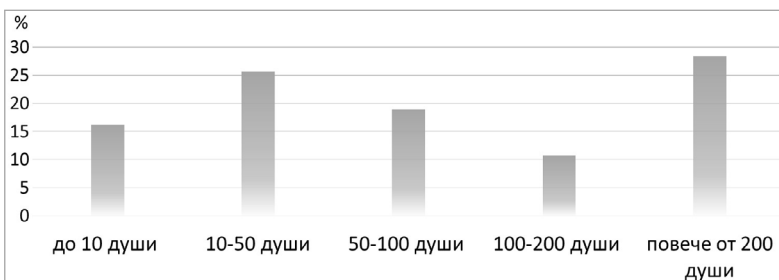
ВИРТУАЛНО ПРОСТРАНСТВО

Изследването ясно показва разрастване на обхвата на виртуалното пространство, чиито граници трудно се очертават. Това разрастване се обяснява с увеличаване на доходите на ромските домакинства през последните години, свързано с емиграцията на техни роднини извън границите на страната. Интервютата показват, че 58 % от респондентите използват социалните мрежи с приятели и роднини, които живеят в чужбина, като този дял дори надвишава с 22 пункта връзките с лица в страната извън гр. Пловдив.

При анкетното проучване се установява, че 75,7 % от домакинствата имат достъп до интернет и 95,2 % от респондентите притежават мобилен телефон. Тази висока степен на осигуреност с мобилни данни дава възможност да бъдат очертани границите на виртуалното пространство. Един от начините за очертаването им е до каква степен използват социалните мрежи във виртуалното пространство – близо половината (48,6 %) декларира, че използват фейсбук или други социални мрежи (фиг.5.7.). Този дял достига близо 100 % за възрастовата група до 30 години и намалява до 3,8 % за възрастова-

та структура над 60 години. При честотата на използване на социалните мрежи ясно се откроява групата, която ги използва ежедневно (3/4 от респондентите) (фиг.5.8; фиг.5.9.).

Фиг.5.9. Колко приятели имате във фейсбук или друга социална мрежа?

ГЛАВА ШЕСТА

ИЗМЕРВАНЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНАТА СЕГРЕГАЦИЯ

Анализът на пространствената сегрегация, която има многостранен характер, изисква прилагането на интердисциплинарни методи и различни показатели. Използваните показатели могат да бъдат групирани в две категории: социологически и пространствени или географски. Географите се фокусират върху пространствените аспекти на сегрегацията. Социолозите фокусират усилията си върху разработването на индекси, които описват социалните взаимоотношения и причините, поради които индивидите заемат определено социално пространство. В случаите, когато изследването е фокусирано върху анализа на пространствените аспекти на сегрегацията, се разработват пространствени показатели, докато в случаите, когато изследването е фокусирано върху анализа на социалните взаимоотношения, тези показатели са непространствени. Последните разглеждат социалната среда като постоянна величина, предварително определена организационна или пространствена единица – например, училище, квартал, преброителна единица, избирателен район и др. Тези показатели пренебрегват пространствената близост на индивидите и предопределят обхвата на социалните пространства и се фокусират само върху компонентите, които се намират в границите на всяка една предварително определена териториална единица. В литературата се описват два основни проблема (слабости), които съществуват при прилагането на непространствените показатели: първият е т.нар. „проблем на шахматната дъска“ (Morrill,

1991; White, 1983, 1998), докато вторият е свързан с модифицираните площни единици (modifiable areal unit problem) (MAUP) (Wong, 1997). „Проблемът с шахматната дъска“ има абстрактна същност, свързана със сегрегацията и през 1983 г. White го обяснява по следния начин: всеки квадрат в шахматната дъска представлява предварително зададена територия, като например квартал, преброителен блок, избирателна секция и т.н., и всеки един от тях се отличава със своя вътрешна структура (бели и черни квадратчета). Авторът дава следните варианти на разпределение на квадратчетата: например, в единия случай белите квадратчета ще са разположени в едната половина на дъската, а в другата половина ще бъдат разположени всички черни квадратчета. В друг случай черните и белите квадратчета са разположени смесено (шахматно). Тези два описани случая се отличават с коренно различна вътрешна структура и се очаква да бъдат определени като контрастни една спрямо друга ситуации. Непространствените показатели не разграничават вътрешната структура на пространствените модели и двата описани случая ги определят като еднакви. Както отбелязва White, град, в който всички афроамериканци са концентрирани в едно единствено гето, ще има същите стойности на показателите за пространствена сегрегация, както в град, в който „черните“ квартали заемат същата площ, но са разположени разпръснато в градското пространство. Вторият проблем, свързан с непространствените показатели, както вече беше споменато, се отнася до това, че те използват предварително определени териториални единици (MAUP). Границите им не се променят в хода на събирането на данните за тях, така че те да отразяват реалната социална среда. Например, двама души могат да живеят сравнител-

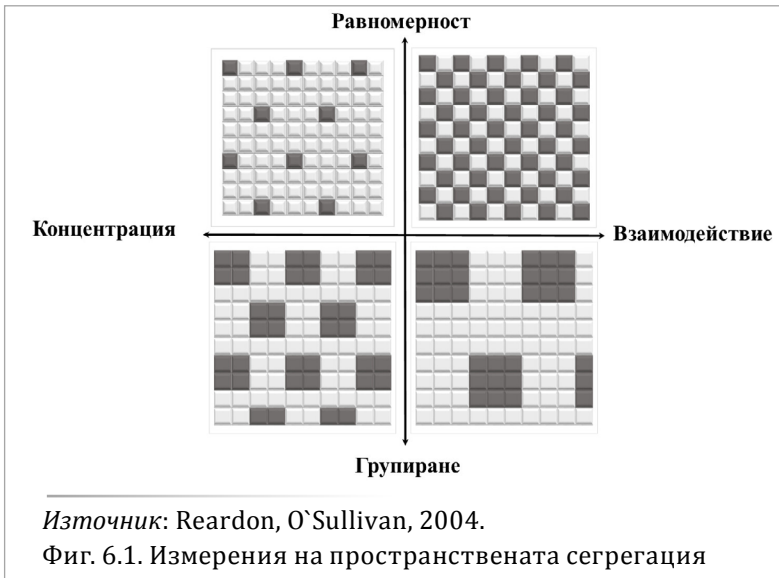
но близо в пространството, но да попаднат в различни пространствени единици. В същото време двама души, които живеят отдалечени в пространството, могат да попаднат в една и съща пространствена единица (Wong, 1997; Reardon, O'Sullivan, 2004). Ето защо границите между обособените единици трябва да бъдат прецизно очертавани.

Градовете не могат да бъдат изследвани, без да се разгледат процесите, които протичат между различните им части. Именно поради тази причина са използвани както пространствени, така и непространствени индекси за измерване на пространствената сегрегация не само на жителите на Харман махала, а и взаимодействие им с останалите ромски квартали.

През 1988 г. Massey и Denton, основавайки се на работките на Duncan и Duncan (1955), създават една от първите концептуални схеми, характеризираща пространствената сегрегация, чрез която се прави оценка на мястото, заето от гетоизираната структура в градското пространство (фиг. 6.1). Тази схема включва пет измерения на пространствената сегрегация, а именно:

- *равномерност (evenness)* – степен на равномерност на етническата група в пространството;
- *взаимодействия или експозиция (exposure)* – възможност за потенциален контакт или взаимодействие между членовете на малцинствените групи с мнозинството в рамките на градските пространствени единици (най-често един и същ квартал);
- *концентрация (concentration)* – степен на компактност на изследваната етническа група;

- *централизация* (centralization) – степен на отдалеченост на етническата група от центъра на града;
- *групиране* (clustering) – степента, до която членовете на дадена група са разположени близо едни до други.

Като цяло в литературата освен че липсват точни определения на основните понятия, липсват и ясно дефинирани математически изрази, които по най-точен начин да характеризират пространствената сегрегация.

Poulsen, Johnston и Forrest (2002) поставят изисквания показателите, измерващи пространствената сегрегация, да отразяват три основни нейни характеристики, а именно:

- *степен на концентрация*, т.е. териториите, в

които преобладава определена етническа група;

- *степен на асимилация*, а именно споделянето на жилищното пространство с мнозинството;
- *капсулиране или жилищна изолация* на определена етническа група от мнозинството и/или други етнически групи.

Според тези автори показателите, които се прилагат при измерването на нивата на пространствена сегрегация, трябва да отговарят на следните изисквания:

- да отразяват теоретичните постановки, свързани с пространствената сегрегация;
- да дават възможност да се правят сравнения както в рамките на града, така и между отделните групи от населението;
- да имат количествено изражение, което предоставя възможността изследваните процеси по-бързо и по-лесно да бъдат оценявани, като се елиминира необходимостта от събирането и обработката на голям масив от данни.

Друг подход при оценка на различните измерения на пространствената сегрегация е въведен от James и Taeuber (1985). Те се опитват да сравнят различни методи по набор от критерии, които включват: организационна еквивалентност и инвариантност на размерите (Organization Equivalence and Size Invariance), трансфер (Transfers), композиция (Composition), инвариантност (Invariance) и критерий Лоренц (Lorenz Criterion).

През 2004 г. Reardon и O'Sullivan разширяват критериите, като включват:

- Интерпретация на мащаба (*Scale interpretability*) – всеки показател да бъде мащабиран. Индексът трябва да е равен на 0 в случаите, в които дяловете на групите са еднакви, и с максимална стойност (обикновено 1) в случаите, в които ареалът има хомогенен характер.
- Произволна независимост на границите (*arbitrary boundary independence*) – показателите за пространствена сегрегация не трябва да зависят от границите на възприетите пространствени единици. При изчисляването на всеки индекс трябва да се взема предвид точното местоположение на членовете на изследваната група в пространството. Тези изисквания трябва да се спазват, за да могат да се разрешат споменатите проблеми с предварително определените площи (MAUP).
- Еквивалентност на местоположението (*location equivalence*) – ситуация, при която има две точки – p и q , които имат еднакъв състав на населението и еднаква гъстота, за разлика от всички останали точки в близост, и ако двете точки се комбинират в една, тогава сегрегацията трябва да остане непроменена. James и Taeuber (1985) за пръв път въвеждат този критерий, описващи подобен случай.
- Инвариантност на гъстотата на населението (*population density invariance*) – сегрегацията трябва да остане непроменена в рамките на групата, ако гъстотата на населението

в дадена точка се умножава с постоянен коефициент. Това е свързано и с понятието за пространствена генерализация, което първо е въведено от James и Taeuber (1985).

- Инвариантност на състава (*composition invariance*) – сегрегацията остава непроменена, в случай че дяловете на групите се променят в рамките на дадено население, а относителното разпределение на тези групи остава постоянно.
- Трансфер и обмен (*transfers and exchanges*) – сегрегацията намалява при *трансфер* на член на етническа група от точка p , в която преобладаващата част от населението е от нея, към точка q с по-голям дял на друга етническа общност. Сегрегацията се увеличава при *обмен*, при който двама члена от две различни етнически групи сменят местата си, така че и двамата вече да се намират в свое обкръжение.
- Адитивна пространствена декомпозиция (*additive spatial decomposability*) – ако X подзоните са агрегирани в по-големи области Y , показателите за сегрегация трябва да се изчислят за всяка една подзона.
- Адитивна групова декомпозиция (*additive grouping decomposability*) – алтернативен случай на адитивна пространствена декомпозиция – ако M групи са групирани в по-големи групи N , тогава всеки един показател за сегрегация трябва да се изчисли за компонентите (M) на по-големите групи (N).

Учените в своите изследвания се стремят да измерят едно, няколко или всички измерения на пространствената сегрегация, идентифицирани от Massey и Denton (1988) (фиг. 6.1.). За постигане на целта на дадено изследване се определя видът и броят на индексите, които ще бъдат използвани в него. Според авторите е безсмислено показателите да се категоризират на „най-правилни“ или „най-добри“, тъй като всеки един от тях измерва различни аспекти на пространствената сегрегация. В случаите, в които изследването има за цел да направи анализ на непространствените характеристики на сегрегацията (взаимодействие и равномерност), се използват индексът на различие и индексът на взаимодействие. Останалите три измерения на сегрегацията (концентрация, групиране, централизация) и отнасящите се към тях индекси са подходящи, когато целта на изследването е да се установи точното местоположение на групата в пространството. В случаите, в които е важно да се знае местоположението на групата спрямо центъра на града, се използва индексът на централизация; ако акцентът е върху площта, която заема групата в градското пространство, се използва индексът на концентрация или изолация и т.н. Авторите смятат, че проявата на всяко едно от тези измерения има различни социални последици, които, взети в своята съвкупност, представят комплексния характер на пространствената сегрегация. Според тях равномерността и експозицията са непространствени измерения, тъй като се определят от предварително очертани граници на изследваната територия, а концентрацията, групирането и централизацията са пространствени измерения, тъй като те изискват информация за местоположението на изследваната група и размера на заетата от нея територия. Най-задълбочен анализ на

пространствената сегрегация се постига, когато всичките пет измерения се вземат предвид едновременно. Такъв многоизмерен подход дава най-пълна картина на сегрегацията, което не може да се постигне с използването на един индекс. Възможно е една група да се отличава с висока степен на сегрегация само по един или няколко от посочените измерения. Така Massey и Denton (1993) установяват, че чернокожите в някои американски градове са силно сегрегирани и според петте измерения едновременно. Пространствен модел, при който и петте измерения на пространствената сегрегация показват високи стойности, е дефиниран от Massey и Denton (1993) като хиперсегрегация.

Очевидно е, че ефектите на сегрегацията зависят от „мащаба“, т.е. от размера на пространствената единица. Най-често използваните мерки за сегрегация са индексът на несходство (ID) и индексът на сегрегацията (IS). Стойностите на ID и IS зависят от размера на площите, използвани при изчисляването на тези индекси. Колкото по-голяма е площта по отношение на населението (и колкото по-малък е броят на площите), толкова по-малка е вероятността ID или IS да имат висока стойност. Това означава, че градовете, където изчислението се основава на голям брой малки площи, имат по-голяма вероятност за висока стойност на ID и IS отколкото метрополите, където изчисленията се основават само на малък брой относително големи площи. Това ограничение възпрепятства сравнението между градовете в дадена страна и между държавите. Сравненията с течение на времето в същите градове са относително безпроблемни.

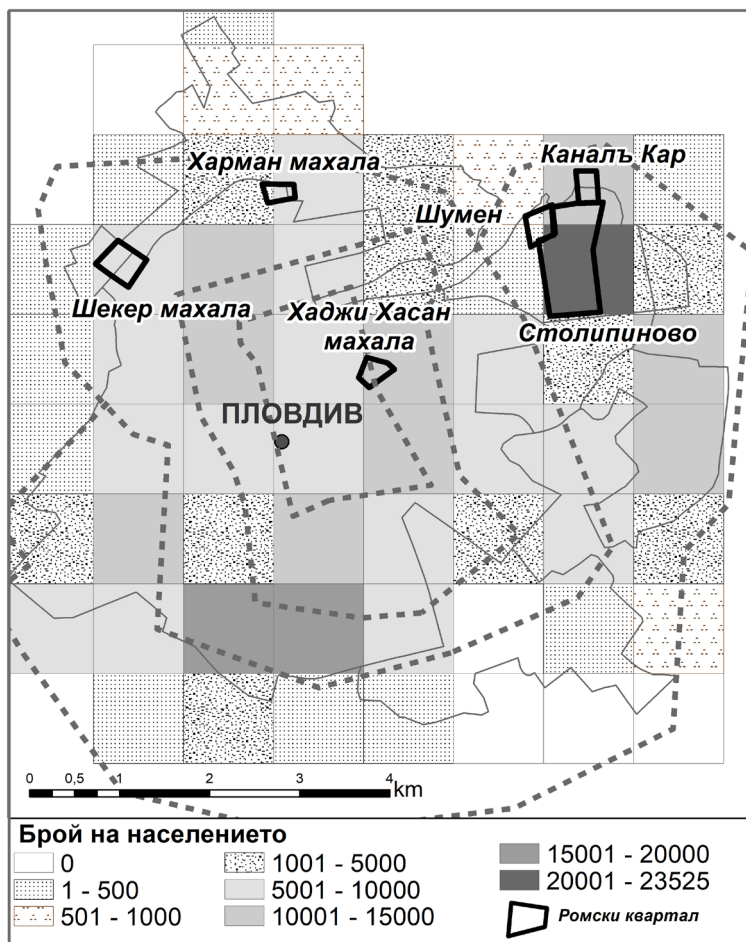
Като се има предвид, че към момента не съществува един комплексен индекс, който да характеризира петте измерения на сегрегацията, една от основните задачи

в настоящото изследване е чрез комбинация от индекси (като например индекс на сегрегация, на изолация, на пространствена близост, на взаимодействие, на групиране и др.) да се направи пълна и точна характеристика на пространствената сегрегация в Харман махала, гр. Пловдив, за да може да се определи нейният модел.

Въз основа на прегледа на литературата са подбрани показатели, които да отговарят, доколкото е възможно, на гореизброените изисквания и които да характеризират петте измерения на пространствената сегрегация: *равномерност; експозиция или взаимодействия; концентрация; централизация; групиране* с използването на GIS. Като основа при изчисляването на отделните индекси е използван „грид на населението“, който е изготвен от Националния статистически институт на Република България със следните характеристики:

- *резолюция*: 1 km²;
- *координатна система*: ETRS89_LAEA (Lambert Azimuthal Equal-Area);
- *формат*: CSV, Esri Shapefile (*.shp);
- *статистическа информация*: разпределение на населението от Преброяване 2011 г. по брой, пол и възрастови групи в мрежа от 1 km²;
- *население, разпределено в грида, който попада в гр. Пловдив*: 338 153 д.;
- *референтна дата на статистическата информация*: (1-ви февруари 2011 г.);
- *метод на разпределение на населението на гр. Пловдив*: агрегация (77,4 % от населението);

дезагрегация (42,6 % от населението).

Фиг. 6.2. Брой на населението във всяка клетка от грида през 2011 г. с локализация на четирите ромски махали в градското пространство на гр. Пловдив

За очертаване на границите на ромските квартали в Пловдив са използвани данни от Националния статис-

тически институт, Службата за гражданска регистрация и административно обслужване на община Пловдив, както и сателитни и ортофотото изображения. Предложениата методология може да се използва и за други градове, така че да позволи различни сравнения и пространствени анализи (фиг. 6.2).

РАВНОМЕРНОСТ

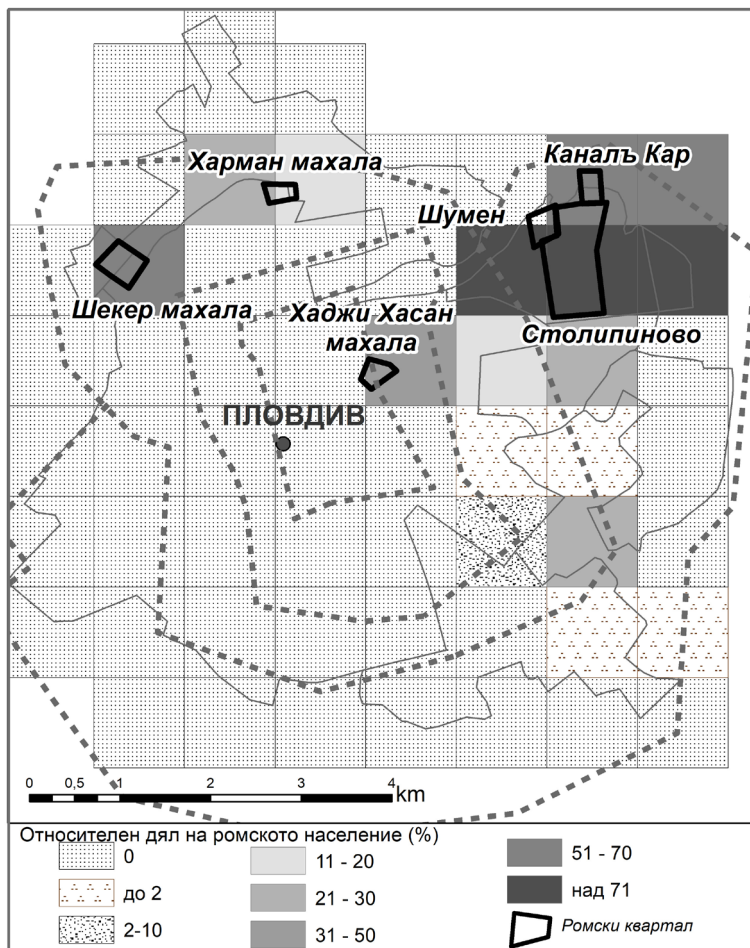
Равномерността на една група се измерва спрямо местоположението на други групи в рамките на едно и също пространство. Малцинствената група е сегрегирана, ако е неравномерно разпределена в пространството, а пространствената сегрегация е най-висока в случаите, при които малцинствата и мнозинството не споделят общи територии. Първият опит, който се прави за измерване на пространствената сегрегация, е този на Duncan и Duncan (1955), като въвеждат индекса на различията (dissimilarity index) (D), а след това са разработени и различни негови модификации. Като положителен момент от неговото използване над 30 години Massey и Denton (1988) споменават факта, че се създава възможност да се разкрият тенденции, а освен това е лесен за изчисляване и приложение. Индексът на различие е един от най-популярните, използвани при измерването на пространствената сегрегация. Концептуално той представлява делът на дадена група, който трябва да промени местожителството си, за да се постигне равномерно разпределение на групата в градското пространство. Индексът на различие спада към непространствените измерения на сегрегацията, тъй като върху неговата стойност не влияе преместването на членовете на дадена група от ареали, в които те са с висок относителен дял (над средните за града), в ареали, където те не са достатъчно предста-

вени (под средните стойности за града), но в рамките на една и съща пространствена единица. С това е свързан и основният недостатък на индекса. При изследване на пространствената сегрегация на афроамериканците Duncan и Duncan (1955) изчисляват D по следния начин:

$$D = \frac{1}{2} \sum_i \left| \frac{w_i}{W} - \frac{b_i}{B} \right| \quad (1)$$

където: w_i и b_i – броят на бялото и чернокожото население, преброено в териториална единица i ; W и B – съответно бялото и чернокожото население в цялата изследвана територия. Този индекс може да се приложи не само при изследване на расовата принадлежност на жителите, но и ако се вземат предвид и други признаци – етнически, религиозни, икономически, социални и т.н. (фиг. 6.3).

Стойностите от изчислението на този индекс могат да се интерпретират като дял от населението на една територия, което трябва да промени местоживеенето си, за да се постигне равномерно разпределение на тази група в нея. Числителят във формула (1) изобразява броя на преместванията, които трябва да се осъществят, за да може всяка една пространствена единица да бъде обитавана от еднакъв брой членове на съответната етническа група (Morrill, 1991; Wong, 2003). Промяна на местоживеенето ще се изисква в териториалните единици, където малцинствената група има по-висок дял (White, 1986). Стойностите на индекса варират от 0 до 1, като нулата показва липса на сегрегация, а 1 – пълна сегрегация. Основният недостатък, който се отчита, е свързан с това,

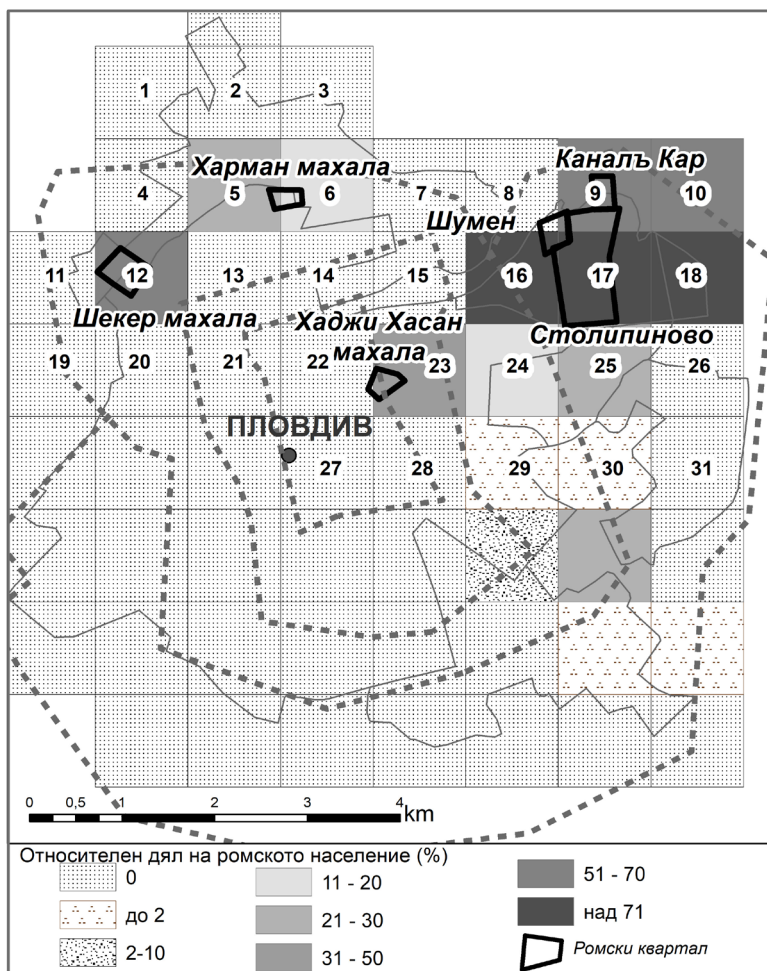
Фиг. 6.3. Относителен дял (%) на ромското население в гр. Пловдив за всяка клетка от града

че се оразмерява степента на равномерност само между две групи и се изчислява за предварително очертани териториални единици. Както отбелязва Morrill (1991, във Wong, 2003), „това не е мярка за сегрегация в географски смисъл“, тъй като индексът спада към непространстве-

ните показатели и не отразява пространственото разпределение на отделните групи от населението. Следователно един от основните недостатъци на индекса е свързан с проблема на „шахматната дъска“. Така например, ако всяка изследвана териториална единица е доминирана от една етническа група, независимо от нейното вътрешно разпределение в пространството, $D=1$, което показва пълна сегрегация. Друг проблем при използване на индекса на несходство е свързан с ефекта на мащаба и с предварително дефинираните териториални единици. Разглежданият показател много силно се влияе от размера на разглежданата териториална единица, т.е., ако индексът се изчислява за голяма по площ териториална единица, например на една държава, нивото на сегрегация е ниско. Ако тези изчисления се направят за част от територията на страната, стойностите на D могат да достигнат 1. Може да се даде още по-лесен за разбиране пример. В случай че индексът се изчислява за целия свят, то $D=0$. Алтернативно, $D=1$, ако всеки индивид се разглежда като самостоятелно наблюдение или всяка териториална единица е доминирана само от една група, т.е. в случаите, в които тя е вътрешно хомогенна. Малките по площ териториални единици винаги са по-хомогенни от големите. D също не отговаря и на други критерии за приемлив индекс – „трансфер и обмен“ (White, 1983). Влияние върху индекса оказват единствено случаите, в които има преместване на членове на изследваната група от териториални единици с много висока концентрация на групата към такива с ниска (White, 1986).

Според получените изчисления за гр. Пловдив $D=0,86$, което означава изключително високи стойности, показващи, че на всеки 100 души 86 от ромите трябва да променят местожителството си в рамките на града, за да

може ромската група да се разпредели равномерно в градското пространство.

Фиг. 6.4. Номерация на грид клетките, използвана при изчисляването на $D(adj)$

Шекер махала	Клетка 12	$D(adj)$	0,55	0,39	0,55	0,55	0,55	0,55	0,55	
		Клетка	4	5	11	13	19	20	21	
Хаджи Хасан махала	Клетка 23	$D(adj)$	0,53	0,53	0,20	0,53	0,72	0,53	0,53	0,56
		Клетка	14	15	16	22	24	27	28	29
Столипиново, Шумен, Каналъ Кар	Клетка 25	$D(adj)$	0,14	0,14	0,42	0,78	0,59	0,62	0,61	0,59
		Клетка	16	17	18	24	26	29	30	31
	Клетка 18	$D(adj)$	0,84	0,78	0,58	0,42	0,15			
		Клетка	9	10	17	25	26			
	Клетка 17	$D(adj)$	-0,12	0,56	0,50	0,86	0,58	0,061	0,14	-0,13
		Клетка	8	9	10	16	18	24	25	26
	Клетка 16	$D(adj)$	-0,12	-0,12	0,56	-0,12	0,86	0,20	0,06	0,14
		Клетка	7	8	9	15	17	23	24	25
	Клетка 10	$D(adj)$	0,8	0,5	0,78					
		Клетка	9	17	18					
	Клетка 9	$D(adj)$	0,17	0,8	0,56	0,56	0,84			
		Клетка	8	10	16	17	18			
Харман махала	Клетка 6	$D(adj)$	0,05	0,05	0,08	0,05	0,05	0,05	0,05	
		Клетка	2	3	5	7	13	14	15	
	Клетка 5	$D(adj)$	0,08	0,08	0,08	0,08	0,05	0,55	0,08	0,08
		Клетка	1	2	3	4	6	12	13	14

Таблица 6.1. Индекс на различие, базиран на съседство – $D(adj)$, изчислен за четирите ромски махали в гр. Пловдив

Източник: Авторът

През 1991 г. Morrill (във Wong, 2003) представя модифициран показател за индекса на различията (D), наречен индекс на различие, базиран на съседство (neighbor-adjusted index) – $D(adj)$.

$$D(adj) = D - \frac{\sum_i \sum_j |c_{ij} \times (z_i - z_j)|}{\sum_i \sum_j c_{ij}} \quad (2)$$

където: z_i и z_j – дяловете на малцинството или мнозинството в териториалните единици i и j ; c_{ij} – стойността на клетката в ред i и колона j ; $c_{ij} = 0$ в случаите, в които i и j нямат съседи, и $c_{ij} = 1$ в случаите, в които те имат съседи.

Авторът подчертава, че сегрегацията е функция на интензивността на взаимодействие между отделните групи от население. Поради тази причина индексите, които отразяват степента на пространствена сегрегация, не следва да разглеждат единствено вътрешната хомогенност на изследваната територия, а и външните взаимодействия. Модификацията на индекса се налага от изводите, които се правят от получените резултати при изчисляване на неговите стойности. Morrill (1991) пояснява, че високата стойност на D не означава непременно, че малцинствените групи са пространствено сегрегирани и не взаимодействат с мнозинството, от една страна, и не се наблюдава подобно взаимодействие между две съседни териториални единици, от друга.

Поради тези причини авторът включва един много важен компонент при измерване на сегрегацията, а именно общата, споделена граница между териториалните единици като възможна линия за контакт между две групи и като важен елемент на пространственото взаимодействие. При изчисляването на $D(adj)$ се взимат предвид различните групи от населението, които са разположени в непосредствена близост. В случаите, в които групите имат обща граница, стойностите на индекса ще показват ниско ниво на сегрегация и обратно. Резултатите са посочени в табл. 6.1, като индексът на различие, базиран на съседство – $D(adj)$, е изчислен за четирите ромски махали в гр. Пловдив (табл. 6.1; фиг. 6.4).

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ (ЕКСПОЗИЦИЯ)

Жилищното взаимодействие се отнася до степента на потенциален контакт или възможността такъв между малцинството и членове на мнозинството в отделни райони на даден град. Степента на това взаимодействие се измерва чрез индекса на експозиция (xP^*y) (Massey, Denton, 1988). Двамата автори посочват, че макар и да се намира сходство между индексите на експозиция и равномерност, те са концептуално различни, тъй като първият зависи от относителния размер на групите, докато вторият не.

Членовете на малцинствените групи могат да бъдат разпределени равномерно между жилищните райони на даден град и в същото време да имат ниско ниво на взаимодействие с мнозинството, ако малцинствата представляват относително голяма част от градското население. И обратно, ако малцинствата съставляват

малка част от населението, нивата им на взаимодействие са високи. Степента на взаимодействие на членовете на малцинствената група с членовете на мнозинството се измерва чрез индекса на взаимодействие (xP^*y), а степента на взаимодействие на членовете на малцинството помежду им, но не и с това на мнозинството, – с индекс на изолация (xP^*x) (Massey, Denton, 1988).

В началото на 80-те години Lieberman (1981) въвежда тези два варианта на индекса на експозиция – индекс на взаимодействие xP^*y и индекс на изолация xP^*x :

$$xP^*y = \sum_{i=1}^n \left[\left(\frac{x_i}{X} \right) * \left(\frac{y_i}{t_i} \right) \right]$$

(3)

където: x_i , y_i и t_i – броят на населението съответно на група x и y ; t – общият брой на населението в териториалната единица i , а X и Y представляват броя на населението на съответната група в целия град. Обратно на индекса на взаимодействие е индексът на изолация, който също варира между 0 и 1:

$$xP^*x = \sum_{i=1}^n \left[\left(\frac{x_i}{X} \right) * \left(\frac{x_i}{t_i} \right) \right]$$

(4)

Индексът на изолация е тясно свързан с индекса на експозиция (взаимодействие). Тези два индекса са много подобни в своята същност и се опитват да оразмерят степента на взаимодействие на член от групата с други членове от същата група, както и с членове на други групи. Следователно индексът на изолация xP^*x показва нивото на взаимодействие между членовете на една

група (Bell, 1954), или вероятността за вътрешногрупов контакт, и обратно, индексът на взаимодействие показва вероятността за взаимодействие с член на друга етническа група.

Индексът на изолация за ромското население в гр. Пловдив отразява висока степен на изолация или ниска степен на междугрупово взаимодействие – $xP^*y=0,27$, и висока степен на вътрешногрупово взаимодействие – $xP^*x=0,73$.

КОНЦЕНТРАЦИЯ

Концентрацията се определя от относителния дял на физическото пространство, което заема дадена група в градската среда. Концентрацията е относително измерение на сегрегацията. В повечето случаи малцинствата са съсредоточени в малък брой квартали, които, взети заедно, съставляват малък дял от градското пространство. Четири ромски квартала са формирани в рамките на гр. Пловдив. Общата им площ е 1380 ha, покриващи 1,7 % от урбанизираното пространство. Според Massey, Denton (1988) „за групи, които заемат малък дял от общата площ в даден град, се твърди, че са пространствено концентрирани. Например, да предположим, че два града имат еднакъв дял на малцинството и еквивалентна степен на равномерност на жилищата, но в единия град малцинствените райони са малко на брой и малки по площ и в такъв случай този град ще се отличава с по-голяма степен на сегрегация“.

За измерване на концентрацията на дадена етническа група в градското пространство в настоящото изследване е използван т.нар. показател „delta“ (DEL), предложен от Hoover (1941) и по-късно адаптиран от Duncan,

Cuzzort и Duncan (1961):

$$DEL = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \left[\frac{x_i}{\bar{X}} - \frac{a_i}{A} \right]$$

(5)

където: x_i и $\bar{X}$ са дефинирани в предходната формула (4); a_i е равно на площта на ареала на пространствена единица i , а A е територията на целия град. DEL е специфично приложение на индекса на различие (D). DEL изчислява дела на $\bar{X}$ -членовете, пребиваващи в дадена териториална единица, с над средната им гъстота. Той се тълкува като дял на членовете на малцинството, които би трябвало да се преместят от териториалната единица, която обитават, в друга, за да постигнат еднаква гъстота във всички единици.

За Пловдив показателят $DEL=0,48$, което показва, че почти половината от ромите ще трябва да сменят териториалната единица, която обитават, за да се постигне еднаква гъстота на ромското население във всички териториални единици (в случая на грид клетките).

ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ

Четвъртото измерение на сегрегацията също е свързано с концентрацията, но е концептуално различно. Централизацията е степента на близост на една група до центъра на даден градски район (Massey, Denton, 1988) и се изразява чрез индекса на централизация (PCC):

$$PCC = \frac{x_{cc}}{\bar{X}}$$

(6)

където: x_{cc} – броят на членовете на X групата, които живеят в рамките на централната градска част.

Прегледът на ромските махали ясно показва, че те са разположени в покрайнините на Пловдив (с изключение на Хаджи Хасан Махала) (фиг.6.4). За гр. Пловдив се изчислява, че $RCC=0,083$, което означава, че само 8,3 % от ромското население в гр. Пловдив обитават централната градска част.

По-късно учени разработват други индекси за централизация, използващи по-пълно пространствените данни. Чрез тези индекси се определя делът на членовете на групата X, които ще трябва да променят своето място на обитаване, за да се постигне равномерно разпределение около централната градска част. Например, Duncan и Duncan (1955) предлагат относителен индекс на централизация (RCE), дефиниран по следната формула:

$$RCE = \left(\sum_{i=1}^n X_{i-1} Y_i \right) - \left(\sum_{i=1}^n X_i Y_{i-1} \right) \quad (7)$$

където: n – площни единици, подредени по признак увеличаване на разстоянието от централния бизнес район; X_i и Y_i – съответните кумулативни пропорции на населението на X и Y етническа общност в териториална единица i . Този индекс варира между -1,0 и +1,0. Положителните стойности показват, че членовете на X са разположени по-близо до центъра на града, отколкото членовете на група Y, и обратно. Когато индексът е 0, двете групи имат еднакво пространствено разпределение около централната градска част (Massey, Denton, 1988).

RCE за ромското население на Пловдив се изчислява на -0,43, което означава, че 43 % от ромите трябва

да сменят района на пребиваване, за да съответстват на степента на централизация на мнозинството (българското население).

Massey и Denton (1988) предлагат аналогичен индекс – индексът на абсолютна централизация (ACE), който според тях е „... аналогична мярка, давайки абсолютното разпределение на групата в градското пространство... Такъв абсолютен индекс на централизация измерва пространственото разпределение на групата сравнено с разпределението на площта около центъра на града“:

$$ACE = \left(\sum_{i=1}^n X_{i-1} A_i \right) - \left(\sum_{i=1}^n X_i A_{i-1} \right)$$

(8)

където териториалните единици са определени, както в предходната формула (7), и A_i се отнася до акумулирания дял на площта на териториална единица i . Този индекс също варира между -1,0 и +1,0. Положителните стойности показват, че членовете на група X живеят близо до центъра на града, докато отрицателните стойности сочат по-честото им разпределение в отдалечени райони. Резултат 0 означава, че групата е равномерно разположена около централния район.

Индексът на абсолютна централизация (ACE) за ромите в Пловдив има отрицателни стойности от -0,19, за разлика от българското население, за което индексът има положителна стойност от 0,24. Следователно ACE определя дела на членовете от X групата, които е необходимо да сменят местоживеенето си, за да се постигне равномерно разпределение около централния градски район.

ГРУПИРАНЕ

Висока степен на групиране на етническите общности се получава в случаите, в които ареалите, населявани от един и същ етнос, се намират в близост един до друг, докато ниското ниво предполага тяхното дисперсно разположение в градската тъкан, наподобяващо шахматна дъска. Групирането е тясно свързано с „проблема на шахматната дъска“.

Пространственото групиране е често асоциирано с пространствената концентрация и централизация, но на концептуално ниво се наблюдават различия. Например, ако предположим, че две гетоизирани структури с еднакъв брой население от дадена етническа група, намират се на едно и също разстояние до центъра на града и имат приблизително еднакъв териториален обхват, то те ще имат сходни измерения на равномерност, експозиция, концентрация и централизация. В случай обаче, че гетоизираните структури в един градски ареал са разположени един до друг, а в друг са разделени един от друг, се предполага, че първият градски ареал, в който всички членове на дадена етническа група живеят в рамките на едно хомогенно гето, е по-сегрегиран от втория, където етническата група е разпръсната в отделни малки градски квартали.

За измерване на групирането на етническите общности се използват индексът на пространствена близост (индекс на групиране) и индексът на различие, основан на разстоянието. Индексът на групиране, препоръчан от Massey и Denton, е този на White (1983) за пространствена близост (SP). Той се изчислява на базата на средното разстояние между членовете на една група и средното разстояние между членовете на различни групи, след

което се изчислява средно претеглената стойност на тези стойности. $SP=1$, когато няма диференцирано групиране между X и Y , и е $SP > 1$, когато X -членовете живеят по-близо един до друг, отколкото до Y -членовете. Въз основа на работата на Dacey (1968) и Geary (1954) White (1983) извежда следния индекс за групиране (ACL):

$$ACL = \frac{\left\{ \left[\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{\bar{X}} \right) \sum_{j=1}^n (c_{ij} x_j) \right] - \left[\frac{\bar{X}}{n^2} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij} \right] \right\}}{\left\{ \left[\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{\bar{X}} \right) \sum_{j=1}^n (c_{ij} t_j) \right] - \left[\frac{\bar{X}}{n^2} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij} \right] \right\}} \quad (9)$$

където: c_{ij} се отнася до елемент на „матрица на съседство“, който е равен на 1,0, когато i и j са съседни, и 0 в противен случай. Тъй като е лесно да се получат центроидни координати за ареални единици в градските райони, c_{ij} може да се приеме, че представлява функция на разстоянието между областите. По този начин съгласно формулата (9) за гр. Пловдив $ACL=0,66$.

Измерването на пространствената сегрегация с помощта на числови стойности на различни показатели дава възможност да се правят сравнения, което е от голямо теоретично и практическо значение. Индексите, използвани в това проучване, и техните стойности отразяват висока степен и при петте измерения на пространствена сегрегация на ромското население в гр. Пловдив, която може да се характеризира като хиперсегрегация. Въвеждат се качествени оценки на количествените измервания на отделните индекси, характеризиращи тези пет измерения – например, всички стойности между 0,8 и 1,0 могат да бъдат означени като:

– много високи – над 0,8;

- значителни – 0,6–0,8;
- средни – 0,4–0,6;
- ниски – 0,2–0,4;
- много ниски – под 0,2.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобалните процеси на икономическо реструктуриране в световен мащаб имат своето въздействие върху демографското, икономическото, социалното и политическото развитие на отделните държави, региони и градове. Неравенствата в обществото водят до социална и пространствена поляризация. Различните политически системи влияят по различен начин върху процесите на пространствена сегрегация. Разпределението на населението по различни етнокултурни и социално-икономически характеристики и формираните модели на пространствена сегрегация предизвикват голям интерес и намират широко място както в научните изследвания, така и в политическите дискусии.

Един от въпросите, отнасящи се до този тип изследвания, е мястото, което заемат ромските квартали в градската морфология. Тази проблематика е слабо застъпена в научните изследвания в България въпреки нарастването на броя и относителния дял на ромското население и сериозните трудности, които среща страната в цялостния процес на интеграция на ромите, нарастващата гетоизация в градовете и произтичащите от това опасности от нарастване на етническото напрежение. В предходната монография „Пространствена сегрегация – теоретични аспекти“ са разгледани теоретичните основи на този процес (Илиева, 2020), а в настоящата са изложени резултатите от емпиричните изследвания, като са анализирани процесите на пространствена сегрегация на примера на градската гетоизирана структура Харман махала – гр. Пловдив. Моделите на пространствена сегрегация предоставят важна информация за многоаспектните отношения между етническите общности и

свързаните с тях процеси на пространствена сегрегация. В връзка с това в настоящото изследване са изяснени факторите, които оказват решаващо влияние върху формирането и развитието на този ромски квартал, неговото местоположение и взаимодействието му с отделните функционални зони на градското пространство, времето на неговото възникване, динамиката и промяната във вътрешната му структура, ежедневно пространство поведение на ромите, като на тази основа са очертани т.нар. „твърди“ и „размити“ граници, статичното, динамичното, символичното и кибер пространството на Харман махала. Вземайки предвид структурните подразделения на градското пространство, е направена оценка на достъпа на ромското население до различни градски ресурси. Чрез приложение на математико-статистически методи и географските информационни системи е измерена степента на изолация, групиране, концентрация, централизация и равномерност в разположението на ромското население в изследваната градска гетоизирана структура. Всички тези процеси на пространствена сегрегация са анализирани през призмата „*пространство–време*“ и „*пространство–население*“, тъй като те са резултат от продължителното взаимодействие между специфични пространствени модели и социалните, икономическите, политическите, природногеографските и институционалните трансформации, от една страна, и от поведението на различните участници и предоставените им възможности, от друга.

Пространството оказва влияние върху формирането на определено поведение на населението, което го обитава, но също така е налице и обратната връзка – населението със своето поведение и социални взаимодействия създават и преоформят градското пространство.

Разбирането на основните механизми на сегрегацията, на начина, по който тя се появява и развива, подпомага усилията на политиките за реинтеграция на гетоизирани структури в градското пространство.

Разработената в изследването методика може да се приложи при проучването на други гетоизирани градски структури. Използвани са комбинирани методи с цел получаване на количествени и качествени данни, чрез които са проучени процеси в по-голяма дълбочина. Чрез прилагането на методиката се разкриват не само вътрешните промени в застрояването и инфраструктурата на ромските квартали (махали), но се проследяват тенденциите с цел да се избегне възникването на бъдещи проблеми. Налице е неотложна необходимост от подобряване на събирането на данни по етническа принадлежност чрез провеждане на редовен мониторинг с цел формулиране на ефективни национални и регионални политики и стратегии за интегриране на ромите и за обективна оценка на ефективността им. Чрез създадената методика до известна степен се разрешава проблемът с липсата на данни. С прилагането на съставения алгоритъм на изследването се събира широк набор от данни, свързани не само с демографските особености на ромското население, но и с различни аспекти на социално-икономическата ситуация на населението, достъпа до здравеопазване, образование, заетост, отдих, и редица градски ресурси, качеството на местната инфраструктура (техническа и социална) и др. Ромските квартали се променят много интензивно, голяма част от динамиката във вътрешната структура на махалата остава скрита за местните власти, което значително затруднява последващите действия. Предложено е решение на този проблем – с използването на безпилотните лета-

телни апарати се извършва заснемане на гетоизираните структури, получените изображения се геореферират и анализират посредством географските информационни системи и специализиран софтуер, като по този начин се проследява не само динамиката в площното, но и във вертикалното разрастване на градските гетоизирани структури.

В България гетоизираните градски структури (ГГС) възникват през различен период от време. Някои възникват още преди Втората световна война, други – между нея и 1989 г., а трети са резултат от социално-икономическата трансформация след 1989 г. и са ситуирани най-често до възникналите вече ромски квартали или се формират като нови териториални образувания, разположени предимно в покрайнините на града.

Факторите, които оказват влияние върху пространствената сегрегация се разделят на две групи – вътрешни и външни. Към първата група се отнасят демографските и етнокултурните фактори, а към вторите – политическите и институционалните, социално-икономическите и дискриминационните. Много трудно може да се установят водещите фактори за възникването и развитието на Харман махала, но анализът доказва сложното взаимодействие между тях. Първоначално може да се каже, че от най-голямо значение са дискриминационните политики от страна на българската държава още преди Втората световна война, когато с решение на местните власти в Пловдив ромите са изселени в покрайнините на града, които впоследствие след засилващите се процеси на урбанизация стават част от градското пространство. Непосредствено след Втората световна война българската страна дава редица права на етническите групи в страната, като съдейства за културния и икономиче-

ския им възход и им предоставя правото и свободата на етническо и религиозно самоопределяне. През 60-те и началото на 70-те години българското правителство преоценява водената дотогава политика, като за разлика от предходните десетилетия започва постепенно ограничаване на правата на етническите групи и заличаване на етническите различия. Смята се, че с уеднаквяване на икономическите, политическите, социалните, духовните и психологичните показатели на различните етнически групи в страната те ще се обединят в една единна нация. От началото на 80-те години започва да се говори вече за етническо приобщаване и хомогенизиране на българската нация, като постепенно се преминава към „възродителния процес“, който започва именно с българските роми. До 1989 г. социалистическата държава отрича съществуването на неравенства. Политиката, която се провежда към етническите групи в страната, е тази на „интеграция чрез работа“. Един от най-важните положителни ефекти на тази идеология е почти пълната заетост на ромите, включително и тези в Харман махала, голяма част от които намират работа в близкоразположения текстилен комбинат. По този начин на ромите им е осигурен фиксиран и стабилен доход, а работните места се превръщат в общи пространства заедно с мнозинството със сходно социално положение, те не остават скрити, непознатите „други“, като тези практики до известна степен изиграват своята роля срещу дискриминацията. Въпреки това социалистическата идеология и практика има свои недостатъци и механизми на изключване, като сегрегацията само се преконфигурира. Според възприетата идеология и практика държавата не се стреми да интегрира „другия“, в случая ромите, тъй като официално отхвърля дискриминацията, изключването,

различията, и се твърди, че веднага след като те станат работници, всички „ромски проблеми“ на практика ще изчезнат. За съжаление, реакцията на властите скрива съществуващото неравенство, без да се предприемат действия, за да се промени тази ситуация. В същото време за провала на опитите за интеграция са обвинявани ромите, като по този начин се легитимира продължаващата сегрегация. В условията на пазарна икономика след 1989 г. напускането на ромите от определени части на града е резултат от ниските доходи, ниското равнище на образование и липсата на професионална квалификация, от което те изпитват сериозни трудности на пазара на труда, в новите икономически реалности, в социалната и културната адаптация, като се наблюдава и ограничено участие в обществения живот на града. Социалното изключване се превръща в един от основните двигатели на пространствената сегрегация на ромите в гр. Пловдив през преходния период. Разработваните общински планове, стратегии и план за действие не са насочени към преодоляване на териториалните различия между ромските квартали и останалите части на града, а напротив, те обхващат по-благоустроените квартали, което допринася за увеличаване на съществуващите различия, като и кохезионните процеси в градското пространство остават слаби. Антисегрегационните планове остават на хартия, проектите за градско развитие не засягат ромските квартали, незаконното строителство, което по никакъв начин не отговаря на заложените градоустройствени нормативи, продължава въпреки действащите закони. Създава се ясно впечатление, че не само ромите са абдикирали от държавата, но и обратният процес – държавата все повече се отдалечава и не взима участие при решаването на техните проблеми. Ясно

се вижда безсилието на местните власти при справянето с проблемите, възникнали от пространствената сегрегация, като те се оттеглят от гетоизирани пространства чрез бездействие, все едно не съществуват. Продължаващото незаконно строителство например в ромските квартали, което е най-интензивно именно след 1989 г., остава несанкционирано, въпреки че в Закона за устройство на територията много ясно са делегирани задълженията на местните власти, които трябва да следят и да предприемат мерки срещу незаконното строителство, а действията, които те предприемат, са в разрез с приетите норми и закони. Териториалните неравенства се задълбочават и комбинират с други форми на социално и етническо изключване, като се създава един привидно неразрушим порочен кръг и впоследствие се увеличава съществуващата социална пропаст.

Периодът на преход е съпроводен със засилване на отрицателните негативни предразсъдъци и стереотипи, а социалните и пространствените дистанции от страна на мнозинството, българите, се увеличават. И обратно, тази дистанцираност се наблюдава много ясно и от страна на ромите към мнозинството и се изразява в предпочитанията им да живеят настрана от него и да запазят своята етнотериториална общност, което се проявява не само по отношение на жилищната среда, но и в останалите социални пространства. След отдръпването на социалната държава гетоизацията на ромите все повече се засилва, като те сами търсят решение на своите ежедневни битови проблеми и по този начин стават все по-малко зависими от държавата и не разчитат на нея. Чрез направените количествени изследвания се потвърждава, че ако до преди 1989 г. ромите работят, учат и споделят еднакви социални пространства съвместно с

българите, понастоящем тези връзки са изцяло прекъснати. Ромите в Харман махала сами търсят и намират изход при осигуряването на доходите в домакинството, които в противоречие с общоприетите стереотипи за ромите, не се осигуряват от държавата. През последните години във връзка с нарасналата емиграция по-голяма част от домакинствата разчитат на финансова подкрепа от роднини, работещи в чужбина, или на доходи от неформална търговия. След завръщането си от чужбина ромите се чувстват все по-отдалечени и независими от държавата, като процесът на капсулиране се засилва и изграждането на невидими стени между ромското и заобикалящото го население стават все по-високи. Създава се самостоятелна структура, в която ролята на вътрешните социални мрежи, лоялността към мястото, вътрешните правила, закони, норми се засилва все повече и повече, и всичко това е резултат от продължителното им съвместно съществуване. Силното влияние на вътрешните фактори се потвърждава и от резултатите от менталното картографиране и високата степен на удовлетвореност от квартала, съседите, с които живеят, от това дали биха се преместили и дали биха живели на друго място. Друго доказателство за това е, че независимо от повишаване на социалния статус на жителите на квартала, което е съпроводено и с подобряване на финансовото им състояние, те не прекъсват връзката с гетоизираната структура. Външните фактори, като социално изключване, неблагоприятната позиция на пазара на труда, изключване от образованието (над 95 % от ромските деца учат в изцяло сегрегираното ромско училище ОУ „Йордан Йовков“), също спомагат за утвърждаването на възприетите граници.

Всички тези трудности, свързани с невъзможност-

та от разформироване на градската гетоизирана структура Харман махала, се засилват още повече от бързото нарастване на населението независимо от наблюдаваните тенденции на намаляване на естествения прираст. Спадът на раждаемостта е резултат основно от политиките за задържане на децата в училище и повишаване на тяхното образователно ниво, както и на нарасналата емиграция, която има ограничаващ ефект върху броя на ражданията. Независимо че през последното десетилетие емиграцията е интензивна, тя не се съпровожда задължително с промяна на постоянното местоживееие, тъй като в много от случаите миграционните процеси имат непостоянен, спорадичен характер. Връщайки се от чужбина със спестяванията си, много роми закупуват недвижими имоти в други части на града и в околните села и независимо от промяната в статуса, доходите и семейното си положение, запазват имотите си в ромския квартал в желанието си да запазят семейните, родовите, съседските взаимоотношения.

Етническите отношения и социалната покрепа са подсилени от функциониращите силни социални мрежи, дългогодишното съвместно съжителство, силно развитото чувство за принадлежност към мястото, които оказват значително влияние върху териториалното обособяване и концентрация на ромското население и върху желанието им да запазят своята идентичност, традиции и култура. Високата субективна оценка, която дават жителите на махалата и която е тясно свързана с вътрешните фактори на пространствена сегрегация, е резултат и от чувството за сигурност, което изпитват жителите на ромския квартал – нещо, което етническите групи търсят постоянно. Много силна роля върху формирането на етнотериториалната общност и отдалечаването на

държавата изиграва изповядваната от нейните членове мюсюлманска религия и турският майчин език. Тези етнически признаци водят до формирането на мисълта за отчужденост на турските роми (каквито са над 90 % от населението на Харман махала) освен от мнозинството, но и от останалите ромски групи. Наблюдава се процес на търсене на нова самоидентификация, на обособяване на етническа общност, свързана с турската идентичност. Това желание се засилва до такава степен, че ромите припознават Турция като своя родина и като страната, която би разрешила натрупаните им проблеми, като формират в своето съзнание един идеализиран образ, който по никакъв начин не отговаря на реалната действителност. Всички тези процеси дават основание да направим извода за силното влияние на вътрешните фактори за пространствена сегрегация на ромите при формирането на ГГС в гр. Пловдив.

Акумулираните проблеми в резултат от влияние-то на различни групи фактори (вътрешни и външни) се отразяват и върху достъпа на жителите до градски ресурси, услуги и възможности. При анализа на пространствената сегрегация е проследена не само територията, която обитава ромското население, но и мястото и взаимовръзките на градската гетоизирана структура с останалите части от градското пространство. Близостта на етническите групи определят моделите на социално взаимодействие и пространствен достъп до социални услуги (етническите групи, които живеят отдалечено една от друга, е малко вероятно да си взаимодействат помежду си и да използват едни и същи обществени институции и услуги – здравни, образователни заведения, паркове, социални центрове и др.). С увеличаване на пространствената близост вероятността и степента на

социално взаимодействие се увеличава.

Кварталите се характеризират и с тяхното местоположение, което е тяхната позиция спрямо други важни места. От значение е местоположението на кварталите спрямо икономическите центрове, в които населението може да намери работа, но също и спрямо местата, където се намират здравните центрове, училища, университети, спортни площадки, паркове, места за отдих и т.н., което пък е свързано с преодоляване на определено разстояние. За правилното развитие и функциониране на градовете и техните компоненти от значение е степента на развитие на отделните функционални системи. При определянето на активното пространство и гъвкавите граници на махалата (при което се взимат предвид движението на ромите в градското пространство, свързано със задоволяване на различни потребности на населението) се очертава един ограничен ареал в рамките на махалата и в близост до нея, което естествено е свързано с намаляване на социалните контакти с мнозинството не само по отношение на функционалната система „обитаване“, а и по отношение на останалите функционални системи – „труд“, „здравеопазване“, „образование“, „спорт, отдих и почивка“. Установеният ограничен достъп до различни обществени услуги води до задълбочаване на акумулираните недостатъци.

Началото на успешната интеграция на ромите започва още от най-ранна детска възраст, в която решаващо значение има образованието и обучението в смесена мултикултурна среда. От направения анализ ясно се откроява задълбочаване на процесите на пространствена сегрегация през последните години по отношение на образованието и продължаване на порочната практика на обособяване на „ромски“ училища, които допринасят

за отрицателните образователни резултати. Образованието е предпоставка и е от първостепенна важност за бъдещата успешна интеграция на ромите и подобряване на условията им на живот, за бъдещото им включване на пазара на труда, за прекъсване на порочния кръг на бедността между поколенията. Интеграционните процеси са свързани не само с четирите цели на ЕС за интегриране на ромите с достъп до образование, заетост, здравеопазване и жилищно настаняване, но са насочени и към интеграция в пространството и по отношение на транспорта (увеличаване на достъпа до обществения транспорт, за да може ГГС да се интегрира в градското пространство и да не е поставена в състояние на изолация), спорта (възможност за спортни дейности и за използване спортни съоръжения), отдиха, културата (повишаване на достъпа до културни дейности). Процесите на отдалечаване на ромите от мнозинството не се наблюдават само в жилищната сфера, но и на работното място и училището, като по този начин допълнително се ограничават междуетническите контакти, които са пространствено структурирани. Степента на пространствена сегрегация е приемлив показател за степента на интеграция. Градските гетоизирани структури изолират групата от важните механизми на интеграция, ограничават културните контакти, които оказват влияние върху социализацията на младото население, възходящата трудова мобилност и взаимодействия между отделните групи. Обобщеният извод е, че сегрегацията ограничава социалната мобилност, т.е. колкото по-ниска е степента на сегрегация, толкова по-голяма е вероятността групата да се интегрира по-бързо и толкова по-лесно ще се преодолее ромската изолираност в различните социални среди.

При измерването на процесите на пространствена сегрегация на примера на Харман махала, гр. Пловдив, са прилагани както социологически показатели, които описват социалните взаимоотношения в определено социално пространство, така и пространствени, които се фокусират върху анализа на пространствените аспекти на сегрегацията, като при изчисляването на последните са използвани географски информационни системи. При определянето на мястото, което заема гетоизираната структура Харман махала в градското пространство, е използвана концептуалната схема на Massey и Denton, създадена през 1988 г., която включва пет измерения:

- равномерност (степен на равномерно разположение на етническата група в пространството);
- взаимодействие (възможност за потенциален контакт или взаимодействие между членовете на етническите групи с мнозинството);
- концентрация (степен на компактност на изследваната етническа група);
- централизация (степен на отдалеченост на етническата група от център на града).
- групиране (степен, до която членовете на дадена група са разположени близо едни до други).

Авторите смятат, че проявата на всяко едно от тези измерения има различни социални последици, които, взети в своята съвкупност, представят комплексния характер на пространствената сегрегация. Чрез изчислението на различни показатели, което гарантира задълбочения анализ на наблюдаваните процеси, се

констатираат изключително високи нива и при петте измерения на пространствената сегрегация, като този пространствен модел е дефиниран от Massey и Denton (1993) като хиперсегрегация.

Непоследователните и колебливи политики, които се водят към ромското население през целия следосво-божденски период независимо от промените в политическите системи, водят до затвърждаване на пространствения модел, според който гетоизираните структури в България са разположени в периферията на градската тъкан. Тези политики са една от причините държавните и местните власти да не успеят да се справят с разформироването и пространствената асимилация на Харман махала независимо от нейния малък обхват и сравнително малкия брой на нейните обитатели. Наслагването на непоследователни и посредствени политики, които с времето не са могли да се справят с премахването и задържането в разрастването на ромските квартали както в хоризонтална, така и във вертикална посока, засилва съществуващите проблеми и ги прави още по-трудни за разрешаване. При определянето на крайните политики се оформя мнението, че нито разселването, нито строежът на жилища решават проблема, а провеждането на мероприятия, съобразени с културната идентичност на ромското население, и микронамеса с цел благоустройство и постигане на висок стандарт в рамките на общността. Създадените вътрешни социални мрежи имат най-голяма тежест и те трябва да бъдат запазени при бъдещи премествания на ромското население. Всяко бъдещо действие на властите трябва да бъде предшествано от теренно проучване, като се има предвид, че генезисът и формирането на различните ромски квартали се различават, като по този начин влияят върху оценката за

жизнената среда. Поради тази причина констатациите от това проучване не могат да бъдат прехвърлени механично в други ромски квартали и изследването може да се разглежда като пример, подходящ при планиране на една бъдеща намеса на местните власти.

ЛИТЕРАТУРА

- Abidin, N., Zainul, M. Isa Abdullah, N. Basrah, M. Nazim Alias. (2019). Residential satisfaction: Literature review and a conceptual framework. In IOP conference series: Earth and environmental science. IOP Publishing.
- Alexander, C. (1972). A city is not a tree. In: Bell, G., Tyrwhitt, J. (Eds.), *Human Identity in the Urban Environment*. Penguin, Harmondworth, 401–428 (orig. pub. 1965).
- Amerigo, M., Aragones, J. I. (1997). A Theoretical and Methodological Approach to the Study of Residential Satisfaction. *Journal of Environmental Psychology*, 17, 47-57.
- Andersson, R. (1998). Segregation dynamics and urban policy issues in Sweden. Paper presented at the Metropolis Inter Conference on “Divided cities and strategies for undivided cities”, Göteborg, Sweden, 25–26 May 1998. <http://www.international.metropolis.net/events/goth/segregation.html>
- Andersson, R. (2007) Ethnic Residential Segregation and Integration Processes in Sweden. In *Residential Segregation and the Integration of Immigrants: Britain, the Netherlands and Sweden Discussion Paper Nr. SP IV 2007-602*, Vienna: IZA 61-90.
- Andersson, R. (2008). Neighbourhood Effects and the Welfare State. Towards a European Research Agenda? *Journal of Contextual Economics – Schmollers Jahrbuch*, 128, 49–63.
- Andersson, R., S. Musterd. (2005). Housing mix, social mix

- and social opportunities. *Urban Affairs Review*, 40, 761-790.
- Aragonés, J. I., M. Amerigo, R. Perez-Lopez. (2016). Residential satisfaction and quality of life. In: *Handbook of environmental psychology and quality of life research*, ed. Ghazlane Fleury-Bahi, Enric Pol, and Oscar Navarro, 311-328. Switzerland: Springer.
- Atkinson, R., K. Kintrea. (2001). Disentangling area effects: Evidence from deprived and non-deprived neighbourhoods. *Urban Studies*, 38 (12), 2277-2298.
- Barbosa, E. M. (2001) Urban spatial segregation and social differentiation: foundation for a typological analysis. Lincoln Institute of Land Policy Conference Paper CP01A03 for the International Seminar on Segregation in the City, Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge, Massachusetts, 26-28 July 2001. http://www.lincolninstitute.edu/pubs/dl1595_barbosa.pdf.
- Bell, W. (1954). A probability model for the measurement of ecological segregation. *Social Forces*, 43, 357-364.
- Bichi, R. (2008). Mixed Approach to Measuring Social Distance. *Cognition, Creier, Comportament*, 12 (4), 487-508.
- Boal, F. W. (1981). Ethnic Residential Segregation, Ethnic Mixing and Resource Conflict: A Study in Belfast, Northern Ireland. In C. Peach, V. Robinson, & S. Smith (Ed.), *Ethnic Segregation in Cities*. London: Croom Helm. 235-251.
- Bogardus, E.S. (1926). Social distance in the city.

- Proceedings and Publications of the American Sociological Society, 20(1926), 40–46.
- Bonaiuto, M., A. Aiello, M. Perugini, M. Bonnes, A.P. Ercolani. (1999). Multidimensional perception of residential environment quality and neighbourhood attachment in the urban environment. *Journal of environmental Psychology*, 19 (4), 331-352.
- Bonaiuto, M., F. Fornara. (2017). Residential Satisfaction and Perceived Urban Quality. In *Reference Module in Neuroscience and Biobehavioral Psychology*. Elsevier Inc.
- Bonnefoy, X. (2007). Inadequate housing and health: an overview. *Int. J. Environment and Pollution*, 30 (3/4), 411-429.
- Bourdieu, P. (1989). Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 7(1), 14-25.
- Boyce, C., P. Neale. (2006). Conducting in-depth interviews: A guide for designing and conducting in-depth interviews for evaluation input. *Pathfinder International Watertown: MA*.
- Brun, J. (1994) Essai critique sur la notion de ségrégation et sur son usage en géographie urbaine. In Brun, J and Rhein, C. (eds.). "La ségrégation dans la ville". Paris: L'Harmattan, 21–57.
- Bryman, A. (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done? *Qualitative Research*, 6, 97-113.
- Bryman, A. (2008). *Social research methods*. 3rd. ed. New York: Oxford University Press.
- Canter, D. (1977). *The Psychology of Place*, London: Architectural Press.

- Carmon, N. (2001). Neighborhood: general. In: Smelser, N.J., Baltes, P.B. (Eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Pergamon, Oxford, 10488–10494.
- Cassiers, T., Ch. Kesteloot. (2012). Socio-spatial Inequalities and Social Cohesion in European Cities. *Urban Studies*, 49 (9), 1909-1924.
- Castells, M. (1977). *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- Castells, M. (2000). *The information age: Economy, society and culture, volume I: The rise of the network society* (second edition). Oxford: Blackwell.
- Chapelon, L. (2004). *Accessibilité. Hypergéométrie*, www.hypergeo.free.fr
- Cities of tomorrow – Challenges, visions, ways forward. (2011). European Union: Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Collis, J., R. Hussey. (2009). *Business Research: A practical guide for undergraduate and postgraduate students*, 3rd edition. New York: Palgrave Macmillan.
- Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*, European Commission, Brussels, 5.4.2011 COM(2011) 173 final. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0173:FIN:EN:PDF>
- Dacey, M.F. (1968). A review on measures of contiguity for two and K-color maps. In *Spatial analysis: a reader in statistical geography*, edited by Brian

- J.L.Berry and Duane F. Marble. Prentice-Hall. 479-495.
- Dempsey, N., G. Bramley, S. Power, C. Brown. (2011). The social dimension of sustainable development & defining urban social sustainability. *Sustainable development*, 19 (5), 289-300.
- Dickinson, R.E. (1961). *The West European City: A Geographical Interpretation*. London: Routledge & Paul.
- Dunany, A., E. Playter-Zyberk, J. Speck. (2000). *Suburban Nation: The Rise of Sprawl and the Decline of the American Dream*. NY: North Point Press.
- Duncan, O. D., R. P. Cuzzort, B. Duncan. (1961). *Statistical Geography: Problems in Analyzing Area Data*. Free Press.
- Duncan, O., S. Lieberman. (1959). Ethnic segregation and assimilation. *American Journal of Sociology*, 64, 364-374.
- Duncan, O.D., B. Duncan. (1955). A methodological analysis of segregation indexes. *American Sociological Review*, 20 (2), 210-217.
- Durkheim, É., M. Mauss. (1963). *Primitive Classification*. Chicago: University of Chicago Press.
- Easterby-Smith, M., R. Thorpe, P. R. Jackson. (2008). *Management research*. 3rd edition. London: SAGE Publications.
- Ellis, M., R. Wright, V. Parks. (2004). Work together, live apart? Geographies of racial and ethnic segregation at home and at work. *Annals of the Association of American Geographers*, 94, 620-637.

- Espino, A. N. (2001) Inequality, segregation and housing markets: a theoretical overview and a qualitative profile of the U. S. case. Lincoln Institute of Land Policy Conference Paper, CP01A08, for the International Seminar on 'Segregation in the city', 26–28 June 2001. European Union, (2011), ISBN: 978-92-79-21307-6; DOI:10.2776/41803, "Cities of tomorrow (Challenges, visions, ways forward)" http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_final.pdf
- ETA. (2008). Data-collection methods for program evaluation: Focus groups. <http://www.cdc.gov/healthyyouth/evaluation/pdf/brief13.pdf>.
- Eyradin, A. (2008). The Impact of Globalisation on Different Social Groups: Competitiveness, Social Cohesion and Spatial Segregation in Istanbul. *Urban studies*, 45 (8), 1663-1691.
- Fainstein, S. S. (2005). Cities and diversity: Should we want it? Can we plan for it? *Urban Affairs Review*, 41 (1), 3-19.
- Fainstein, S. S., I. Gordon, M. Harloe. (1992). *Divided cities: New York & London in the contemporary world*. Oxford: Blackwell.
- Foley, D. L. (1950). The use of local facilities in a metropolis. *The American Journal of Sociology*, 56, 238–246.
- Fonseca, M. L., O. Asselin, J. Malheiros. (2005). *Social Integration and Mobility: Education, Housing and Health*. IMISCOE Cluster B5 State of the Art Report. Lisboa: Centro de Estudos Geográficos, Univ. de Lisboa.
- Francini, M. Ch. (2013). Master Thesis. Segregation policies

- in Sweden & Italy Supervisor: Prof. Jan Evert Nilsson, 40. <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:832901/FULLTEXT01.pdf>
- Friedrichs, J. (1998). Ethnic segregation in Cologne, Germany, 1984–94. *Urban Studies*, 35 (10), 1745–1764.
- Gaebe, W. (2004). *Urbane Räume*. Stuttgart: Ulmer.
- Galster, G. (2001). On the nature of neighbourhood. *Urban studies*, 38 (12), 2111–2124.
- Geary, R.C. (1954). The contiguity ratio and statistical mapping. *Incorporated Statistician*, 5, 115–141.
- Gerring, J. (2004). What is a case study and what is it good for? *The American Political Science Review*, 98 (2), 341–354.
- Gerring, J. (2007). *Case study research: Principles and practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gidley, B., M. L. Caputo. (2013). Residential integration – towards a sending country perspective, INTERACT RR 2013/04, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole (FI): European University Institute, 2013.
- Gidley, B., M. L. Caputo. (2014). Residential Integration – Towards A Sending Country Perspective Technical Report. Interact – researching third country nationals’ integration as a three-way process - immigrants, countries of emigration and countries of immigration as actors of integration, 41. https://www.researchgate.net/publication/276315881_Residential_integration_-_towards_a_sending_country_perspective.

- Glass, R. (1948). *The Social Background of a Plan: A Study of Middlesbrough*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Golledge, R. G., R. J. Stimson. (1997). *Spatial behavior: A geographic perspective*. New York: The Guilford Press.
- Gonsalves, R. K. (2008). *Service learning from the perspective of faculty in higher education: A qualitative study*. ProQuest.
- Graham, St. (ed.) (2004). *The Cybercities Reader*. UK: Routledge.
- Grasland, C. (1998). *Analyse spatiale des phénomènes sociaux. Chapitre 2 : L'accessibilité*, <http://www.grasland.cicrp.jussieu.fr>
- Guion, L.A., C.D. Diehl, D. McDonald. (2011). *Conducting an in-depth interview*. <http://edis.ifas.ufl.edu>.
- Gultekdn, N. (2009). *The Impact of Social Exclusion in Residential Segregation: A gipsy Neighbourhood Fevzi Paşa in Turkey* G.U. Journal of Science 22(3), 245-256.
- Ha, M., M.J. Weber. (1994). *Residential quality and satisfaction: toward developing residential quality indexes*. Home Economics Research Journal, 22 (3), 296-308.
- Harris, C. D., Ullman, E. L. (1945). *The Nature of Cities*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 242, 7-17. <http://www.jstor.org/stable/1026055>
- Harsman, B. (2006). *Ethnic Diversity and Spatial Segregation in the Stockholm Region*. Urban Studies, 43(8), 1341-1364.

- Harvey, D. (2006). *Limits to Capital*. London; New York: Verso.
- Haussermann, H. (2005). The end of the European city? *European review*, 13 (2), 237-249.
- Heineberg, H. (2001): Eugen Wirths Werk „Die orientalische Stadt im islamischen Vorderasien und Nordafrika. (2000/2001). In: *Orient. Zeitschrift des Deutschen OrientInstituts*, H. 3, S. 539-555.
- Hoover, E.M. (1941). Interstate Redistribution of population, 1850-1940. *Journal of economic history*, 1, 199-205.
- Hourihan, K. (1984). Context-dependent models of residential satisfaction: An analysis of housing groups in Cork, Ireland. *Environment and Behavior*, 16(3), 369-393.
- Hoyt, H. (1939) : *The Structure and Growth of Residential Neighbourhoods in American Cities*. Washington D.C.: Fedral Housing Administration.
- Hummon, D.M. (1992) Community attachment: Local sentiment and sense of place. *Human behavior and environment: advances in theory and research*, 12, 253-278.
- James, D.R., K.E. Taeuber. (1985). Measures of segregation. In N.B Tuma (Eds.), *Sociological methodology* (pp. 1-32). San Francisco: Jossey-Bass.
- Johnston, R. J. (1983) *The dictionary of human geography*. Oxford: Basil Blackwell.
- Johnston, R., J. Forrest, M. Poulsen. (2002). Are there ethnic enclaves/ghettos in English cities? *Urban Studies*, 39 (4), 591-618.
- Johnston, R., M. Poulsen, J. Forrest. (2007). *The Geography of*

- Ethnic Residential Segregation: A Comparative Study of Five Countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 97 (4), 713-738.
- Johnston, R.J. (ed.) (2000). *The dictionary of Human Geography*. Padstow: Blackwell Publishers.
- Kain, J. F., J. M. Quigley. (1970). Evaluating the Quality of the Residential Environment. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 2(1), 23-32.
- Keith, K. (2003). The spatial patterns of everyday life in Old Babylonian neighborhoods. In: Smith, M.L. (Ed.), *The Social Construction of Ancient Cities*. Smithsonian Institution Press, Washington, DC, 56-80
- Kesalkheh, S., H. Dadashpoor. (2012). Assessment Residential Environmental Quality of Traditional and New Neighborhoods, in a Rapid Grown City, Tehran, New and Traditional Residential Environments. 48thISOCARP Congress.
- Kitzinger, J. (1995). Qualitative Research: Introducing focus groups. *BMJ* 311(7000): 299-302. Дос-тъпно на: <http://www.bmj.com/cgi/content/full/311/7000/299>.
- Klaff, V. (1987). The urban ecology of Jewish population: a comparative analysis. *Contemporary Jewry*, 8 (1), 59-69.
- Knox, P., S. Pinch. (2000). *Urban social geography: An introduction* (4th ed.). Harlow, England; New York: Prentice Hall.
- Kogan, I. (2004). Last Hired, First Fired? The Unemployment Dynamics of Male Immigrants in Germany. *European Sociological Review*, 20 (5), 445-461.

- Koopmans, R., P. Statham. (2000). Challenging Immigration and ethnic relations politics: comparative European perspectives. Oxford: Oxford University Press.
- Krueger, R. A. (1994). Focus groups: A practical guide for applied research (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Krueger, R. A., A. M. Casey (2000). Focus groups: A practical guide for applied research 3rd ed. Thousand Oaks. California: Sage Publications Inc.
- Kvale, S. (1996). Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Lee C-M, Culhane DP. (1998). A Perimeter-Based Clustering Index for Measuring Spatial Segregation: A Cognitive GIS Approach. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 25(3), 327-343.
- Lee, T. (1973). Ethnic and social class factors in residential segregation. Some implication for dispersal. *Environment and planning*, 5, 477-490.
- Leedy, P. D., J. E. Ormrod. (2005). Practical research: planning and design. Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall.
- Lefebvre, H. (1968). *Le droit a la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- LeGates, R. F. Stout. (eds) (2003). *The City Reader*, 3rd Edition. UK: Routledge.
- Lieberson, S. (1981). An Asymmetrical Approach to Segregation." Pp. 61-82 in *Ethnic Segregation in Cities*, edited by Ceri Peach, Vaughn Robinson,

- and Susan Smith. Croom Helm.
- Liegeois, J.-P. (1994). Roma, Gypsies, Travelers. Strasbourg: Council of Europe.
- Lisa, A.G, C.D. Diehl, D. McDonald. (2011). Conducting an in-depth interview. <http://edis.ifas.ufl.edu>.
- Longfield, K. (2004). In-depth interviews. <http://www.scribd.com/doc/93308272/14-Research-Toolkit-Ch6-in-DepthInterviews>
- Malheiros, J. M. (2002). Ethnicities: residential patterns in the Northern European and Mediterranean metropolises – implications for policy design. *International Journal of Population Geography*, 8(2), 107–134.
- Maloutas, T. (2007). Segregation, social polarization and immigration in Athens during the 1990s: theoretical expectations and contextual difference. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31 (4), 733-758.
- Maloutas, T. K. Fujita. (eds.). 2012. Residential Segregation in Comparative Perspective. Making Sense of Contextual Diversity, Ashgate, Farnham.
- Marcińczak, S. (2007). The socio-spatial structure of post-socialist Łódź, Poland. Results of national census 2002. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 8, 65-82.
- Marcinczak, S. (2012). The evolution of spatial patterns of residential segregation in Central European Cities: the Łódź functional urban region from mature socialism to mature post-socialism. *Cities*, 300-309.
- Marcuse, P. (1997). The Enclave, the Citadel, and the Ghetto:

- What has Changed in the Post-Fordist U.S. City. *Urban Affairs Review*, 33, 228-264.
- Marcuse, P. (2005). Enclaves Yes, Ghettos No: Segregation and the State. In *Desegregating The City: Ghettos, Enclaves, And Inequality*, ed. P. Varady, 15-30. New York: State University of New York Press.
- Massey, D. S. and N. A. Denton (1987) Trends in the residential segregation of Blacks, Hispanics, and Asians. *American Sociological Review*, 52: 802–825.
- Massey, D. S., N.A. Denton. (1988). The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 67 (3), 281–315.
- Massey, D. S., N.A. Denton. (1993). *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Cambridge, MA: Harvard Univ.
- Matoušek, R., L. Sýkora. (2011). Environmental justice and residential segregation in Czechia: the case of Roma resettlement in the town of Vsetín. *AUC Geographica*, 46 (2), 81–94.
- Matthews, S. A. (2008). The salience of neighborhood: Some lessons from sociology. *American Journal of Preventive Medicine*, 34 (3), 257–259.
- Megbolugbe, I. F., M. C. Hoek-Smit, P. D. Linnenman. (1996). Understanding neighbourhood dynamics: A review of the contribution of William G. Grisby. *Urban Studies*, 33, 1779–1795.
- Mollenkopf, J., M. Castells. (Eds.). (1991). *Dual city: Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation.

- Morgan, D. L. (1996). Focus groups. *Annual Review of Sociology*, 22 (1), 129–152.
- Morrill, R.L. (1991). On the measure of spatial segregation. *Geography Research Forum*, II, 25–36.
- Moseley, J.M. (1979). *Accessibility: the rural challenge*. London: Methuen & Co.
- Mudu, P. (2006). Patterns of Segregation in Contemporary Rome, *Urban Geography*, 27 (5), 422–440.
- Musterd, S. (2005). Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects. *Journal of Urban Affairs*, 27 (3), 331–348.
- Musterd, S. (2006). Segregation, urban spaces and resurgent city. *Urban studies*, 43 (8), 1325–1340.
- Musterd, S., H. Priemus, R. van Kempen. (1999). Towards undivided cities: the potential of economic revitalisation and housing redifferentiation. *Housing Studies*, 14 (5), 573–84.
- Musterd, S., M. de Winter. (1998). Conditions for spatial segregation: some European perspectives. *International Journal of Urban and Regional Research*, 22 (4), 665–73.
- Musterd, S., R. Andersson . (2006). Employment, Social Mobility and Neighbourhood Effects: The Case of Sweden. *International journal of urban and regional research*, 30 (1), 120–140.
- Musterd, S., R. Andersson. (2005). Housing mix, social mix and social opportunities. *Urban Affairs Review*, 40(6), 761–90.
- Musterd, S., R. Deurloo. (2002). Unstable immigrant concentrations in Amsterdam. *Spatial segregation and integration of newcomers*.

- Housing Studies, 17 (3), 487–503.
- Musterd, S., W. Ostendorf, S. de Vos. (2003). Neighbourhood Effects and Social Mobility. A Longitudinal Analysis Housing Studies, 18, (6), 877–892.
- Musterd, S., W. Ostendorf. (1998). Segregation, Polarisation, and Social Exclusion in Metropolita Areas. In: Musterd, S., Ostendorf, W. editors, Urban Segregation and the Welfare State, New York–London: Routledge, 1–14.
- Ostendorf, W., S. Musterd, S. de Vos. (2001). Social mix and the neighbourhood effect. Policy ambitions and empirical evidence. Housing Studies, 16 (3), 371–80.
- Pacione, M. (2003). Urban environmental quality and human well-being: a social geographical perspective. Landscape and Urban Planning, 65 (1), 19–30.
- Palmer, B. (2013). New Approaches to Human Mobility: Using Mobile Phones for Demographic Research Demography, 50, 1105–1128.
- Park, R. E., E.W. Burgess. (1925). The city: suggestions or the investigation of human behavior in the urban environment. Chicago: The University of Chicago Press.
- Peach, C. (1981). Conflicting interpretations of segregation. In: P. Jackson & S. J. Smith (eds.) Social interaction and ethnic segregation. Special Publication of the Institute of British Geographers, 12, 19–34.
- Peach, C. (1997). Pluralist and assimilationist models of ethnic settlement in London, 1991. Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 88 (2), 130– 134.

- Peach, C. (1999). London and New York: contrasts in British and American models of segregation. *International Journal of Population Geography*, 5, 319 – 351.
- Peach, C. (2006). The mosaic versus the melting pot: Canada and the USA. *Scottish Geographical Journal*, 12, 3-27.
- Peach, C. (ed.) (1975). *Urban social segregation*. London: Longman.
- Poole, W. C. Jr. (1927). Distance in Sociology. *American Journal of Sociology*, 33, 99-104.
- Portes, A., M. Zhou. (1993). The new second generation: Segmented assimilation and its variants, *Annals, American Academy of Political and Social Science*, 530, 74-96.
- Rapport, A. (1983), *Environmental Quality, Metropolitan Areas and Traditional Settlements, Habitat. INTL*, 7(3/4), 37-63.
- Reardon, S.F., D.O. O'Sullivan. (2004). Measures of spatial segregation. In: R.M. Stolzenberg (Ed.), *Sociological methodology* (pp. 121-162). Boston, MA: Blackwell Publishin.
- Remenyi, D., B. Williams, A. Money, E. Swartz. (2003). *Doing research in business and management: An introduction to process and method*. London: SAGE Publications.
- Rennekamp, R. A., M. A. Nall. (2006). Using focus groups in program development and evaluation. <http://www2.ca.uky.edu/AgPSD/Focus.pdf>.
- Report submitted by Bulgaria, European Commission against racism and intolerance. (2003).

- Strasbourg: Council of Europe.
- Robson, B., M. Parkinson, M. Boddy, D. Maclellan. (2000).
The state of English cities. London: Department
of the Environment, Transport and the Regions.
- Saltman, J. (1991) Theoretical orientation: residential
segregation. In: E. D. Huttman, W. Blauw & J.
Saltman (eds.), Urban housing segregation of
minorities in Western Europe and the United
States, 1–17. Durham/London: Duke University
Press.
- Sampson, R.J. (2004). Networks and neighbourhoods: the
implications of connectivity for thinking about
crime in the modern city. In: McCarthy, H., Miller,
P., Skidmore, P. (Eds.), Network Logic: Who
Governs in an Interconnected World? Demos.
London, 157–166.
- Sassen, S. (1991). The global city: New York, London, Tokyo.
Princeton NJ: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1994): Cities in a World Economy. London: Pine
Forge Press.
- Sassen, S. (2006). Cities in a world economy (third edition).
Thousands Oaks: Pine Forge Press.
- Saunders, M., P. Lewis, A. Thornhill. (2009). Research
methods for business students. 5th ed. Harlow:
Pearson Education.
- Shieh, E., A. Sharifi, M. Rafieian. (2011). Identification
of factors that assure quality of residential
environments, using environmental assessment
indices: a comparative study of Two of Tehran's
neighborhoods (Zafaraniyeh & Khaniabad).
International Journal of Architectural
Engineering & Urban Planning, 21 (2), 119-132.

- Simmel, G. (1997). *Simmel on Culture: Selected Writings*. Edited by David Patrick Frisby and Mike Featherstone. Sage Publications Ltd.
- Smail, D.L. (2000). *Imaginary Cartographies: Possession and Identity in Late Medieval Marseille*. Ithaca: Cornell University Press.
- Smith, M. E. (2010). The archaeological study of neighborhoods and districts in ancient cities. *Journal of Anthropological Archaeology*, 29, 137–154.
- Steele, F. (1981). *The sense of place*. Boston: CBI Publishing.
- Stringer, E. T. (2007). *Action research*. Los Angeles: Sage Publications Inc.
- Suttles, G.D. (1972). *The Social Construction of Communities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sýkora, L. (1999). Processes of socio-spatial differentiation in post-communist Prague. *Housing Studies*, 14, 679–701.
- Sýkora, L. (2009). New socio-spatial formations: places of residential segregation and separation in Czechia. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 100, 417-435.
- Szelenyi, I. (1983). *Urban inequalities under state socialism*. Oxford: Oxford university press.
- Taylor, P. J. (2000). World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization. *Political Geography*, 19 (5), 5–32.
- Tognoli, J., (1987), Residential environments In: Stokols, D., Altman, I. (Eds.), *Handbook of Environmental Psychology*, vol. 1. Wiley, New York, 655-690.
- Topalova, V. (2008 r.) Public representations of social

- inequality and democratic consolidation in Bulgaria. *Social Inequality and Its Consequences in Central and Eastern Europe: Some Preliminary Findings EUREQUAL*. http://eurequal.politics.ox.ac.uk/news/EUREQUAL_rt_report_270709.pdf
- Toušek, L. (2009). Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. *GeoJournal*, 49, 79–89.
- Toušek, L. (2011). Purification of Space: Spatial Segregation of the Roma in the Czech Republic https://www.academia.edu/428790/Purification_of_Space_Spatial_Segregation_of_the_Roma_in_the_Czech_Republic
- Van Kempen R., A. S. Özüekren. (1998). Ethnic minority housing in the European Union: a case study of Turks. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 89, 459–46.
- Van Kempen, E. T. (1994). The dual city and the poor: Social polarisation, social segregation and life chances. *Urban Studies*, 31 (7), 995 - 1015.
- Van Kempen, R. (2003). Segregation and housing conditions of immigrants in Western European. *Eurex Lecture 7* (<http://www.shiva.uniurb.it/eurex/syllabus/lecture7/Lecture7-VanKempen.pdf>)
- van Kempen, R., A. Oëzuékren. (1998). Ethnic Segregation in Cities: New Forms and Explanations in a Dynamic World. *Urban Studies*, Vol. 35, No. 10, 1631-1656.
- Van Kempen, R., R. B. J. Teule, J. Van Weesep. (1991). Volkshuisvestingsbeleid in de jaren negentig: perspectieven voor lage inkomens. In: R. Van

- Kempen, S. Musterd & W. Ostendorf (Eds)
Maatschappelijke verandering en stedelijke
dynamiek (Delft, Delftse Univeritaire Pers).
- Van-Kempen, R.. (2007). Divided cities in the 21st century:
challenging the importance of globalization.
Journal of Housing and the Built Environment,
22(1), 13-31.
- Watts, M., D. Ebbutt. (1987). More than the sum of the parts:
research methods in group interviewing. British
Educational Research Journal, 13(1), 25–34.
- Węclawowicz, G. (1997). The changing socio-spatial
patterns in Polish cities. In: Kovács, Z. and
Wießner, R. editors, Prozesse und Perspektiven
der Stadtentwicklung in Ostmitteleuropa,
Passau: Verlag, 75–81.
- Weclawowicz, G. (1998). Social Polarisation in Post-Socialist
Cities: Budapest, Prague and Warsaw. In: Enyedi,
G. (ed), Social Change and Urban Restructuring
in Central Europe, Budapest: Akademia Kiado,
55-66.
- Weclawowicz, G. (2002). From Egalitarian Cities in Theory to
Non-egalitarian. Cities in Practice: the Changing
Social and Spatial Patterns in Polish Cities. In
Marcuse, P. and R.van Kempen (eds), Of States
and Cities: the Partitioning of Urban Space,
Oxford: Oxford University Press, 183-199.
- Wellner, K., F. Landau, C. Müller. (2015). Housing Economics
and Changing Residential Quality in Berlin.
In 22nd Annual European Real Estate Society
Conference. ERES: Conference. Istanbul, Turkey.
- Werlen, B. (1988): Gesellschaft, Handlung und Raum.
Stuttgart: Steiner Verlag.

- Werlen, B. (1995): Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen. Band 1: Zur Ontologie von Gesellschaft und Raum. Erdkundliches Wissen. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Werlen, B. (1997): Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen. Band 2: Globalisierung, Region und Regionalisierung. Erdkundliches Wissen. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Wessel, T. (2000). Social Polarisation and Socioeconomic Segregation in a Welfare State: The Case of Oslo. *Urban Studies*, 37 (11), 1947–1967.
- White, M. J. (1983). The measurement of spatial segregation. *American Journal of Sociology*, 88, 1008-10.
- White, M. J. (1986). Segregation and diversity measures in population distribution. *Population Index*, 52, 198-221.
- White, P. (1998). The settlement patterns of developed world migrants in London. *Urban Studies*, 35 (10), 1725–1744.
- Wong, D. W. S., S.-L. Shaw. (2011). Measuring segregation: An activity space approach. *Journal of Geographical Systems*, 13, 127–145.
- Wong, D.W.S. (1997). Spatial dependency of segregation indices. *Canadian Geographer*, 41, 128-136.
- Wong, D.W.S. (1998). Measuring multiethnic spatial segregation. *Urban Geography*, 19, 77-87.
- Wong, D.W.S. (2003). Implementing measures of spatial segregation in GIS. *Computers, Environment and Urban Systems*, 27, 53-70.
- Yin, R. (1994). *Case study research : design and methods*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.

- Yin, R. K. (2003). Case study research: Design and methods. 3rd edition. London: Sage Publications.
- York A. M., M. E. Smith, B. W. Stanley, B. L. Stark, J. Novic, Sh. L. Harlan, G. L. Cowgill, Ch. G. Boone. (2011). Ethnic and Class Clustering through the Ages: A Transdisciplinary Approach to Urban Neighbourhood Social Patterns. Urban Studies, 48 (11), 2399-2415.
- Ангелов, Г., З. Ванкова. (2011). Българската трудова миграция: има ли смисъл от ограничения в ЕС? София: Институт „Отворено общество“.
- Асенов, К. (2018). Антропология на гетото – пространство и култура. Пловдив: Студио 18.
- Асенов, Б. (1994). Нация, религия, национализъм. София: КП.
- Закон за устройство на територията, в сила от 31.03.2001 г. <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135163904>
- Илиева, Н. (2013). Ромите в България - Брой и локализация от Освобождението (1878 г.) до началото на XXI век. София: Национален институт по геофизика, геодезия и география.
- Илиева, Н. (2019). Пространствена сегрегация – теоретични аспекти. София: Национален институт по геофизика, геодезия и география.
- Интегрирания план за градско развитие на гр. Пловдив. https://www.plovdiv.bg/wp-content/uploads/2016/08/1_IPGVR.pdf
- Концепцията за пространствено развитие на община Пловдив, 2015-2025. http://plovdiv.bulplan.eu/_docs/KPRO_PLOVDIV_RESUME.pdf

- Марушиакова, Е. (1992а). Етническа характеристика на циганите в България. Българска етнография, 4, 12-22.
- Марушиакова, Е. (1992б). Циганската група и развитието на циганския етнос. – В: Сб. Аспекти на етнокултурната ситуация в България, С., 140-149.
- Марушиакова, Е., В. Попов. (1993). Циганите в България. София: Клуб 90.
- Наредба № 7 от 22 декември 2003 г. за правила и нормативи за устройство на отделните видове територии и устройствени зони. <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135476546>
- Общ устройствен план на община Пловдив. <https://www.plovdiv.bg/item/building/%D0%BE%D0%B1%D1%89-%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD/>
- Общ устройствен план на Пловдив. <https://www.plovdiv.bg/item/building/%D0%BE%D0%B1%D1%89-%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD/>
- Пампоров, А. (2007). Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България. София: Институт Отворено общество.
- Пампоров, А. (2007а). Броят на ромското население в България като проблем при изграждането на адекватна социална политика. – В: Сб. Интеграция на ромите в българското общество. Институт по социология, БАН, С.

- Пампоров, А., Д. Колев, Т. Крумова, И Йорданов. (2008). Ромите в България. Информационен справочник. София: Институт Отворено общество – София.
- Попов, В. (1991). Циганите в България и тяхното етническо самосъзнание. – В: Сб. Аспекти на етнокултурната ситуация в България, С., 123-128.
- Попов, В. (1994). Преферираното етническо самосъзнание при циганите в България. – В: Сб. Аспекти на етнокултурната ситуация в България, С., 151-175.
- Равначка, А., Б. Казаков. (2022). Социално-икономическа интеграция на ромите в Харман махала - град Пловдив. София: Национален институт по геофизика, геодезия и география.
- Тахиров, Ш. (1980). Етнокултурни процеси сред българските турци. Българска етнография, 4, 3-16.
- Томова, И. (1995). Циганите в преходния период. София: МЦПМКВ.
- Томова, И. (2005). Демографски процеси в големите етноконфесионални общности в България. – В: Сб: Демографско развитие на Република България, Издателство на БАН, С., 155-177.
- Томова, И. (2009). Здравето и ромската общност, анализ на ситуацията в Европа (Предварителен национален доклад). Madrid.
- Томова, И. (2011). Етничността и външната миграция на населението в посткомунистическия период в България. – В: Сб: Миграции, пол и межкултурни взаимодействия в България. IMIR, С., 257-290.

- Томова, И., А. Пампоров, В. Миленкова. (2011). Социално-икономическото положение на уязвими етнически малцинства в България. С., <http://rudocs.exdat.com/docs/index-328053.html>.
- Фотев, Г. (1994). *Другият етнос*. София: Марин Дринов.